COL·LECCIÓ
HOMENATGES 44

Homenatge a Sebastià Serrano

M. Antònia Martí
Mariona Taulé (coords.)

Universitat de Barcelona

COL·LECCIÓ
HOMENATGES 44

Homenatge a Sebastià Serrano

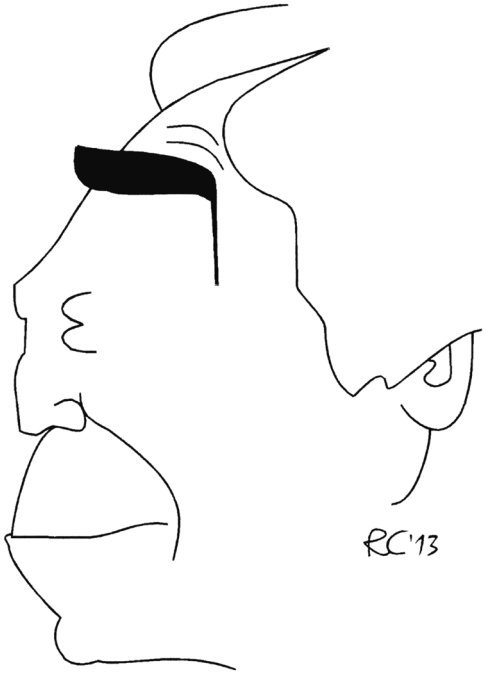
RC'13

Homenatge a Sebastià Serrano

M. Antònia Martí
Mariona Taulé (coords.)

Universitat de Barcelona

© Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona
Adolf Florensa, s/n
08028 Barcelona
Tel.: 934 035 430
Fax: 934 035 531
www.publicacions.ub.edu
comercial.edicions@ub.edu

Fotografia de la coberta Jordi Play
Dibuix del frontispici Ramon Cerdà

Dipòsit legal B-23.044-2014

L'edició d'aquest llibre ha estat possible gràcies a les aportacions del Servei de Tecnologia Lingüística (STEL), del Departament de Lingüística General, del Deganat de la Facultat de Filologia, del Vicerectorat de Comunicació i Projecció de la Universitat de Barcelona i de Weloba.cat en nom de tots els seus deixebles i amics.

És rigorosament prohibida la reproducció total o parcial d'aquesta obra. Cap part d'aquesta publicació, inclòs el disseny de la coberta, no pot ser reproduïda, emmagatzemada, transmesa o utilitzada per cap mitjà o sistema, sense l'autorització prèvia per escrit de l'editor.

Índex

Sebastià Serrano, vida i compromís a la Universitat de Barcelona, per Dídac Ramírez i Sarrió 9
Pòrtic, per Adolfo Sotelo Vázquez 11

Itziar Aduriz i Josep del Rio, Català i basc, veïns a la cadena pirinenca? 13
Santiago Alcoba, Los sentidos de *-ción* de 'acción' o de 'efecto' 29
Joan Argenter, Sobre una figura sintàctica en la poesia galaicoportuguesa, amb especial referència a Pero Meogo 53
Albert Bastardas, Cap a la «complèxica» com a transdisciplina 63
Eduard Bonet, Nous horitzons de la retòrica moderna 79
Irene Castellón, Marina Lloberes i Montserrat Marimon, Spanish WordNet 3.0: les expressions multiparaula 101
Faustino Diéguez-Vide, Patrons de recuperació paradoxals a l'afàsia: són, realment, paradoxes? 113
Xaxier Laborda, Explorador de la semiótica 137
Coloma Lleal, Gestualitat i moviment al segle xv 149
Ángel López, Sobre la organización neuronal de los módulos lingüísticos ... 163
Maria Antònia Martí i Mariona Taulé, «M'exalta el nou i m'enamora el vell»: els corpus, passat i futur de la lingüística 177
Eugenio Martínez, Ana M.ª Fernández-Planas, Lourdes Romera, Valeria Salcioli i Josefina Carrera-Sabaté, Alguns trets fònics de la parla de Sebastià Serrano 205
Juan Carlos Moreno, Zig-zag. Fundamentos icónicos 217
Joana Rosselló, Liliana Tolchinsky i Carme Junyent, Darwin sobre el llenguatge: filogènia, ontogènia i glossogènia 233
Ricard San Vicente, Sang esclava 259
Ignasi Terradas, Lohengrin: De l'impecable judici en el drama wagnerià a la sospita en dos poemes de Kavafis 269
Jesús Tuson, Turbulències i incerteses en la història de la comunicació escrita 287
Helena Usandizaga, La tradición de la orfandad: el reto del lenguaje en *El pez de oro*, de Gamaliel Churata 297

Helena Vidal, Una invitació a «L'estiuet de les dones», d'Olga Berggolts (1910-1975) 311
M. Rosa Vila, De nou, predicat i predicació: relacions entre «el dir» i «el que es diu». La causalitat com a acte justificatiu en la llengua espanyola 315

Epíleg setmanal, per Joaquim Maria Puyal 329

Sebastià Serrano, vida i compromís a la Universitat de Barcelona

És prou sabut per tothom que Sebastià Serrano, catedràtic de lingüística general i teoria de la comunicació a la Universitat de Barcelona, ha estat un dels mestres més estimats pels nostres alumnes. La seva aula plena a vessar, sovint amb més estudiants que no pas cadires, a l'inici de curs, és una de les imatges que més rememoren els estudiants principalment de filologia, però també d'altres ensenyaments. I és important aquest darrer detall perquè recull en si mateix el tret que potser defineix més gràficament la trajectòria i la personalitat docent del Dr. Serrano: la transversalitat del coneixement, avui tan anhelada, tan requerida, ha estat en ell gairebé un fet connatural, qui sap si a causa del seu doble vessant de lingüista i matemàtic, però de ben segur gràcies a la curiositat innata que ha guiat, en tots els sentits, el seu mestratge. Curiositat i capacitat d'encuriosir. Les aules plenes dins la Facultat de Filologia, i l'auditori igualment amatent, diríem, fora de les parets d'aquest temple nostre del saber.

Perquè el segon tret que defineix —si és que es pot definir la immensitat d'una persona— el nostre benvolgut professor és la capacitat de transmetre el coneixement a la societat en general. Premsa, ràdio, televisió, presentacions, xerrades, tertúlies, llibres d'assaig i novel·les, múltiples reconeixements i guardons... una tasca infatigable més enllà de l'acadèmica i nodrida d'aquesta, de la qual tots nosaltres —i m'atreviria a dir que un tant per cent molt elevat de la societat en què vivim— podem recordar una frase, un moment de conversa, un consell, una imatge evocada per ell que ens ha acompanyat en el nostre trajecte per la vida. És com si el veiés ara parlant de la seva infantesa al poble, a Bellvís, al Pla d'Urgell, rememorant aquelles tardes d'estiu a la fresca, entre converses intergeneracionals, en referència a un món passat teixit pel gust per la conversa lenta, un món d'oralitat encara ben viva. Tots recordem també les referències a la gestualitat, a la comunicació no verbal, com a troballa comunicativa del Dr. Serrano que ha deixat una petja profunda en tots nosaltres: el llenguatge més antic, el més sincer, que ens acom-

panya la parla i que pot ser tant o més poderós que aquesta. I la necessitat d'empatia del bon conversador, d'intel·ligència emocional, del gust per la creativitat i la novetat... totes qualitats que transiten pels seus textos i que han quedat magníficament exposades en la seva extensíssima bibliografia. La semiòtica, la lingüística, la poètica, la filosofia de la ciència i la teoria de la comunicació han estat els seus àmbits d'estudi acadèmic; la humanitat, la gran humanitat del seu saber i la manera de transmetre'l, han estat i són el millor llegat que, com a persones que hem viscut i treballat a la Universitat de Barcelona, podem desitjar.

Sebastià Serrano va ser professor meu, fa ja molts anys, i m'acompanya viu el record d'aquelles classes i la calidesa humana amb la qual sempre ens interpelava el pensament. El temps transcorregut a la Universitat ha forjat l'estima per la seva persona: han passat els anys i m'adono que hi ha ensenyaments dels professors d'aquell temps que ho han resisitit tot i han conformat el bagatge que duem i ens guia. I n'estic íntimament agraït.

La vida i el compromís del Dr. Serrano a la Universitat de Barcelona van molt més enllà d'aquest llibre i no poden quedar compresos en aquestes ratlles. Amb tot, col·legues i amics, companys acadèmics, li reten homenatge i li reconeixen la seva trajectòria a la Universitat aplegant articles de temàtica diferent i transmeten, en aquestes pàgines, el compromís amb el coneixement que tots hi han compartit. Hi ha tot un camí transcorregut que continua avançant i que no s'atura, perquè el coneixement s'expandeix en cercles i prossegueix sempre cap endavant, en múltiples direccions, traspuant la humanitat dels savis i l'amor per la feina ben feta que els caracteritza, quotidianament.

Dídac Ramírez i Sarrió
Rector de la Universitat de Barcelona

Pòrtic

A finals de l'actual curs acadèmic 2013-2014 es jubila el professor Sebastià Serrano. La frase que obre aquest breu pòrtic conté simplement la conseqüència del suborn del temps en la trajectòria d'un funcionari de l'estat. El catedràtic de Lingüística General de la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, i un dels grans experts en teoria de la comunicació de Catalunya i d'Espanya, fa setanta anys, i les ordenances en prescriuen la jubilació. D'acord, això és inapel·lable, però la Facultat de Filologia sabrà trobar les fórmules perquè la seva saviesa, experiència i personalitat romanguin en les aules, els seminaris i els debats, en la consciència crítica de la Universitat. Encara més, perquè la seva tasca segueixi inspirant els camins dels estudis de comunicació que la Facultat ha emprès amb fermesa i decisió aquests darrers anys, d'ençà que el curs 2011-2012 va endegar el grau de Comunicació i Indústries Culturals.

Durant la seva dilatada trajectòria com a docent, investigador i divulgador científic, el professor Serrano s'ha dedicat a la lingüística, la semiòtica, la poètica, la teoria de la ciència i, sobretot, la teoria de la comunicació. I amb aquest bagatge tan polièdric ha recorregut un ventall amplíssim d'universitats (de Berkeley a Buenos Aires, d'Estocolm a Roma), on ha transferit el coneixement forjat a la nostra Universitat.

Quan la negra dictadura de Franco agonitzava i complia els seus darrers mesos, vaig tenir la sort de ser alumne del professor Serrano en dues de les assignatures que impartia en aquell inoblidable i avançat Pla Maluquer amb talent, lucidesa i amb un enorme —insisteixo, enorme— sentit de la cordialitat, de la comunicació cordial. Eren les assignatures de Semàntica espanyola i Elements de lingüística matemàtica. Recordo especialment la segona, el fons d'armari de la qual era la seva tesi doctoral i el llibre *Elementos de lingüística matemática*, publicat el 1975 i que va obtenir el III Premi Anagrama d'assaig. Sebastià Serrano aleshores era, dins de l'ambient historicista i filològic —sempre rigorós— de la Facultat de Filosofia i Lletres, un exponent de la

modernitat, dels nous horitzons bastits en la solidesa racional i el compromís històric. En les lliçons i les converses del professor Serrano s'aprenien altres vies de coneixement, que no eren habituals en la benemèrita tradició filològica.

Ara, el 2014, quaranta anys després, en la meva feina com a degà de la Facultat de Filologia des del 2008, he tornat a aprendre del magisteri de Serrano al llarg de converses freqüents i decisives sobre els nous ideals de la Facultat envers el poderós i suggestiu univers de la comunicació, en allò que el gran sociòleg Zygmunt Bauman anomena «societat líquida». Si el destí de la filologia és i ha de ser el diàleg, tal com va expressar, de manera magistral, Edward W. Said en una de les conferències del cicle sobre humanisme i crítica democràtica que va pronunciar el 2000 a la Universitat de Columbia, els estudis sobre la comunicació han de potenciar i engrandir aquesta finalitat. L'orientació de la producció bibliogràfica de Serrano en la darrera dècada va en aquesta mateixa direcció, la que marquen, com a punts extrems, els llibres *El regal de la comunicació* (2003) i *L'amor, la mentida i la persuasió* (2012): una dedicació intel·ligent a la seducció, els sentits i la felicitat, aspectes que sempre han format part de la república de la comunicació.

La Facultat de Filologia, prolongació parcel·lada de l'antiga Facultat de Filosofia i Lletres, deu al professor Sebastià Serrano lustres d'ensenyament en els escenaris de la semàntica, la lingüística i la comunicació. La imminent Facultat de Filologia i Comunicació té en Serrano un dels grans impulsors acadèmics, i tindrà sempre en la seva personalitat i en la seva obra horitzons d'aprenentatge sempre oberts. Moltes gràcies, Sebastià.

Adolfo Sotelo Vázquez
Degà de la Facultat de Filologia

Català i basc, veïns a la cadena pirinenca?

Itziar Aduriz
Josep del Rio
Universitat de Barcelona

Als més de quatre-cents quilòmetres de cadena pirinenca, conviuen comunitats lingüístiques diverses, testimoni de la riquesa i diversitat dels seus habitants. Són pobles que al llarg de la història s'han comunicat, han comerciat i s'han barrejat, potser més que no pas avui.

Als extrems, de mar a mar, trobem dues d'aquestes comunitats, les més copioses en nombre d'habitants: la basca i la catalana. Pobles que, amb una mútua admiració, comparteixen moltes característiques i en tenen de ben diferenciades, com per exemple, la llengua.

Si hom acostés una lupa a algun punt determinat del Pirineu, per exemple a Bellvís, veuria que els punts comuns són habituals. Bellvís és una població del Pla d'Urgell. A la documentació antiga, concretament al segle xii, ja apareix sota aquesta forma, la qual remet a un llatí BELLU VISU 'bella vista'. No es tracta d'una construcció estranya en la toponímia i encara menys als Pirineus, perquè, què hi ha de més normal que un trobi boniques les terres del seu poble? Si fem una llambregada al conjunt pirinenc, trobem cognats onomàstics evidents: a Euskal Herria, Lekhuine, Larraona, Basahun, Haraneder; a l'Occitània gascona, Bèthvéser, Bètlòc, Bèthpoi; a l'Aragó, Bellestar, Belver de Cinca, Berbedel; i a Catalunya, Bellver (BELLU VIDERE 'bell veure'), Bell-lloc, Bellpuig.

Entre els diferents pobles pirinencs, deixant de banda la tipologia lingüística, és fàcil intuir i trobar interseccions, punts de trobada, elements comuns. És cert que el *continuum* lingüístic s'ha trencat arran de les diferents substitucions lingüístiques que ha patit el territori. Amb la romanització i, més tard, la cristianització dels Pirineus centrals i orientals, desaparegueren un conjunt de parles pirinenques que segurament mantenien una relació genètica amb l'èuscar. Abans devien haver desaparegut als Pirineus mediterranis parles de difícil adscripció, terres molt més fortament influïdes per diverses

onades migratòries indoeuropees, no només llatines (Villar, 2000). La romanització i l'oblit d'aquestes parles ens han fet ininterpretables topònims com Andorra, Bàscara, Begur o Lles de Cerdanya.

Encara més, amb la substitució i/o recessió, en època posterior, d'algunes llengües romàniques autòctones dels Pirineus i l'avanç, doncs, del castellà a l'Aragó, del francès a Gascunya i del català al Pallars, on encara s'emprava una parla romànica precatalana en època romànica incipient, perdíem un conjunt de trets que passaven d'una llengua a la veïna, com el relleu d'una cursa.

Tanmateix, la intuïció ens mena a entendre que els Pirineus, malgrat la difícil orografia, no és una frontera i que els pobles que s'hi han desenvolupat no han viscut aliens als veïns. Han estat capaços de trobar vies de comunicació i punts de trobada, d'intercanvi i d'interrelació.

Aquestes relacions tenen manifestacions en les llengües que parlen en diversos àmbits i tracen unes isoglosses que els uneixen. Efectivament, al nord i al sud de la cadena pirinenca, comparteixen espai comú i veïns comuns.

En aquest article volem fer un viatge lingüístic de banda a banda del Pirineu, entre el basc i el català, amb la intersecció de la cruïlla lingüística que suposa Gascunya i sense deixar de banda la tercera llengua romànica del Pirineu, l'aragonès. Analitzarem les relacions històriques entre les diferents comunitats i alhora les relacions entre les llengües.

Així, primer de tot i breument, veurem la situació actual i històrica de les quatre llengües. Posteriorment analitzarem les interrelacions històriques, tot centrant-nos sobretot en la història compartida de Gascunya amb el poble basc (Bearn) i amb el català (Aran). Finalment, ens centrarem en les interrelacions des d'un punt de vista lingüístic, parant l'atenció a la toponímia d'una banda, i al lèxic comú de l'altra.

1. Origen i breu repàs històric de les quatre llengües del Pirineu[1]

No hi ha gaire informació sobre l'època anterior a l'arribada dels indoeuropeus. A l'actual Toscana italiana, el poble etrusc no era indoeuropeu, com tampoc no ho eren els pictes d'Escòcia, segons alguns defensen. Els etrus-

1. Xamar (2008) ha estat la font principal per elaborar l'apartat de referències històriques.

cos van desaparèixer sota l'imperi Romà i els pictes sota el celta. Unes altres llengües (o conjunts de llengües) de la península i de l'entorn pirinenc al sud de l'àrea de parles èuscares eren l'iber, alguna llengua de la família celta i el lusità. Del lusità se'n coneix l'existència, però no és clar si era una llengua celta. De l'iber, en canvi, sabem alguna cosa més, tot i així el seu origen continua essent desconegut. Al nord, més enllà de la Garona, hi havia el poble gal. Els gals, de la família dels celtes, eren els successors dels indoeuropeus que van arribar a Europa. No es coneixen més pobles, ja que l'arribada dels indoeuropeus hauria assimilat o exterminat la resta.

El llatí de l'imperi Romà va anar evolucionant mentre s'anava assentant sobre les diferents llengües que trobava i els diferents graus de bilingüisme a què s'arribava. Així, les llengües romàniques que van sorgir tenen un mateix origen, però són diferents, i fins i tot ininteligibles entre si. Per aquest motiu es pot dir que el llatí, més que desaparèixer, va evolucionar i van sorgir els parlars romànics.

Van ser quatre les llengües romàniques que es van formar a l'entorn del territori de parles èuscares: el gascó al nord, l'aragonès i el romanç navarrès a l'est, i el castellà al sud. El gascó es una variant de l'occità. Té unes característiques pròpies ben diferenciades que es consideren influència del basc d'Aquitània. El bearnès, per la seva banda, és una variant força heterogènia del gascó.

L'últim vestigi del que es denomina navarroaragonès[2] és l'aragonès actual, que amb prou feines sobreviu. Es va desenvolupar a Sangüesa, a les terres del monestir de Leire, limítrof amb l'Aragó, i va ser llengua oficial de la cort navarresa. Es creu que va ser sobretot llengua administrativa, assimilada pel castellà pels volts del segle xv.

Per una altra banda, sembla que el castellà es va desenvolupar en terres càntabres, Burgos i la Rioja,[3] en contacte amb el territori de parles èuscares, que van tenir influència en la seva evolució,[4] així com la van tenir envers el

2. Denominació rebuda per l'afinitat entre l'aragonès i el romanç navarrès.

3. Al monestir de San Millán de la Cogolla, a la Rioja, en uns llibres del segle xi es van trobar paraules i frases (glosses) que no estan en llatí. Estan considerades com els primers escrits en llengua castellana. Dues d'aquestes frases estan en basc i són les primeres frases en aquesta llengua.

4. Tot i que hi ha discrepàncies al respecte, com les que apunten I. Igartua i X. Zabaltza a *Euskararen historia laburra*, publicació en línia de l'Institut Etxepare del Govern Basc (www.

gascó. Aquesta influència s'observa, per exemple, en aquestes dues característiques: la primera és que el castellà té cinc vocals, com el basc i no com el llatí, que en tenia deu. I la segona és la pèrdua de la f- inicial del llatí o l'evolució d'aquesta f- a h-, com passa per exemple en aquests mots: llat. FICU > esp. *higo*; llat. FARINA > esp. *harina*; llat. FACERE > esp. *hacer*; llat. FORNU > esp. *horno*.

La llengua catalana neix de l'evolució del llatí vulgar parlat al sud dels Pirineus orientals. Genèticament, forma part d'un mateix grup lingüístic romànic, juntament amb l'occità, ja que els trets que separen aquestes parles són pocs. Gairebé resumibles, si se'ns permet l'exageració, al tractament de L- inicial, que evoluciona en català a la lateral palatal i, per contra, es manté en totes les parles occitanes com alveolar. Ex: LUNA > cat. *lluna*; occ. *luna/lua*. L'altra gran isoglossa que separa les dues llengües és la realització resultant de [u] en català i [y] en occità.

Així, el conjunt de parles catalanoccitanes constitueix un pont lingüístic que determina de manera subtil el pas de les llengües iberoromàniques a les gal·loromàniques.

Les característiques històriques i socials del domini català han constituït una comunitat lingüística de més de deu milions de parlants, circumstància que converteix el català en la llengua pirinenca més parlada i amb millor salut.

2. Interrelacions històriques amb la Gascunya

2.1. La Gascunya i el poble basc

Mencionarem dos punts en la història que han estat rellevants en la relació dels pobles gascó i basc. D'una banda, la relació sorgida a través del camí de Santiago, i de l'altra, les relacions comercials entre els dos pobles.

Tots els camins que arribaven del nord i de l'est d'Europa passaven per terra basca. Els pelegrins es dirigien en massa a Santiago des d'Itàlia, França,

---

etxepareinstitutua.net/argitalpenak/euskararen_historia_laburra.pdf). Així, a la pàgina 39 podem llegir: «En cuanto a los contactos del euskera con las lenguas de su entorno, tradicionalmente se asume su influencia, aunque limitada, en el proceso de formación de los romances navarro, riojano, gascón e incluso —aquí con muchas más dudas— del castellano, especialmente en lo que respecta a los terrenos fonético y léxico».

Occitània, Alemanya, Anglaterra, Irlanda, Rússia, Escandinàvia, etc. Els intercanvis humans i culturals amb tot Europa van ser ingents des del segle XI. Per tot el camí de Santiago es van crear poblacions, ciutats i barris als quals els reis donaven lleis especials, els furs, per atreure estrangers i potenciar les relacions de mercaderia, entre altres objectius. Els mercaders gascons van ser un dels col·lectius que més importància va tenir en aquest context.

Així mateix, i més concretament a Guipúscoa, el fet que el 1180 el rei navarrès Sanç el Savi atorgués un fur especial a la ciutat de Donostia (fet considerat com la fundació de la ciutat) hi va atreure molts comerciants gascons, però no només a Donostia, sinó també a pobles costaners del voltant com ara Pasaia i Hondarribia. Aquesta relació va ser molt intensa, no tan sols pel que fa a les mercaderies. Per exemple, durant el segle XIV, Donostia va tenir dos batlles gascons. De la mateixa manera, es troba molta documentació escrita en gascó d'aquesta època. I els gascons a Pasaia van perdurar fins al segle XX.[5] Sense oblidar la nombrosa toponímia gascona a Guipúscoa.

Parlant de relació entre el poble gascó i el basc, no es pot obviar la proximitat geogràfica que hi ha entre ells, sobretot entre el gascó de Bearn i el poble suletí, l'àrea dialectal més oriental del basc. La interrelació entre les dues llengües ha estat estudiada àmpliament per diversos autors (Rohlfs, 1977; Ravier, 2011; Peillen, 1992; Coyos, 2012 o Haase, 1990). A partir d'aquests treballs sabem que ha estat una veritable interrelació, en el sentit que les influències s'han materialitzat en les dues direccions. Així, sabem que el bearnès va prestar moltes paraules al suletí i que el basc va tenir influència en el bearnès, tenint en compte que el basc era substrat lingüístic en el temps de la seva formació i que van ser dues llengües que es van parlar alhora en el mateix territori.

Per exemple, és ben conegut que en l'època medieval, sobretot a Zuberoa (el país de Soule o l'àrea del dialecte basc denominat suletí), la llengua administrativa era el gascó. I no només a Zuberoa, també a Lapurdi (el país de Labord o l'àrea de dialecte basc denominat labortà) i en la Baixa Navarra, és a dir, en tot el territori de parla basca que es troba al nord del Pirineu, a l'actual Estat francès.

5. A Xamar (2008: 75) es troben frases de l'últim parlant gascó a Pasaia recopilades per Serapio Mújica. Frases on es barregen el gascó, el basc i l'espanyol.

2.2. La Gascunya aranesa i el poble català

Els contactes entre Catalunya, sobretot la de les zones d'alta muntanya occidental, i Gascunya, especialment la Val d'Aran, han estat sovintejats i força intensos. Aran, en un inici, havia estat un *pagus* de Sant Bertran de Comenge, però les vicissituds històriques feren passar la vall ara a mans pallareses, ara a les comengeses a causa de disputes feudals. Després de diversos tractats, la corona d'Aragó va reconèixer els drets i les lleis aranesos i la vinculació primer amb Aragó i després amb Catalunya s'ha mantingut, malgrat encara alguns episodis de canvi de titularitat.

Els contactes mantinguts de tot tipus, açò és, comercials, ramaders, polítics, etc. han afaiçonat la llengua de la Val d'Aran d'una manera determinada. L'aranès, que, de fet, és un conjunt de parles heterogènies que presenten continuïtat amb el comengès, se n'ha anat distanciant en la mesura que s'han deixat de compartir referents en pertànyer a realitats simbòliques estatals diferents.

En aquest sentit, Carrera (2007) descriu l'aranès com un conjunt de parles que de vegades s'acosten a les solucions gascones de la plana i d'altres a les llenguadocianes, que geogràficament són més properes.[6]

L'Estatut d'Autonomia de Catalunya del 2006 va significar un pas importantíssim en les relacions entre aranesos, la resta d'occitans i catalans. Si la llengua occitana, denominada aranès a la Val d'Aran, havia estat fins llavors cooficial dins el territori de la vall, el nou Estatut donava un nou rang a la llengua d'oc i la cooficialitzava a tot el Principat de Catalunya, al costat del català i el castellà.

3. Interrelacions lingüístiques

3.1. Extensió del basc i topònims polèmics al Pirineu

És molt difícil delimitar fins on es va estendre l'àrea de parles èuscares més enllà de les zones de parla actual. Des de la caiguda de l'imperi Romà fins al

6. Carrera (2007: 26): «Es parlars aranesi que son donc parlars gascons, de còps damb caracteriques plan particulares (pirinenaues, periferiques), mès d'auti viatges damb solucions que non son lonh des solucions referenciaus e centraus dera lengua occitana».

segle xvi, al nord, sembla que l'aparició del gascó va contribuir a delimitar el basc i a frenar la pèrdua que va patir al sud (recordem que els territoris actuals a l'Estat francès són Lapurdi, la Baixa Navarra i Zuberoa). Al sud, a la península, després de l'època romana sembla bastant provat que es va parlar basc més enllà de les actuals Biscaia, Guipúscoa, Àlaba i Navarra. A l'oest, per exemple, la Rioja va formar part del regne de Navarra fins que va ser conquerida per Castella i hi ha qui afirma que fins al segle xviii s'hi parlava basc. A part de la Rioja, es pot resseguir el rastre del basc fins a Burgos. La toponímia ens demostra que alguna parla èuscara o una llengua emparentada de prop va estar molt estesa per quasi tot el Pirineu.[7]

Aquests topònims que no tenen origen llatí o romànic són, per exemple:

> Aeguis, Aran, Aros, Arripas, Astazu, Ayerbe, Bagués, Basaran, Bernués, Berroy, Bolea, Escuain, Escuzana, Espelunz, Javierre, Laña, Larrés, Loarre, Manchola, Martés, Ordesa, Oza, Sigüés, Sinués, Siresa, Suaso, Urdués, Zuriza.

Joan Coromines va ser un dels filòlegs que més van defensar aquesta possible presència del basc antic al Pirineu. El citava com a «bascoide», però, sovint, a l'hora de reconstruir-ne l'ètim acabava donant formes o partícules basques actuals: «Hi ha raons per creure que es parlaven varietats bascoides a la major part dels Pirineus [...] l'èuscar hauria estat la llengua pròpia del poble pirinenc» (Coromines, 1965). Coromines precisa fins quan s'haurien parlat aquestes llengües al territori i afirma, per exemple, que s'havia mantingut a la Cerdanya fins al segle v i a l'Aran, fins al xii.

S'ha de dir que encara no hi ha cap treball que formuli teories alternatives sobre la formació de la llengua romànica al Pirineu, ni que contradigui o divergeixi de la hipòtesi de Coromines.

De tota manera, s'hauria de puntualitzar, per començar, una qüestió *de nomine* respecte a aquesta llengua o llengües preromàniques al Pirineu. Així, des de la filologia basca, Gorrotxategi (1995: 185-186) diu: «Los trabajos pioneros de A. Luchaire a finales del s. xix y los más recientes y de naturaleza más lingüística de R. Lafon y L. Michelena dejaron demostrado que en la vertiente septentrional de los Pirineos centrales y en la llanura de la Aquita-

7. Fins i tot hi ha alguna teoria que postula que el nom antic de Tossa de Mar (Girona) era Iturrissa.

nia se habló en la antigüedad una lengua estrechamente relacionada con la lengua vasca históricamente conocida, a la que denominaron con el nombre de *aquitano*».

El dubte, llavors, seria què es parlava al Pirineu aleshores, aquest conjunt de parles èuscares, que denominem èuscar arcaic (Nuñez, 2003) o protobasc, o una llengua emparentada, com l'aquità, o bé un conjunt de llengües perièuscares amb diferents graus de parentiu. En aquest mateix sentit, Rabella (2007: 214) evita parlar de basc i s'hi refereix de la següent manera: «... al Pallars i a la Ribagorça hauríem de parlar d'una altra o altres llengües preromanes no indoeuropees que no podem identificar amb el basc antic, una llengua o llengües pirinenques que tindrien algun tipus de relació i semblança formal amb aquella llengua, però amb la qual no sabem quina relació mantindrien [...]».

Queda exclosa d'aquest conjunt la llengua ibèrica, ja que fa temps es va deixar de banda la teoria bascoiberista, que considerava que les dues llengües eren la mateixa (vegeu-ne més informació a Rabella, 2007). En tot cas, s'apunta cap a una relació de veïnatge o contacte.

D'altra banda, la segona puntualització, que és plantejada bàsicament pel doctor J. Gorrotxategi (1995), diu que, en la relació amb el possible component basc de molta d'aquesta etimologia que defensa Coromines, no es tenen prou em compte processos formatius o històrics coneguts en la llengua basca i que només s'assemblen de manera superficial. I encara afegeix: «Podemos concluir, por tanto, que la lengua vasco-aquitana se hablaba en la antigüedad, desde los primeros datos conservados hacia el s. I. a. C. hasta final del imperio, en una amplia zona, que teniendo como eje central la cadena montañosa vasco pirenaica, desde Vizcaya al oeste hasta el valle de Arán por el este, se extendía ampliamente al norte por la llanura de Aquitania y algo al Sur por una zona que en su lado navarro alcanzaría el Ebro» (Gorrotxategi, 1995: 229).

I, respecte a la sèrie de topònims que encara no s'ha pogut explicar, interpreta que formarien part d'una llengua o conjunts de llengües emparentades probablement amb les parles èuscares i que també molt probablement arribarien fins a la Val d'Aran. Tal com ens diu el professor Rabella: «Més enllà, ja al Pallars i l'Alta Ribagorça, podrem trobar algun topònim que es pugui explicar per aquell origen segurament com a conseqüència de la relació amb aquella llengua, és a dir, per contacte, o també per trasllat» (Rabella, 2007: 210). Apunta també la impossibilitat en aquest moment de fer un estudi o interpretació de tota aquesta toponímia en conjunt perquè «el coneixement

que actualment se'n té ho nega, ja que moltes de les coincidències adduïdes no es donen en realitat amb la llengua antiga sinó amb l'actual o corresponen a segmentacions arbitràries».

En aquest plantejament sembla que coincideixen les postures més recents dels filòlegs i especialistes catalans i bascos en llengües preromanes (Rabella, 2007; Gorrotxategi, 1995 i Salaberri[8]).

Lluny del debat nominalista, i a tall d'exemple, hom pot trobar topònims foscos, de difícil interpretació. És més, si la isoglossa del territori històric es desvia cap al nord després d'haver-hi embolcallat la Val d'Aran, la resta del Pirineu, l'oriental, és un dens i perillós esbarzer per a l'etimologista.

A l'oest i al centre de la cadena muntanyosa, la interpretació i, doncs, l'adscripció genètica de topònims preindoeuropeus són un xic més clares. En força casos, podem relacionar topònims amb arrels basques conegudes. A aquest fet hi responen topònims aragonesos com Belarra, Basaran o Lascoarre; gascons com Ibarla, Lascun o Moguerre.

3.2. Característiques del continuum *geolectal pirinenc*

Existeixen un seguit de trets, d'isoglosses, que enllacen i ajunten els Pirineus. De vegades, els trets lingüístics els encerclen i els diferencien de la resta de parles; d'altres, el *continuum* es trenca en dos blocs. Sigui com sigui, és interessant veure les interrelacions que s'hi estableixen. Núñez (2003:144), en aquest sentit, parla de la influència del substrat en aquestes parles i defensa l'existència de «romances colchón»,[9] llengües que absorbirien «l'impacte» del substrat de manera directa.

8. A Euskaltzaindia (2011) li podem llegir unes interessants idees en aquest sentit: 1) Davant de la toponímia no romànica, la necessitat d'actuar amb prudència i molt coneixement de les llengües amb les quals es relaciona; 2) Que tota aquesta toponímia no romànica, pel fet de ser opaca, no vol dir que tingui relació amb el basc antic, ja que també pot ser preromànica, sense cap relació amb el basc.

9. «Vemos que el euskera ha influido como sustrato en el romance gascón que se le sobrepuso al norte de los Pirineos, como influyó igualmente en los romances navarro-aragonés y riojano que se le sobrepusieron al sur de la cadena montañosa. En cambio, y contra lo que se ha solido decir —tan y tan profesionalmente—, el euskera no ha tenido prácticamente influencia alguna en la lengua castellana, tal como expuso brillantemente el lingüista anglo-americano R. L. Trask, catedrático en la Universidad de Sussex y experto en comparatismo

Tothom coneix la llista de trets fonètics que d'una manera total o parcial engloba els Pirineus i parles nascudes a prop. Així, per exemple, el grup -MB- evoluciona en tot el conjunt a -m- (èuscar *imutu*, *seme*, en mots propis i manlleus; arag. *paloma*, *lomo*; occ. gasc. i cat. *coma*, *manar*, etc.). Aquest tret fonètic inclou també el castellà, *paloma* i *lomo*. El mateix succeeix amb la reducció de -ND- a -n-. Pel que fa a -MP- i -NT-, el grup es trenca en dos blocs. D'una banda, hi ha aquelles parles que mantenen el grup primitiu, català, gascó i part de l'aragonès (*camp*, *campo*) i les que presenten una forma amb sonorització de l'oclusiva, basc i l'altra part de l'aragonès (*denbora*, *borondate*; *cambo*, *plandar*).

Pel que fa al grup -CT-, català, occità gascó i aragonès presenten una evolució -eit- (en gascó, -èit- o -èt-). Les isoglosses separen aquestes parles de l'occità llenguadocià i el castellà, les quals tenen la solució -ach-[10]/-ech-. L'èuscar, al seu torn, no coneix l'estructura i si ho fa és a partir d'algun manlleu.

Un altre tret del qual s'ha parlat abundosament és F-. Al Pirineu oriental i central, f- es manté sense vacil·lacions en català i en aragonès. Així trobem, per exemple, *filla* i *fulla* o *filla* i *fuella*. El gascó l'aspira de manera regular: *hilha* i *huelha*, com també hauria fet el castellà, *hija* i *hoja*, ambdues varietats romàniques nascudes a la perifèria septentrional/meridional basca. La llengua basca, al seu torn, no disposava d'aquest fonema en època arcaica i, en incorporar-lo, presenta vacil·lacions respecte a la resposta que hi dóna. Així, els manlleus amb /f/ que incorporava el basc s'han acomodat a altres fonemes, com ara /p/, /b/: FAGU > *pago*, *bago*, etc. Tanmateix, i a aquest fet no se li ha donat potser mai prou rellevància, el basc no aspirava les f- dels manlleus.

---

vasco, en su *History of Basque* de 1997. Sí ha influido e influye en el castellano hablado en el propio territorio de la lengua vasca en su vertiente sur, pero no influyó en los trazos estructurales de la lengua castellana, es decir, en el momento de la creación de esta lengua.

»Esto nos lleva de la mano a señalar otro fenómeno más general que el que estamos tratando ahora. El latín hablado en las proximidades de las lenguas que no llegó a borrar se transformó en romance particular próximo a dichas lenguas, romance que haría de colchón intermedio entre la lengua primitiva y en romance posterior dominante en los respectivos países. Concretando. El gascón sería un romance-colchón entre la lengua vasca por un lado y el occitano y el francés por otro. El romance navarro-aragonés lo sería entre el euskera y el castellano».

10. Cal puntualitzar que les parles meridionals llenguadocianes no arriben al mateix resultat sinó que presenten -ait-. Ex: FACTU > fait.

És inestable també el grup -LL-, el resultat del qual dibuixa una estratificació de fenòmens realment interessant. El basc ha simplificat des d'antic aquest grup a -l-. Així, BALLENA > *balea*. El català l'ha palatalitzat, com el castellà. Ara, la resta de parles de què ens ocupem han patit un procés molt més complex però certament relacionat amb la palatalització. La pronúncia cacuminal primitiva del grup -LL- s'hauria resolt en la palatalització o bé en el manteniment de la cacuminal. Fins al segle XVII, a Biescas i Jaca, hom pot trobar grafies <dd>, <td>, <tz> o <z> en topònims de documents notarials. Castiezo, doncs, prové de CASTELLU. El fenomen pot seguir endavant sota grafies com <ch>. Vegeu Vázquez Obrador (2011: 157-158). Alguns topònims pallaresos o ribagorçans precatalans es comporten de manera idèntica. El gascó, finalment, acaba regularitzant íntegrament el comportament del grup -LL-. Així, en posició final trobem -th, grafia que intenta reflectir la pronúncia cacuminal, simplificada avui dia. Ex: *eth* < ILLU. En posició interna, per contra, se simplifica en -r-. ex: GALLINA > *garia*. Aquesta solució, sens dubte, té a veure amb l'evolució de -L- de manlleus llatins en basc. Ex: ANGELU > *aingeru*.

Afegim-hi un darrer fenomen que afecta les llengües que estudiem. Es tracta del comportament de R-. Se sap que el basc acostuma a servir-se d'una vocal protètica. Així, ROSA > *arrosa* o ROTA > *errota*. La mateixa resposta trobem en gascó en mots com *arriu*, *arròda*, *arroi*, etc. L'aragonès i el català, per contra, no tenen aquesta solució i, si puntualment apareix, pot ser entesa com a conseqüència d'un mal tall de la seqüència article-nom.

D'altra banda, Coromines (1972) aplega, en el seu article titulat «Sobre el gascón», un conjunt de mots que són o van ser compartits per les llengües que ens ocupen. A tall d'exemple, en reproduïm alguns i els comentem per l'interès inequívoc que susciten.

En basc contemporani, el mot per referir-se a la palla és *lasto*. Coromines hi veu l'origen del gascó *laston*, 'especie de gramínia', documentat a Aspa, Ossay, Azun i Gave de Pau. Continua relacionant l'arrel basca amb el topònim Lastoet de la vall de Luishon i *Lastoar* d'Arties i Bagergue, a Aran. Pel que fa al català, hi veu l'origen de *llistó* i del topònim Llastanós, terme de Sant Llorenç de Cerdans, i Llastanosa, de Vallfogona de Ripollès. Pel que fa a l'aragonès, apunta l'existència a la vall de Broto de la paraula *lastón*.

També és interessant que totes aquestes llengües es refereixin a la *Rupicapra rupicapra* a partir d'un ètim segurament emparentat. En català i gascó trobem *isard*, en aragonès *arrio* i en basc *sarrio*.

Finalment, Coromines, com Rohlfs, relaciona també el mot *artiga*, conegut en gascón, català i aragonès, amb el mot basc *arte* i, doncs, es desvincula de la interpretació cèltica.

3.3. Basc i gascó

3.3.1. Del gascó de Bearn al basc de Zuberoa

Efectivament, de les relacions entre grups humans sorgeixen les relacions entre les llengües que parlaven. El lèxic, per exemple, ens demostra la importància de les relacions econòmiques. El bearnès va prestar moltes paraules al suletí, al basc més oriental, relacionades, per exemple, amb les eines del dia a dia (Xamar, 2008).

GASCÓ	BASC
aisa	aise 'fàcil'
urós	urus 'feliç'
sòs	sos 'moneda'
miralh	mirail 'mirall'

3.3.2. Del basc al gascó

No hi ha gaires paraules del lèxic comú que el basc hagi donat al gascó. Pel que fa al lèxic comú, el traspàs ha estat més freqüent del gascó al basc. Tot i així en podem trobar un grapadet: bearnès *abarka* 'abarka' (cat. 'calçat rústic de zones rurals'); bearnès *agòr* 'udazken', cf. *agorril* (cat. *tardor*); bearnès *sharre* 'baliorik gabe' cf. *txarra* (cat. *dolent*); bearnès *esquerra* 'ezker' (cat. *esquerra*), etc.

En la toponímia, i sobretot en les muntanyes i els rius (oronímia i hidronímia) de Bearn es poden trobar nombrosos noms bascos.

3.4. Català i gascó

Les relacions lingüístiques entre gascó i català, deixant de banda les de tipus genètic, devien haver estat molt més intenses en èpoques passades que no pas ara. El pes simbòlic de les fronteres estatals i lingüístiques ha fet perdre la flexibilitat i la senzillesa de les relacions interveïnals.

Tanmateix, les isoglosses lingüístiques que enllacen català i gascó treuen a la llum contactes i intercanvis sovintejats, continuats i intensos. Són conegudes, de fet, les migracions de Gascunya a Catalunya i viceversa. I, si és que hom en vol un exemple, els Capdets, en grafia gascona normativa Capdèth, prou estesos pel Principat, en donen fe.

En l'àmbit lingüístic, bona part del trets meridionals que caracteritzen el gascó són compartits amb el català. N'hem parlat a 3.2. Són molts els lingüistes occitans —D. Sumien (2009), per exemple— que coincideixen a afirmar que el català no és sinó una variant més del sistema lingüístic d'oc.

Sigui com sigui, arran de la incorporació d'Aran al territori aragonès i després al català, les interferències entre el gascó de la Val d'Aran i el català s'han multiplicat. És cert que, en general, han estat manlleus provinents del català. Aquesta circumstància és la que singularitza l'aranès de la resta de parles gascones, fins i tot del cosseranès i el comengès, parles que constitueixen un únic parlar.

Esmentem, si més no, uns quants mots que donen compte d'aquest contacte.

CATALÀ	GASCÓ ARANÈS	KOINÉ GASCONA
groc	gròc	jaune
cotxe	coche	veitura
ajuntament	ajuntament	comuna

4. Conclusions

L'ampla serralada dels Pirineus, com dèiem, ha patit diverses substitucions i processos de sedimentació lingüístics. El domini lingüístic de les parles èuscares arribava fins als Pirineus centrals, límit coincident amb les fronteres de

la Val d'Aran, i a la resta de la serralada es devien parlar llengües més o menys emparentades que acabaren desembocant als territoris costaners, qui sap si de llengua ibera.

D'aquell paisatge poca cosa en queda. El *continuum* lingüístic va quedar escapçat per la romanització i la romanicització posterior. Restava, tanmateix, talment com el caliu de les brases, la força del substrat, la qual dotà el llatí d'unes tendències fonètiques i uns mots per referir-se a l'entorn que evidenciaren una realitat preromana.

Un cop arraconat el basc al territori actual i nascuts a les seves àrees laterals el navarroaragonès, el castellà i el gascó, la continuïtat de parentiu lingüístic d'occident a orient degué desaparèixer, però se'n creà una altra entre les llengües romàniques adjacents. És més, encara que les llengües d'aquests pobles desapareguessin i se n'adoptessin unes altres, les relacions humanes vingudes del veïnatge no s'alteraren mai.

Certament, no serà possible fer una fotografia lingüística que relacioni basc i català, havent passat pel gascó i l'aragonès, però sí que trobarem que al bell mig del Pirineu hi ha una cruïlla en què totes aquestes parles queden relacionades. En aquest encreuament de camins basc i gascó comparteixen gairebé tant com l'aragonès i les parles gascones, si se'ns permet l'exageració i se n'obvia la família lingüística, o el català i aquest dialecte occità.

Avui dia, quan l'Estat nació europeu ens tatua indeleblement un imaginari vehiculat en la «llengua de la nació», aquelles relacions de veïns que s'articulaven en la llengua pròpia o en la del veí però que arribaven a produir manlleus o fórmules de compromís nascudes del contacte, s'allunyen de nosaltres. S'esborren de manera subtil. El bascoparlant d'Iparralde[11] ja no recorre al gascó per relacionar-se amb un bearnès, perquè tots dos parlen francès.

Seria absurd ignorar el benefici recíproc de l'estudi d'aquestes llengües i la necessitat de la seva supervivència, perquè les relacions veïnals han produït un teixit comú que parla d'aquest passat, un coneixement humà compartit.

La història comuna, retinguda en les xarxes històriques de les llengües, hi és, el veïnatge també i les necessitats de relacionar-se són tan intrínseques a

11. *Iparralde* en basc vol dir 'la part nord'. Es denomina així a la part del País Basc en territori francès.

l'espècie humana que tampoc no poden desaparèixer. Res no pot aïllar un grup d'éssers humans d'un altre, ni la difícil orografia, ni el sever hivern, ni tan sols el fet que uns s'acomiadin amb *agur*, *adishatz*, *adiós* o bé *adéu-siau*.

5. Referències bibliogràfiques

Carrera, A. (2007). *Gramatica aranesa.* Pagès editors, Lleida / Barcelona.

Coromines, J. (1965). *Estudis de toponímia catalana*. Barcino, Barcelona.

Coromines, J. (1972). *Tópica Hespérica*. *Estudios sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances.* Gredos, Madrid.

Coyos, J. B. (2012). «Euskararen eta gaskoieraren arteko harremanak: zubereraren adibide batzuk». A: Igartua, Ivan (ed.). *Euskararen eta inguruko hizkuntzak historian zehar*. Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, Vitòria-Gasteiz, pàg. 151-164.

Euskaltzaindia (2011). *Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina*. Sagarna, Andoni, Joseba Lakarra, Patxi Salaberri Zaratiegi (eds.). Iker Bilduma, 26. Euskaltzaindia, Bilbao.

Gorrotxategi, J. (1995). «Los Pirineos entre Galia e Hispania: las lenguas». *Veleia* 12: 181-234. Vitòria-Gasteiz.

Guiter, E. (1984). «En torno al Aragón histórico: El substrato cántabro-pirenaico». *Archivo de Filología Aragonesa* xxxiv-xxxv: 203-214. Diputació de Saragossa / Instituto Fernando el Católico. Saragossa.

Haase, M. (1990). «Erdal hitzen mailegatzea Iparraldeko euskaraz». *Euskera* xxxv (2): 405-415. Euskaltzaindia. Bilbao.

Institut d'Estudis Catalans (2002). *Els substrats de la llengua catalana. Una visió actual.* Treballs de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, 1. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

Mitxelena, L. (1961). *Fonética Histórica Vasca*. Gipuzkoako Foru Aldundia, Sant Sebastià.

Mitxelena, L. (1964). *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Auñamendi, Sant Sebastià.

Mitxelena, L. (1977). *La lengua vasca*. Leopoldo Zugaza, Durango.

Mitxelena, L. (1985). *Lengua e historia*. Paraninfo, Madrid.

Núñez Astrain, L. (2003). *El euskera arcaico. Extensión y parentescos.* Txalaparta, Tafalla.

Peillen, T. (1992). «Zubereraren bilakaeraz ohar batzuk». *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra*, *Iker* 7: 247-272. Euskaltzaindia, Bilbao.

Rabella, J. A. (2007). «Reflexions sobre el substrat preromà al Pallars i la Ribagorça». A: *Studia in honorem Joan Coromines. Studia in honorem Joan Coromines, cente-*

simi anni post eum natum gratia, *a sodalibus et discipulis oblata*. Pagès Editors, Lleida, pàg. 201-204.

Ravier, X. (2011). «Réflexions sur la situation linguistique de l'Aquitaine à l'époque prélatine et dans les débuts de la romanisation: acquis e perspectives nouvelles». A: Sagarna, Andoni, Joseba Lakarra, Patxi Salaberri (eds.). *Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina / As luengas d'os Pirineus: passau y presén / Las lengas deus Pireneus: passat e present / Les llengües dels Pirineus: passat i present [Actes del XVI Congrés Internacional d'Euskaltzaindia*, *Pamplona*, *2008]*. Iker, 26. Euskaltzaindia, Bilbao, pàg. 1107-1126

Rohlfs, G. (1977) [1935]. *Le gascon. Études de Philologie pyrénéenne*. Max Niemeyer Verlag / Éditions Marrimpouey Jeune, Tübingen-Pau.

Romieu M., A. Bianchi (2005). *Gramatica de l'occitan gascon contemporanèu.* Presses Universitaires de Bordeaux, Bordeus.

Sumien, D. (2009). «Classificacion dei dialèctes occitans». *Lingüistica Occitana* 7.

Turull, A. (2011). «Una caracterización de la toponimia pirenaica catalana». A: Sagarna, Andoni, Joseba Lakarra, Patxi Salaberri (eds.). *Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina / As luengas d'os Pirineus: passau y presén / Las lengas deus Pireneus: passat e present / Les llengües dels Pirineus: passat i present [Actes del XVI Congrés Internacional d'Euskaltzaindia*, *Pamplona*, *2008]*. Iker, 26. Euskaltzaindia, Bilbao, pàg. 1073-1106.

Vázquez Obrador, J. (2011). «Aspectos fonéticos, morfofonológicos y léxicos del aragonés antiguo desvelados por los topónimos». *Archivo de Filología Aragonesa (AFA)* 67: 143-172. Institución Fernando el Católico, Saragossa.

Villar, F. (2000). *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana*. Ediciones de la Universidad de Salamanca, Salamanca.

Xamar (2008). *Vascos. Su lengua a través de la historia*. Pamiela, Pamplona/Iruñea.

Los sentidos de -ción *de 'acción' o de 'efecto'*

Santiago Alcoba
Universitat Autònoma de Barcelona

Este trabajo estudia los exponentes o marcas de identificación de los sentidos concretos de 'acción' o de 'efecto' con que se usan las nominalizaciones o formaciones con *-ción* sobre bases verbales en un par de textos de referencia contemporáneos: *El Jarama* y *Nada*. Son textos de ambientes comunes y distintos con datos representativos suficientemente abundantes y variados.

El objeto de estudio está justificado por las dificultades de los instrumentos comunes, diccionario y gramática, para dar una respuesta precisa a la pregunta ¿cuáles son los sentidos del afijo *-ción* en español actual? En el diccionario, porque responde con una disyuntiva en el formalismo habitual «acción o efecto de...»; en la gramática, porque, con las limitaciones de espacio, se suele referir a una variedad de tipos o clases de significados, eventivos o resultativos, basándose en ejemplos de momentos y espacios diferentes, con exponentes expresivos distintos y sin ponderar su uso, más o menos abundante y natural, o bien, por el contrario, raro y esporádico u ocasional.

En este trabajo podemos hacer consideraciones fundadas en datos reales con uno u otro sentido: de 'acción' o eventivo, o bien de 'efecto', resultativo o denominativo, en cada caso, y solo en este sentido, en el entorno de un enunciado concreto. Nos vamos a referir empíricamente a las clases y subclases de cada sentido y su uso más o menos abundante; y en cada caso, en cada sentido o clase de sentidos, vamos a intentar dilucidar cuáles son los exponentes sintácticos o léxicos más significativos, determinantes de las correspondientes interpretaciones.[1]

1. Carme Picallo hizo una lectura concienzuda de una versión de este trabajo y me apuntó un puñado de meticulosas consideraciones que le agradezco encarecidamente. También le estoy reconocido por permitirme usarlas y mejorar, hasta donde he podido, el resultado final de este estudio. Con esta salvedad, obligada, cualquier matización, precisión o corrección que

En este estudio se asumen las consideraciones de la introducción de Harris (1989), brillante, como en todo lo suyo, y, dadas las limitaciones académicas y del contexto de publicación, haremos un ejercicio de 'comprensión' sobre los sentidos de *-ción*: «no es ni una evaluación comparativa de perspectivas teóricas alternativas, ni la aplicación de una postura teórica particular a algún problema práctico», porque no caben en este contexto (Harris, 1989: 485-486). De las tres tareas de la 'comprensión' resultante de la investigación lingüística, destacadas por Harris: *observación*, *descripción* y *explicación*, espero poder hacer algunas aportaciones descriptivas al deslinde e identificación de algunos exponentes más destacados o criterios demostrativos sobresalientes de los sentidos alternativos de uso de las formaciones nominales de base verbal con *-ción*, de significado eventivo (de acción) o bien no eventivo (de efecto).

Nos ocuparemos primero de las formaciones nominales sobre bases verbales con el afijo *-ción* con el sentido de 'acción', de evento o eventivas y sus diferentes manifestaciones según el entorno sintáctico o enunciativo y los exponentes argumentales, de complementación sintáctica, o bien léxicos, que permiten dilucidar cada uso en tal o cual sentido o acepción. A continuación nos referiremos, con los mismos motivos, a las formaciones afijales en *-ción* con el sentido de 'efecto', resultado, denominación, propiedad, afección, u objeto. No nos referimos en absoluto a los aspectos estrictamente morfológicos de las formaciones en *-ción* que ya tratamos en Alcoba (2011) y (2012), que toman como base de afijación la forma del tema de pretérito: *provoc-a-ción*, *perd-i-ción*, *fru-i-ción*, con vocal temática —a—, si el verbo es de la primera conjugación, o bien con vocal temática —i—, si el verbo es de la segunda, *perder*, o de la tercera conjugación, *fruir*.

1. Los datos

El conjunto de datos objeto de estudio está constituido por todos los casos de formaciones en *-ción* de *El Jarama* (73 ítems) y de *Nada* (103 ítems) reunidos en una lista de ejemplos agrupados, a efectos operativos, por su sentido, uní-

aun pudiera hacerse solo puede referirse a mi labor o a mis limitaciones. Aprovecho esta primera nota para mencionar y agradecer al SGR, Grup de Lexicografia i Diacronia, de referencia SGR2009-01067, donde se integra mi labor de investigación.

voco o preferente, de 'acción' o eventivos (27 casos de *El Jarama* y 38, de *Nada*); o bien de 'efecto', resultativos o de otras clases no eventivas (46 casos de *El Jarama* y 65, de *Nada*). No se han recogido, claro, las formaciones latinas sobre el tema de perfecto o el supino, y los cultismos analógicos, como *exposición*, *disposición*, *precisión*, *comezón*, etc.

El conjunto de 176 casos parece suficientemente abundante y variado como para poder decir que no es de suponer que falte algo usual que deba estar y, recíprocamente, que si se da algún caso concreto no será de los que no debiera aparecer, por extremadamente raro. Y referido a la gramática es de suponer que en este conjunto de datos de uso de *-ción*, en sus diferentes sentidos y acepciones, o según sus exponentes sintácticos o léxicos, no faltará nada de lo esencial y más relevante, y si faltase algún caso de la gramática será por su rareza o porque se funda en motivos de 'transfer grammar' o de sedimentación ucrónica, que no se da en español contemporáneo.

Dada la relevancia de los datos para un estudio empírico sobre los usos de los diferentes sentidos de *-ción*, por limitaciones de espacio, se facilitan todos en un listado de fácil acceso donde se pueden encontrar los ejemplos que se citan y otros similares agrupados por su sentido o por los exponentes que, en cada caso, permiten dilucidar cada sentido, y no otro, con fundamento sintáctico, léxico o de otro tipo.[2]

2. El marco descriptivo o teórico de referencia

El punto de partida para una consideración descriptiva del asunto que nos ocupa ha de ser NGRAE (2009), como en tantos otros temas, que comienza en los siguientes términos: «Muchos sustantivos derivados en *-ción* o sus variantes son nombres de acción, pero también de efecto, si bien ha de tenerse en cuenta que esta última interpretación no se distingue fácilmente de la anterior cuando se habla de nociones inmateriales.» (NGRAE, 2009: §5.3d).[3]

2. He seguido la sugerencia de la profesora M. A. Martí y he colocado todos los datos con los que se ha operado en este estudio en el sitio siguiente: http://dfe.uab.es/dfeblog/salcoba/files/2013/11/apendice_cion_jarama-nada.pdf, para poder consultarlos y descargarlos si se desea.

3. Evidentemente la autoridad de la fuente y la necesidad de una primera consulta obligada al estudiar un asunto o aspecto de la lengua, no procede tanto de los firmantes del

En estas palabras se apunta el interés del objeto que nos ocupa: no es fácil distinguir entre los sentidos de 'acción' o de 'efecto' en los nombres de base verbal formados con el afijo *-ción*. Porque la primera respuesta de la misma fuente no puede ser satisfactoria: «La diferencia procede en casi todos los casos del entorno sintáctico. Así, el sustantivo *elección* es nombre de acción en *La elección es difícil*, pero de efecto o de resultado en *Esa fue mi elección*. Las paráfrasis con "*lo* + participio" ilustran en muchos casos la interpretación de efecto, como en *la recaudación* ('lo recaudado'), *la elección* ('lo elegido')» (NGRAE, 2009: §5.3d). Porque es una respuesta relativa (en casi todos los casos) y porque se propone deducido del 'entorno sintáctico' que no se aprecia con claridad en los ejemplos (*la elección* [A] *es difícil* vs. *esa fue mi elección* [B]), de sentido distinto en la misma configuración sintáctica (*la elección* [efecto] *es definitiva* vs. *esa fue mi elección* [acción] *apresurada*).

Además, la referencia al 'entorno sintáctico' como procedimiento de desambiguación entre los sentidos de 'acción' y 'efecto' de *-ción*, que es lo interesante, se pierde a continuación, cuando las interpretaciones se refieren al significado de la base léxica verbal: de creación, de pensamiento, de lengua, de mostrar, de cambio de estado, etc. Porque no se apuntan los auténticos motivos de discriminación de sentidos al decir que los nombres en *-ción* «reciben con igual naturalidad las dos interpretaciones los derivados de muchos VERBOS DE CREACIÓN, como *construcción*, *edificación*, *urbanización*, *producción*, *reproducción*, *traducción*, *preparación* (en *examinar una preparación con el microscopio*) y el propio *creación*. Contrastan, pues, *Fue un arduo trabajo de creación* ('acción de crear') y *Le había dejado tan agotado su última creación literaria que* no *tenía ganas* ni *de leer* (Rojo, A., *Matar*) ('efecto de crear').» (NGRAE, 2009: §5.3d). Porque, en estos casos, las diferencias de sentido no se fundan en el sentido del verbo base (de creación), sino en el entorno sintáctico discriminatorio de un sentido, de acción: *trabajo de creación* (creativo, creador, de crear), o bien con el sentido de efecto: *su última creación literaria*, de un objeto especificado (*su última*) y calificado con un adjetivo (*literaria*), no agentito, que no implica transformación, como podrían ser los adjetivos *rápida*, *apresurada*, etc.

---

texto, como del procedimiento de redacción, de encargo a un especialista, que tiene en cuenta las consideraciones más sólidas y solventes, y de revisión por otros especialistas, lo cual confiere una cierta autorización a las propuestas, aunque, formalmente, no aparezcan referenciadas.

Tampoco es discriminatoria la observación de que «pueden denotar tanto acción como efecto los sustantivos derivados de numerosos VERBOS DE PENSAMIENTO Y LENGUA, como *acusación*, *alegación*, *contestación*, *declaración*, *explicación*, *meditación*, *narración*, entre muchos más. [...] Cabe agregar una serie de nombres que designan la acción o el efecto de MOSTRAR algo o hacerlo patente, como *demostración*, *exhibición*, *exposición*, *manifestación*, *presentación*.» (NGRAE, 2009: §5.3e). Estas consideraciones son simples constataciones de polisemia que no añaden nada a la información del diccionario.

Discriminatorio y gramatical sería decir que los nombre en *-ción* de verbos de pensamiento y lengua, o de verbos de mostrar, manifiestan sentido de acción, cuando se usan con adjetivos agentivos (acusación, declaración, demostración, exhibición, exposición, *apresurada*, *acelerada*, *activada*, *adelantada*, *abreviada*, *avivada*, *estimulada*, *urgida*... || *rápida*, *pronta*, *veloz*, *activa*, *viva*, *inquieta*, *movida*... || *urgida*, *atareada*, *ocupada*... || *retrasada*, *demorada*, *diferida*... || *impulsada*, *agilizada*, *movilizada*) y manifiestan sentido de efecto, resultado u objeto, cuando se usan con adjetivos calificativos (acusación, declaración, demostración, exhibición, exposición, *sólida*, *sólida*, *consistente*, *resistente*, *dura*, *potente*, *eficaz*...).

3. Nombres en *-CIÓN* y clase de evento

Hemos visto por las consideraciones de NGRAE (2009) sobre los sentidos de acción o efecto de los nombres en *-ción* que no depende de la naturaleza semántica de la base verbal afijada: de creación, de pensamiento, de lengua o de mostrar; porque permiten ambas acepciones. Estas consideraciones, además, son heterogéneas, y nos obligan a hacer dos operaciones: estudiar la posible relación entre la clase de evento de la base verbal del nominal en *-ción*, y hacerlo de una manera sistemática, según una clasificación general de los eventos. Solo así se puede hacer una propuesta general sobre la posible relación entre los significados de los nominales, aunque no es esperable nada muy distinto de los apuntes de polisemia en ambos sentidos de acción y de efecto, que se discriminan en la frase, pero no por la clase de verbo base en el nominal en *-ción*.

Para superar este aspecto, brevemente, podemos recordar que los eventos se han clasificado en dos grandes clases: 1.º, [+dinámicos], de acción [+con-

trol] y de proceso [-control]; y 2.º, [-dinámicos], de posición [+control] y de estado [-control].[4]

Sin entrar en detalles, en (1) se apuntan algunos ejemplos de nominales de distintas clases de eventos.

(1) Nominales de distintas clases de eventos
a. de 'acción': *afloración*, *aparición*, *agitación*, *construcción*, *colocación*, *abreviación*.
b. de 'proceso': *simulación*, *imitación*, *experimentación*, *aceptación*.
c. de 'posición': *continuación*.
d. de 'estado': *medición*, *estimación*, *observación*, *interpretación*, *apreciación*.

Pues bien, la polisemia de los ejemplos de (1) con los sentidos de acción o de efecto solo se dilucida en un único sentido de acción en (2*a*) o bien de efecto, en (2*b*), por la presencia o manifestación de determinados adjuntos adjetivos o argumentos en la configuración sintáctica de la expresión.

(2)
a. de 'acción': *la aparición* reiterada *de X; la simulación* convincente *de X; la continuación* durante *el día; la medición de toda la superficie*.
b. de 'efecto': *la aparición* maravillosa *de X; aquella simulación* falsa*; llegaron al espectáculo en la continuación; encargaron una medición* minuciosa.

En (2) se aprecia que los exponentes determinantes del sentido de acción en (2*a*) son los adjetivos agentivos (*reiterada*, *convincente*) o la presencia de un argumento temporal durativo (*durante el día*) o un argumento tema (*toda la superficie*). Y determinan el sentido de efecto en (2*b*) los adjetivos calificativos (*maravillosa*, *falsa*, *minuciosa*), o la ausencia de argumentos que permiten suponer un sentido predicativo en *continuación*, que solo manifiesta un sentido denominativo.

Las consideraciones de polisemia son más propias de los diccionarios, donde no suelen caber muchos ejemplos o autorizaciones de uso donde se fundamenten los diferentes sentidos y acepciones. De ahí el interés de este ejercicio de identificación de algunos exponentes, sintácticos o de otro tipo, en los que se manifiesta o se funda la distinción o discriminación de cada

4. Cfr. Alcoba (1999) y Teso y Alcoba (1997).

sentido de 'acción' o de 'efecto' en ejemplos de uso, de *El Jarama* o *Nada*, donde, por hipótesis, cada ejemplo se usa con un sentido y solo uno, salvo el recurso 'literario' a la ambigüedad y al doble sentido, que no suele ser el caso en las fuentes elegidas.

Más clara es la consideración de Picallo (1999), que estudia las 'nominalizaciones' y las describe (discrimina) por «el comportamiento sintáctico» y por «la denotación de dichas construcciones; es decir, los tipos de entidades a las que los sintagmas nominales pueden referirse» (Picallo, 1999: §6.1). Desde esta perspectiva, sintáctica y semántica, se hace en Picallo (1999) una gran distinción previa en las formaciones nominales, que podemos referir a los afijados en *-ción*: 1.º, «las que tienen como referente un evento o un proceso (algo que ocurre o que tiene lugar en un período de tiempo)»; y 2.º, «las construcciones que no se refieren a eventos o procesos, [que] pueden denotar un objeto, un estado, una propiedad, o un producto resultante de un acontecimiento o proceso». En esta distinción ya se apuntan los motivos de auténtica distinción formal entre ambos sentidos de *-ción*: eventivo o resultativo según la complementación sintáctica, la configuración argumental o el uso referencial de «un objeto, un estado, una propiedad o un producto». Por motivos evidentes a lo largo de este breve estudio, de enfoque muy restringido, no podemos tener en cuenta las aportaciones de Peris (2012), porque sus magníficas aportaciones o algunas de sus consideraciones no caben entre las limitaciones de espacio y tiempo de este ejercicio académico.[5]

Con esta distinción vamos a organizar las observaciones del análisis de los datos, donde vamos a ver hasta qué punto se ponen de manifiesto las condiciones sintácticas y argumentales aducidas, en cada caso, por Picallo (1999), qué otras consideraciones se aprecian y qué casos se dan con exponentes discriminadores de acción o de efecto, no del entorno sintagmático sino enunciativos o de otro tipo.

5. Según A. Peris, «Esta tesis pretende conjugar el estudio de las nominalizaciones deverbales tanto desde un punto de vista lingüístico como desde la perspectiva del Procesamiento del Lenguaje Natural.» Y su objeto fundamental consiste en el desarrollo de «herramientas y recursos computacionales para el tratamiento y representación de las nominalizaciones deverbales del español, y en el análisis lingüístico que caracterizan las nominalizaciones deverbales tanto con respecto a la denotación como a la estructura argumental, conjugando las dos perspectivas de estudio de este trabajo». En http://journal.sepln.org/sepln/ojs/ojs/index.php/pln/article/view/4667/2769.

4. Nombres en -*CIÓN* de sentido eventivo o de acción

El primero y más evidente procedimiento discriminatorio del sentido eventivo de un nominal en *-ción*, según Picallo (1999), es el de aquellos nominales donde la acción «puede quedar resaltada si el sintagma aparece como sujeto de un predicado de los tipos *tener lugar*, *durar* u *ocurrir*» en casos como «La evaluación de los datos de la encuesta tuvo lugar ayer / duró ocho horas» (Picallo, 1999: §6.3.1). Entre nuestros datos tenemos ejemplos equiparables, como los de (3).

(3) Nominales en nominativo de un predicado eventivo
a. ■ Otra vez la peregrinación se convirtió en una caza entre las sombras cada vez más oscuras. (68, N) ■ Cuando sentí la llave de Román arañando la puerta del piso, la excitación me hacía temblar. (78, N)
b. ■ mi suegra, [...] se guardó un kilogramo de arroz toda la guerra, [...]. Y después tuvo que tirarlo, cuando vino la liberación, de mohoso que estaba. (59, J) ■ El calor y la excitación brotaban de mi cuerpo de tal modo que no sentía el frío. (44, N)
c. ■ Fantasía, eso es lo único que tiene; pura imaginación que le anda bailando en la azotea. (69, J)

Solo de (3*a-b*) podemos decir estrictamente que estamos ante nombres eventivos, *la peregrinación se convirtió*, *vino la liberación*, cuyo sentido se funda en la exigencia de los predicados respectivos, *se convirtió en*, *cuando vino*, *la excitación brotaba*. En (3*c*) podría pensarse en un sentido no eventivo, de condición o estado, por la equiparación entre *imaginación* y *fantasía*; pero yo creo que prevalece la interpretación eventiva, no porque sea sujeto de un predicado eventivo como en los casos anteriores, sino inducido por el carácter agentivo (*andaba bailando*) de la cláusula de relativo donde *imaginación* es sujeto vicario en el pronombre relativo anafórico, lo mismo que en *excitación*, por el valor agentivo del predicado *me hacía temblar*.

Algo distintos, en los exponentes que determinan la interpretación eventiva, son los casos de (4).

(4) Nominales en acusativo de un predicado agentivo
a. ■ Otra vez estaba ya confusa, cuando Angustias reanudó la conversación de un modo insospechado. (12, N)

b. ■ unas veces te la ponen a Ella rubia y a Él moreno, y otras sale Ella de morena y Él de rubio; no tienen casi más variación... (51, J)
c. ■ Durante toda la explicación del profesor yo estuve con la imaginación perdida. (21, N)

Si en (3) se veía que el predicado seleccionaba la interpretación agentiva en el sujeto gramatical, en (4*a*) se ve que también puede seleccionar esa interpretación en el objeto (*reanudó la conversación*) y se corrobora con un adjunto de manera (*de un modo insospechado*). Picallo (1999) se refiere a adjuntos de situación temporal. Además, también en (4), tenemos ejemplos de otros elementos no estrictamente predicativos: un adverbio cuantificador (*más variación*), en (4*b*); o una preposición (*durante*), en (4*c*).

Más interesante aún es el caso de los adjetivos predicativos de sentido agentivo en (5) que discriminan el sentido eventivo en el nominal en *-ción*: *persistentes vibraciones*, de (5*a*); y *tentadora invitación*, de (5*b*).

(5) Nominales especificados por adjetivos agentivos
a. ■ Zumbaba sobre la tierra sordamente, como un enjambre legendario, con un denso, cansado, innumerable bordoneo de persistentes vibraciones de luz, sobre lo limpio y lo sucio, sobre lo nuevo y lo viejo, opacamente. (36, J)
b. ■ me han dicho que te lleve esta tarde. El estudio está en el barrio antiguo... Ni siquiera había soñado que yo pudiera rechazar la tentadora invitación. Naturalmente, lo acompañé. (60, N)

En (5) es evidente el sentido predicativo agentivo de los adjetivos (*que persisten*, *que tientan*); pero otros adjetivos, que podríamos denominar de sentido intrínseco de 'movimiento', como los de (6*a*), en contraste con (6*b*), también consiguen el mismo efecto de suscitar el sentido eventivo en el nominal.

(6)
a. La edificación *apresurada*, *acelerada*, *rápida*, *viva*, *pronta*, etc.
b. La edificación *sólida*, *maciza*, *consistente*, *eficaz*, etc.

Precisamente, la distinta naturaleza de los adjetivos del nominal impone un sentido no eventivo, en (7*b*), sobre la acción de otros exponentes, como puede ser la expresión del argumento tema que destaca Picallo (1999) con ejemplos como los de (7*a*).

(7)
a. ■ [El asesinato *de Trotski* (por parte de Ramón Mercader)] conmovió al mundo. ■ [La construcción *de la fortaleza* (por parte de la tropa)] nos sorprendió.[6]
b. ■ [El asesinato horroroso, repugnante *de Trotski* (*por/de Ramón Mercader)] conmovió al mundo. ■ [La construcción sólida (*por la tropa) *de la fortaleza*] nos sorprendió.

En (7*b*) la presencia de los adjetivos calificativos del nominal seleccionan el sentido denominativo y se excluye la manifestación del agente con *por* y prefiere el agente con *de*.

En (8) tenemos ejemplos de diferentes nominales en *-ción* cuyo sentido eventivo se pone de manifiesto por la presencia de diferentes adjuntos que seleccionan ese sentido: de finalidad, en (8*a*); locativo, en (8*b*); y temporales, en (8*c*).

(8) Nominales con adjuntos de finalidad, locativos o temporales
a. ■ Juan estaba en medio del recibidor, mirando, sin decir una palabra, mis manipulaciones con la maleta para dejarla colocada cerca de la puerta de la calle. (102, N)
b. ■ Hervía toda una dislocada agitación de cuerpos a lo largo del río, con la estridencia de las voces y el eco, más arriba, de los gritos agigantados y metálicos bajo las bóvedas del puente. (8, J)[7]
c. ■ Pero como se acercan los exámenes, no puedo dejar de hacer las traducciones por la noche... (58, N) ■ Del fondo de mi cartera de estudiante cayó la tarjeta que me había dado Gerardo aquella primera noche de la liberación de mi vida, cuando lo había encontrado entre las sombras que rodeaban la catedral. (55, N)

De hecho, en (8) la presencia de esos diferentes argumentos adjuntos refuerza el sentido eventivo que también manifiesta la expresión del tema (*con la maleta*), en (8*a*), y en (8*b*), donde además del tema (*de cuerpos*) aparece un predicado eventivo (*hervía*), como en (8*c*), donde el nominal es el tema de la perífrasis agentiva (*no puedo dejar de hacer*).

6. En Picallo (1999: §6.4/2).

7. Aquí entiendo *hervía* en sentido de 'bullía', 'pululaba', 'se agitaba', en el sentido de un evento dinámico de acción de movimiento.

En los ejemplos de (9) también un doble exponente determina la interpretación eventiva del nominal: la expresión del tema y un predicado eventivo en (9*a*); y la expresión del agente (*de ellos dos*) con un predicado eventivo (*sentía*), en (9*b*).

(9) Nominales tema en nominativo o acusativo
a. ■ No sé qué desviación de mi fantasía me hizo pensar en su negra pistola, cuando mi tío acentuaba su sonrisa. (96, N) ■ Mi estómago empezó a esperar con ansia mientras escuchaba la enumeración de los tesoros que guardaba en su despensa la hermana de Gloria. (53, N) ■ Aquellas gentes moviéndose o mirándome en un ambiente que la aglomeración de cosas ensombrecía, parecían haberme cargado con todo el calor y el hollín del viaje, del que antes me había olvidado. (5, N)
b. ■ El balcón estaba muy cerca. Casi sentía la respiración de ellos dos. (79, N)
c. ■ —Lo que se le ha ido a ocurrir, mira tú ahora, en evitación de barullos. (56, J)

El caso de (9*c*) es especial, porque aparece el tema, pero no un predicado eventivo porque el nominal (*en evitación*) ya tiene el sentido progresivo del gerundio, o el sentido eventivo indefinido del infinitivo (*evitando*, *para evitar*), y, por tanto, se ha de considerar como eventivo.

Hasta aquí hemos visto ejemplos de *El Jarama* o de *Nada* donde el sentido eventivo de los nominales en *-ción* se dilucida por la presencia de uno o más exponentes de la agentividad del nominal: la manifestación de argumentos tema y agente y de diferentes tipos de adjuntos de finalidad, locativos, temporales o predicados eventivos del género de *durar*, *ocurrir* y *tener lugar*. También determina el sentido eventivo del nominal la presencia de adjetivos de manera (*producción manual*), de medio (*transmisión telegráfica*) o de procedimiento (*consideración morfológica*), que apunta Picallo;[8] además de la presencia de adjetivos que podemos considerar ponderativos, apreciativos o valorativos (*asesinato violento*, *construcción apresurada*, *viva*, *urgente*, etc.).

8. Según una observación de C. Picallo, «se trata de adjetivos de relación (i. e. la presencia de adjetivos de relación de...). En este caso tales adjetivos no absorben ni el papel temático de tema, ni de agente, ni de experimentador. De hecho, en Picallo (1999), y anteriormente en Bosque y Picallo (1996), se observa que cuando este tipo de adjetivos recoge el papel de tema o de agente se elimina la interpretación eventiva del nominal y solo se obtiene la resultativa. Es decir, es posible: *la pesca marisquera gallega se traslada en camiones refrigerados*, pero imposible: **la pesca marisquera gallega ocurre los meses con 'R'*.».

A continuación vamos a ver otros casos, más abundantes entre nuestros datos, donde la selección del sentido agentivo del nominal en *-ción* se funda en otros motivos. En concreto, en los ejemplos de (10) el sentido eventivo no se suscita por la manifestación de un argumento o adjunto de la proposición. El sentido eventivo de (10) se funda en que el nominal en *-ción* es el Tema de predicados como *dar* (*daba indicaciones*), *anunciar* (*anunció la liberación*), *llenar* (*llenando de palpitaciones*), *resistir* (*resistir la tentación*), *hacer* (*me había hecho proposiciones*, *me hizo una declaración*, *hizo averiguaciones*), *conmover* (*conmovidas de animación*), *poner* (*ponían en exhibición*), *empezar* (*creación que empieza*).

(10) Nominales tema en acusativo o preposicional
■ Al fin se fueron dejándome con la sombra de los muebles que la luz de la vela hinchaba llenando de palpitaciones y profunda vida. (7, N) ■ Cruzamos las Ramblas, conmovidas de animación y de luces, y subimos por la calle de Pelayo hasta la plaza de la Universidad. (46, N) ■ El más viejo le daba indicaciones, con el brazo extendido. (67, J) ■ Hizo averiguaciones, la criada habló de mis manías... ¿Y este dolor de ser descubierta, destapada hasta los rincones más íntimos? (87, N) ■ Le dijo que ella misma me había hecho proposiciones con hombres que me hubieran pagado bien y que yo no quise aceptar porque le quería a él, aunque siempre estaba pasando miserias por su culpa. (93, N) ■ Les requiero a ustedes para que se sirvan prestar declaración ante la autoridad judicial. (65, J) ■ Luego mi prima Nuria me llevó al jardín. Bueno, me hizo una declaración de amor..., no... (83, N) ■ No había más que decir al llegar a este punto, puesto que era fácil para mí entender este idioma de sangre, dolor y creación que empieza con la misma sustancia física cuando se es mujer. (90, N) ■ Por eso se explica uno el que Alemania haya sido lo que ha sido y esté volviéndolo a ser en el momento que le han dejado las manos un poco sueltas. —Ya; ¡parecido a nosotros...! —Desde luego; por la otra punta. Ejemplo debíamos de tomar en muchas cosas; sin que se quieran poner comparaciones. (35, J) ■ Refulgió en los estantes el vidrio vanidoso de las blancas botellas de cazalla y de anís, que ponían en exhibición sus cuadraditos, como piedras preciosas, sus cuerpos de tortugas transparentes. (2, J) ■ Tal vez no podía resistir la tentación de espiarle... (31, N) ■ Yo tenía miedo de haber entendido mal su primer discurso. De que no fuera verdad aquel anuncio fantástico de liberación. (35, N)

Así, a la vista de los datos de (10) podemos precisar la consideración de Picallo (1999: §6.3.1) cuando apunta que «La interpretación eventiva (o de proceso) de un nominal puede quedar resaltada si el sintagma aparece como sujeto de un predicado de los tipos de *tener lugar*, *durar*, u *ocurrir*». Como en

[La evaluación de los datos de la encuesta] tuvo lugar ayer / duró ocho horas. Los nominales de (10) suelen ser el objeto verbal; y también tienen otras manifestaciones sintácticas (*creación que empieza*, *llenando de palpitaciones*, *ponían en exhibición*). Pero todos los ejemplos de (10), como los citados sujetos gramaticales de Picallo, coinciden en ser el argumento tema de su proposición. De ahí que sea mejor suponer que el exponente del sentido eventivo de estos nominales está en el hecho de que constituyan el argumento tema de verbos como *durar*, *ocurrir*, y también *dar*, *hacer*, *llenar*, *poner*, *empezar*, etc.,[9] y no en que si son sujeto u objeto gramatical, en nominativo o en acusativo, porque el tema puede manifestarse en ambas funciones gramaticales de tales casos.[10]

Los casos de (11) son diferentes. El sentido eventivo de los nominales en *-ción* de (11) tampoco se debe a la presencia de un argumento Tema o de otro tipo, o de un adjunto como los señalados en Picallo (1999).

(11) Nominales con sentido de gerundio y un posible tema
■ Aquí a la primera te echan el guante pero escapado y te encierran en el manicomio como un señorito, quieras que no, y venles tú después con reclamaciones. (52, J) ■ Le saludé con una inclinación de cabeza y huí. (69, N) ■ Una mano sensual, ahora desgarrada, gritando con la crispación de sus dedos más que la voz excitada de mi tía. (42, N) ■ —Ah, no la pienso beber. Ni por soñación. (6, J)

El sentido eventivo de (11) se debe al sentido progresivo, de gerundio, de cada nominal: *venles con reclamaciones* ('reclamando'), *le saludé con una inclinación de cabeza* ('inclinando la cabeza'), *gritando con la crispación de los dedos* ('crispando los dedos'); con expresión del tema correspondiente cuando la base verbal es transitiva, en *inclinación* y *crispación*; o bien sin tema, cuando

9. Estos casos son evidentemente distintos de lo que C. Picallo considera eventivos porque «Es la inclusión explícita del Tema / Paciente lo que permite la interpretación de nominal eventivo de acción en donde el agente es opcional: (40) *a*. [El asesinato de *Trosky* (por parte de Ramón Mercader)] conmovió al mundo. *b*. [La construcción *de la fortaleza* (por parte de la tropa)] nos sorprendió.».

10. C. Picallo me precisa que «el sentido eventivo se manifiesta (en los nominales deverbales no estativos) cuando se realiza el argumento interno del nominal. En los casos de nominalizaciones con predicados *tener lugar*, *durar*, *ocurrir*, este argumento interno —la nominalización— tiene la función sintáctica de sujeto, en otros la nominalización tendrá la de objeto (*Perpetraron la destrucción de la ciudad*), y en otros de adjunto del tipo que sea introducido por preposición (*Juan habló con Pedro antes de la destrucción de la ciudad*).».

la base del nominal es un verbo intransitivo, en *reclamaciones*, y *soñación*; pero siempre con el sentido eventivo del gerundio: *venles tú después reclamando*, *ni soñando*, *continuando*. Podemos decir que es la función preposicional de 'con' lo que determina ese sentido eventivo, que se evidencia en el contraste siguiente: *venles con* (*unas) *reclamaciones*, *le saludé con una* (*la) *inclinación de cabeza*, *gritando con la* (*aquella) *crispación de los dedos*. En estas formas, el preposicional 'con' al ser de sentido eventivo (sentido de gerundio) rechaza la interpretación denominativa, no eventiva, con los determinantes *una*, *la*, *aquella*.

Por otra parte, todos los ejemplos de (12) tienen en común que los nominales manifiestan un sentido sintáctico de infinitivo, según la interpretación ordinaria atribuida del infinitivo de «hacer algo», como manifestación canónica del evento (acción, proceso, situación, estado). En concreto, los nominales de (12*a*) expresan los eventos de un lugar; los de (12*b*), la finalidad o función eventiva de un acto u objeto; y los de (12*c*) expresan distintas consideraciones de sentidos eventivos de infinitivos estrictos cuyas funciones se manifiestan en las diferentes preposiciones *en*, *de* o en los auxiliares perifrásticos *hay que dejarse de*.

(12) Nominales con sentido de infinitivo
a. ■ Ahora, viendo las cosas a distancia, me pregunto cómo se puede alcanzar tal capacidad de humillación, cómo podemos enfermar así, cómo en los sentidos humanos cabe una tan grande cantidad de placer en el dolor... (86, N) ■ Era fácil entenderlo sabiendo mi propio cuerpo preparado —como cargado de semillas— para esta labor de continuación de vida. (91, N) ■ Las viejas chucherías y los muebles sobrantes fueron una verdadera avalancha, que los trabajadores encargados de tapiar la puerta de comunicación amontonaron sin método unos sobre otros. (8, N) ■ Nunca se me había presentado un campo de experimentación así... (99, N) ■ —Sí, hijo mío —decía la abuela, envolviéndole en una mirada de adoración—, haces bien. (13, N) ■ —Pues pide el librito de reclamaciones. (18, J)
b. ■ Ni descansar por la noche no me deja, cada vez que me pongo a acordarme del día en que la diligencia esa termine de descomponerse por completo. [...] Que solo de lo que se lleva en reparaciones, solo de lo que se lleva en reparaciones, date cuenta, hoy por hoy, teníamos ya el Renol en propiedad. (42, J) ■ Yo creo que hay que dejarse de contemplaciones y cortar por lo sano. (45, J) ■ —Pues claro. El gusto está en la variación. El refrán te lo dice. (17, J)

Los casos de (12*a*) expresan un argumento eventual de sentido *para* / *donde* ambiguo de *finalidad* / *lugar* (*puerta para* / *donde comunicar*, *campo para* /

donde experimentar, *librito para / donde reclamar*); mientras que los casos de (12*b*) expresan un argumento de sentido exclusivo de finalidad *para* (*capacidad para / de humillar*, *labor para / de continuar*, *mirada para / de adorar*).

En ambos casos (12*a*) y (12*b*), con interpretaciones diferentes, se usa la preposición *de default* del español, *de*, cuya polisemia o función hiperonímica se dilucida en cada uso, según los elementos regentes y el argumento que introduce. La prueba de las diferencias está en cómo se reasume la preposición en manifestaciones alternativas de los argumentos de (12*a-b*): *puerta comunicadora*, *campo experimental*, *labor continuadora*, etc.; mientras que eso no ocurre en *dejarse de contemplaciones / de contemplar*, de (12*b*), lo mismo que las demás preposiciones de estos casos: *lo que se lleva en / por reparación / reparar*; *el gusto está en la variación / en variar*.

Los casos de (13), a continuación, tienen semejanzas y diferencias con los anteriores (9-12), en los motivos que fundamentan el sentido eventivo de los nominales en *-ción*: la selección del significado se debe al propio nominal, en función argumental, o a su relación con otros elementos; pero no es inducido por la presencia de otros argumentos adyacentes de la propia proposición.

(13) Nominales de sentido eventivo por el predicado o por anáfora
a. ■ Al ras del agua bailaba, menudo y transparente, el tiritar de la evaporación [CAUSA]. (30, J) ■ Presentaba un aspecto excéntrico y resultaba espiritualizado, como consumido por ayunos largos, por la falta de luz y quizá por las cavilaciones [CAUSA]. (9, N) ■ Te voy a dejar sola en una casa que no es ya lo que ha sido..., porque antes era como el paraíso y ahora —tía Angustias tuvo una llama de inspiración— con la mujer de tu tío Juan ha entrado la serpiente maligna. (39, N)
b. ■ Mire, tenían establecido que el primero que le diesen el alta se comprometía a hacer una fiesta a su cargo y convidar al otro, con las familias de los dos. Ese pacto tenían. —¿Y quién fue el que primero salió? —Ocaña fue. Conque nos desplazamos un domingo a Madrid, mi padre con la escayola todavía, para asistir a la celebración. (27, J)
c. ■ El alguacil asentía con la cabeza y señalaba al carnicero, en gesto de aprobación. (10, J) ■ Ahora, que a mí... —hizo un gesto de inhibición con la mano. (47, J) ■ El chófer meneó la cabeza, en signo de desaprobación. (70, J) ■ La abuelita escuchó moviendo la cabeza con aire de reprobación, pendiente de los labios de Juan. Luego empezó a llorar. (48, N)

En (13*a*) los nominales satisfacen la función argumental de causa que se manifiesta en la preposición habitual *por* de esta función, o con la preposición

de default de. En otros casos anteriormente descritos se vio que el nominal era un argumento tema expresado en nominativo o en acusativo. Pues bien, en (13*a*) el nominal es una causa preposicional, que también podría manifestarse en nominativo: *la evaporación tiritaba bailando a ras de agua*; *las cavilaciones lo consumían*. Podría decirse que el sentido eventivo de *evaporación* y de *cavilaciones* se debe a sus respectivos predicados *tiritaba bailando* y *consumían*. Diría que es una manifestación de la propuesta de que la eventividad se debe a los predicados eventivos *tiritaba bailando* y *consumían*, como ocurre con *durar*, *ocurrir* y *tener lugar*.

Los ejemplos de (13*b-c*) son parecidos: el sentido eventivo de los nominales no se sustenta en sus funciones argumentales, sino en diferentes relaciones anafóricas determinantes de su interpretación. En el caso de (13*b*), el sentido 'eventivo' del nominal *celebración* se dilucida por su relación de anáfora de sentido con un antecedente, *hacer una fiesta*, en relación textual de correferencia. Algo parecido tenemos en (13*c*) donde la interpretación eventiva de *gesto*, *signo*, *aire* y, por tanto, de *gesto de aprobación*, *de signo de desaprobación* y *de aire de reprobación*, se funda en sus respectivas relaciones anafóricas de paralelismo con *asentía con la cabeza en gesto de*, *meneó la cabeza en signo de*, y *moviendo la cabeza con aire de*. El caso de *hizo un gesto de aprobación* es algo diferente, más parecido a los casos de (8): *la aprobación la hizo con el gesto*, en el sentido de que *hizo un gesto de aprobación / aprobatorio*.[11]

En definitiva, hemos podido ver que el sentido eventivo de los nombres en *-ción* se discrimina en el uso por motivos sintácticos y la clase de argumentos presentes en el enunciado. Primero, si el nominal es el tema (en nominativo o en acusativo) de predicados agentivos como durar, ocurrir, hacer, suceder, acontecer, acaecer, empezar, ocasionar, llegar, venir, efectuarse, estallar, darse, etc.; si el nominal tiene adjuntos eventivos: adverbios, adjetivos de movimiento o gerundios; y también, por la presencia de adjuntos de finalidad, locativos o temporales. Y segundo, tienen sentido eventivo los nominales en *-ción* que son ellos mismos un argumento tema de verbos como *dar*,

11. Picallo (1999) rechaza estas consideraciones y arguye que en estos casos «se hace necesario apelar a la interpretación que se puede atribuir a una expresión en el contexto de un discurso determinado». Y precisa que «se ocupa estrictamente sobre la sintaxis de las nominalizaciones, de lo que permiten/bloquean las reglas de la sintaxis, absteniéndose del discurso en el que aparecen. Cosa distinta es la interpretación que se puede atribuir a una frase en un contexto».

llenar, *hacer*, *poner*, *anunciar*, *empezar*, etc.; los que tienen el sentido durativo del gerundio; los de diferentes sentidos infinitivos; y los que reciben una interpretación eventiva por motivos anafóricos de sentido causal o de significados en anáforas de sentidos diferentes: *hacer una fiesta*, *asentir*, *menear / mover la cabeza*.

5. Nombres en -*ción* de sentido no-eventivo

En esta parte trataremos los nominales en *-ción* que manifiestan sentidos no eventivos, designados así para reunir los de sentido tradicionalmente denominado como de 'efecto' o resultativos, y también designados como 'de afección', y los objetos físicos, en unos pocos casos.

Entre los nominales resultativos en *-ción* hay un par de casos como los de (14*a*) especificados léxicamente como 'estado' y con proposiciones de sentido resultativo (*hechas con*); y casos como los de (14*b*), más abundantes, con el nominal, que no es eventivo, discriminado por la presencia de adjetivos estrictamente calificativos, de cualidad esencial o atribuida: *multicolor*, *descompuesta*, *mística*, *importante*, *escabrosas*, *dificultosa*, *profunda*.

(14) Nominales de sentido no eventivo por calificación esencial o atribuida
a. ■ Pero no hay más que ver el estado de conservación en que se halla la ropa de un casado. (63, J) ■ Tierras altas, cortadas sobre el Jarama en bruscos terraplenes, [...] sin concierto geológico, como escombreras de tierras en derribo, o como obras y excavaciones hechas por palas y azadas de gigantes. (49, J)
b. ■ Hacinadas, hirvientes, sobre la plancha recalentada, las pequeñas figuras componían una multicolor y descompuesta aglomeración de piezas humanas, brazos, piernas, cabezas, torsos, bañadores, en una inextricable y relajada anarquía. (20, J) ■ ¡Comprendí la vocación religiosa, la exaltación mística, el encierro perpetuo en la soledad!... (62, N) ■ Y a mí llegaban en oleadas, primero, ingenuos recuerdos, sueños, luchas, mi propio presente vacilante, y luego, agudas alegrías, tristezas, desesperación, una crispación importante de la vida y un anegarse en la nada. (15, N) ■ —Pues mire, le diré; yo ni correa siquiera necesito, porque las situaciones escabrosas me da por ignorarlas; vamos, que me las paso por debajo de la pierna... (37, J) ■ Una respiración grande, dificultosa, venía con el cuchicheo de la madrugada. (1, N) ■ A mí me empezó a entrar una ligera excitación al pensar que Ena pudiera tener algún contacto con la calle de Aribau. (20, N) ■ Pero sin saber bien por qué, una profunda irritación sucedió a mi curiosidad. (57, N)

Parafraseando a Picallo (1999:§2.3.1), solo los productos resultantes de un evento pueden someterse a consideración, tener una propiedad, o manifestar una condición calificable, como en los ejemplos de (14*b*). Además, en algunos casos como *una descompuesta aglomeración de piezas*, y otros, se usa el artículo indefinido: *una crispación importante*, *una respiración grande dificultosa*.

En (15) tenemos una selección de ejemplos en los que el sentido resultativo del nominal en *-ción* se manifiesta de manera especial por la presencia de exponentes como el artículo indefinido, en (15*a*), de los demostrativos, en (15*b*), o de ciertos cuantificadores, en (15*c*).

(15) Nominales de sentido no eventivo por determinación indefinida u otras
a. ■ —Vas aguantando mientras te cuidas —dijo Lucio—; pero el día que menos te lo piensas, te sobreviene una perforación que te manda a las habas. (12, J) ■ Juan me propuso una conciliación de nuestros intereses económicos. (50, N) ■ Andrea, que mi hija es como una irradiación de fuerza y vida... (89, N) ■ La seguía un perro, que bostezaba ruidosamente, negro también el animal, como una prolongación de su luto. (4, N) ■ —Pues no señor; con el vino, primero son los hombres; las mujeres al poso, ¿no lo sabéis? —¿Ah, sí? Pues una mala educación como otra cualquiera. (7, J)
b. ■ Luego sacó un llavero de bolsillo, encontró enseguida la llavecita que buscaba y cerró el cajón silenciosamente después de haber metido las cartas dentro. Mientras efectuaba estas operaciones me iba hablando... (27, N) ■ Entre los dos había una distancia casi infinita y yo tenía el convencimiento de que con los años aquella separación se iría ahogando más y más. (88, N) ■ Yo no sabía por qué aquella terrible indignación contra ella subía en mí, por qué me tapaba la luz la sola visión de su larga figura y sobre todo de sus inocentes manías de grandezas. (33, N) ■ Bueno, anda, habla ya, vamos a ver esas revelaciones tan sensacionales. (54, J)
c. ■ Di que porque trabaja en el Ayuntamiento y con eso ya parece que tiene como algo más de representación, que si no, a buenas horas le iba a dar yo de usted normalmente a un muchacho de esa edad. (16, J) ■ —Como sigas tirando de esa cinta seguro te cargas el macuto. —¡Un poquitito de organización! (23, J) ■ Llegaba a mi casa, de la que ninguna invitación a un veraneo maravilloso me iba a salvar, de vuelta de mi primer baile en el que no había bailado. (60, N) ■ Y en su voz se notaba cierta amarga fruición que me hacía sentirme a salvo de un peligro cierto. (37, N)

Según (15), el uso confirma los exponentes de un sentido resultativo en los nominales según la observación de Grimshaw (1990), que destaca Picallo (1990).[12]

También tenemos, por último, los pocos ejemplos de (16) donde el sentido resultativos, de 'algo', no eventivo, se pone de manifiesto por la ausencia del argumento tema.[13]

(16) Nominales de sentido no eventivo de argumento tema
■ —¿Y qué combinación es la que nos queda para volvernos a Madrid? —decía el de la armónica. (66, J) ■ De una de las puertas del recibidor salió en pijama un tipo descarnado y alto que se hizo cargo de la situación. (3, N)

Es evidente que estos nominales de (16), *combinación*, *situación*, sin argumento tema, se han de entender como un procedimiento (*combinación para volvernos a Madrid*); o como un tema, la *situación*. La prueba de este criterio es la presencia de un argumento tema (*de autobuses*, *de los muebles*), que induciría el sentido eventivo del nominal, en los ejemplos de (17).

(17) Nominales de sentido eventivo de argumento tema
■ —¿Y qué combinación [de autobuses] es la que nos queda para volvernos a Madrid? —decía el de la armónica. (66, J) ■ De una de las puertas del recibidor salió en pijama un tipo descarnado y alto que se hizo cargo de la situación [de los muebles]. (3, N)

Los usos de (15) con el sentido de tema pasan a interpretarse como eventivos en (17) por la presencia de un argumento tema: *de autobuses*, *los muebles*.

Las nominalizaciones con el sentido de 'afección' son las más abundantes entre nuestros datos de nombres en *-ción* de sentido no eventivo. Se distinguen por la naturaleza del verbo (psicológico) de la base del nominal, transitivo o intransitivo (*admiración* / *preocupación*) y por el entorno de argumentos

12. Según Picallo (1999: §6.4.2), el sintagma nominal eventivo «no puede tener un determinante en forma de un adjetivo demostrativo, artículo indefinido o cuantificador de los llamados 'débiles' (i. e. un, algún, cierto, entre otros), tal como observa Grimshaw (1990)». Así, recíprocamente, se supone que los demostrativos (y posesivos), los artículos indefinidos y algunos cuantificadores son exponentes del sentido resultativo de los nominales.

13. Picallo (1999: §6.4.1.2).

explícitos o implícitos de tales verbos (Picallo, 1999). Uno de los argumentos es un experimentador (animado) introducido sistemáticamente por *de* en el nominal (*admiración / preocupación de Juan*) o un posesivo (*mi / tu / su admiración / preocupación*). El otro argumento, de causa u origen, aparece sistemáticamente introducido con *por* en los verbos transitivos (*admiración por*) o bien se manifiesta por distintas preposiciones, si el verbo es intransitivo: *preocupación por / con los niños*; *vacilaciones por / con / ante los dulces*.[14]

Esta distinción entre nominales en *-ción* con el sentido de 'afección' permite delimitar mejor los usos de estas nominalizaciones. Son raros los ejemplos del primer tipo, como el de (18*a*), con un posible experimentador, y son muy abundantes los ejemplos, como los de (18*b*), con verbo base intransitivo, como es de esperar en esta clase de verbos por su significado de 'afección', 'aprecio', 'apreciación', 'valoración', 'evaluación', 'estimación', 'consideración'.

(18) Nominales de afección con experimentador o causa u origen
a. ■ Me sonreí pensando que mi imaginación me jugaba malas pasadas en las primeras impresiones. (10, N)
b. ■ A mí me encogió el corazón aquel hombre tan grande en su silla, entre la desolación de los trastos inútiles, abrumado bajo una carga de desvarío. (72, N) ■ Las conocidas fisonomías de las puertas, con sus felpudos, sus llamadores brillantes u opacos, las placas que anunciaban la ocupación de cada inquilino... (97, N) ■ Había que sobornar a la criada acompañante, fisgona y fastidiada por aquellas esperas blancas que destruían todas sus figuraciones sobre lo que el amor es... (85, N) ■ Por eso aquella temporada en que el calor parecía aguijonearle y excitarle hasta el paroxismo, yo no contestaba nunca a sus impertinencias. A la provocación de Román había saltado exasperado, respondiendo a un buen golpe. (73, N) ■ —La verdad, Andrea, es que en el fondo he apreciado siempre tu estimación como algo extraordinario, pero nunca he querido darme cuenta. (98, N) ■ Durante toda la explicación del profesor yo estuve con la imaginación perdida. (22, N) ■ Estos cinco hermanos, todos varones y más pequeños que mi amiga, se confundían en mi imaginación con sus rostros afables, risueños y vulgares. (49, N) ■ Este contacto humano entre el concierto silencioso de las piedras calmó un poco mi excitación. (45, N) ■ podía imaginar que la agridulce tensión entre mis vacilaciones y mi anhelo de confidencias iba a terminarse. (19, N)

14. Cfr. Picallo (1999: §6.6.5.1).

No se han encontrado ejemplos claros de nominales en *-ción* con verbos de conocimiento, percepción y medida, como los de otras nominalizaciones descritas por Picallo (1999: §6.6.5.2). La explicación más inmediata de esta ausencia es que los verbos que dan lugar a estas significaciones no eventivas, de conocimiento, percepción o medida [*medición*] seleccionan para estos sentidos otros afijos, alternativos a *-ción*, como se puede deducir en una primera impresión de la lista de ejemplos con que Picallo ilustra las nominalizaciones de este tipo con esta significación: *conocimiento*, *recuerdo*, *peso*, *coste*, que impiden la existencia de **recordación*, **pesación*.

Entre nuestros datos, por último, tienen una representación suficiente los nombres en *-ción* con el sentido de una entidad, objeto físico o conceptual, material o no, como ocurre en los casos de (19).

(19) Nombres en *-ción* de objetos o referentes físicos
■ Fuera, en las tiendas, se trenzarían chorros de luz y la gente iría cargada de paquetes. [...] Cruzarían las calles, bombones, ramos de flores, cestas adornadas, felicitaciones [tarjetas de felicitación] y regalos. (26, N) ■ Juan se volvió a detener en la bifurcación de la calle. (66, N) ■ —Prefiero la suplente. —¿Qué suplente? Zacarías se recostaba de nuevo con la silla y hundía la nuca entre las madreselvas. —Vas a tirar la silla y te vas a caer, Zacarías. Di, ¿qué suplente? —Pues tú, ¿cuál va a ser? —¿Yo? —se volvía hacia él—. ¡Vaya, hijo! Pues ahora me entero. ¿Y si vuelve? El otro sonreía, poniéndose las manos por detrás de la nuca. —Perdió la colocación [puesto de trabajo]. (50, J) ■ Búscale una colocación [puesto de trabajo] a través de tu señorito. (62, J) ■ Muy bonitos, una línea, el detallito de una guarnición [adorno que se pone en los vestidos, ropas, platos de comida, etc.], de una virguería; bien presentado o sea. Pero nada más. De duración... de duración, que es lo que importa al fin y al cabo, de eso nada. (48, J) ■ ¿Quieres subir? Esto equivalía a una invitación a cenar. (60, N) ■ Allí, en el sol, contra el color de herrumbre de las aguas, estaba una señora, en combinación [prenda de vestir] de seda negra... (28, J) ■ —Mire, Mauricio, eso no está ni medio bien; mi marido le quiere pagar las consumiciones [aquello que se consume en un café, bar o establecimiento público] y por consideración debía usted de cogérselo. (53, J) ■ En la habitación [cuarto de la vivienda] que me habían destinado se veía un gran piano con las teclas al descubierto. (6, N)

Evidentemente, es el contexto y el uso lo que determina los sentidos no eventivos, de entidad, en los casos de (19), con términos y formaciones en *-ción* que en otros entornos manifiestan acepciones eventivas o resultativas

o de afecciones, según el caso; pero que aquí manifiestan sentidos especializados, por distintas causas, traslaticios o figurados, referidos a objetos o realidades físicas.

Por otra parte, el uso, el estudio de los datos reales, como aquí se ha hecho, de fuentes de referencia como *El Jarama* y *Nada*, nos ha permitido hacer observaciones ponderadas. Los datos de autor o de uso permiten establecer la gramática del habla, la gramática de lo que ocurre o de lo que es más esperable que ocurra, la gramática de los hechos: aquí, los exponentes más comunes de los significados de los nombres en *-ción* de acción, eventivos, o de efecto, no eventivos.[15]

Conclusiones

Como conclusión, en forma de recapitulación, podemos apuntar las siguientes consideraciones sobre la distinción de los sentidos de 'acción' o de 'efecto' en las formaciones nominales en *-ción*.

1.º El sentido unívoco de estas formaciones de acción o de efecto no depende, en modo alguno, de manera sustancial, de la clase de evento (acción, proceso, posición, estado) de la base léxica verbal.

2.º Algo distinto es que la clase léxica de la base verbal de las palabras en *-ción* condiciona la configuración o el entorno argumental de la palabra, y ese entorno sintáctico y semántico sí que determina el sentido de evento o de denominación de la palabra nominal de base verbal.

3.º Los exponentes discriminadores del sentido eventivo pueden ser del entorno adjetivo o argumental del nominal: *a*), por la presencia de adjetivos de movimiento o de manera, o bien de adverbios que seleccionan el sentido eventivo del nominal; *b*), por la presencia de argumentos de agente, de instrumento o de causa; *c*), por la presencia de un argumento tema y la presencia opcional de argumentos de agente o causa; y *d*), también, por la presencia de adjuntos de finalidad, locativos o temporales.

4.º La misma función del nominal también puede ser exponente del sentido eventivo en los siguientes casos: *a*), cuando es el tema, en forma de no-

15. Esta consideración se refiere al hecho de que los datos de una obra, de un autor, permiten advertir o atestiguar tendencias, más o menos, o preferencias por el aprovechamiento de algún recurso o procedimiento expresivo de la lengua.

minativo o de acusativo, de predicados agentivos como *durar*, *ocurrir*, *hacer*, *suceder*, *acontecer*, *acaecer*, *empezar*, *ocasionar*, *llegar*, *venir*, *efectuarse*, *estallar*, *darse*, *tener lugar*, etc., y de verbos como *dar*, *llenar*, *hacer*, *poner*, *anunciar*, *empezar*, etc.; *b*), cuando los nominales tienen sentido de gerundio o de infinitivo; y *c*), cuando, por último, los nominales reciben la interpretación eventiva por motivos anafóricos o de correferencia con el sentido de *causar*, *hacer*, *efectuar* u otras anáforas de sentido equivalentes.

5.º Son, por el contrario, exponentes de sentido no eventivo o denominativo: *a*), los adjetivos calificativos del nominal; *b*), los artículos indefinidos, los demostrativos y ciertos cuantificadores que se refieren a un nominal; *c*), la ausencia de un argumento tema implícito; *d*), los nominales de verbos de afección; y *e*), los nombres de objeto, en cambios arbitrarios de sentido para referirse figuradamente a una entidad: *felicitaciones*, *bifurcación*, *colocación*, *guarnición*, *combinación*, *consumiciones*, *habitación*.

Referencias bibliográficas

Alcoba, S. (2012). «Tema verbal, Vocal temàtica y el afijo *-ción*». En: Campos, M., R. Mariño, J. I. Pérez Pascual y A. Rifón (eds.). *«Assí como es de suso dicho»: Estudios de Morfología y Léxico en Homenaje a Jesús Pena*. Cilengua, San Millán de la Cogolla, pág. 1-34. http://dfe.uab.es/dfeblog/salcoba/files/2013/06/tema-verbal_afijo-cion_saparata-2.pdf.

Alcoba, S. (2011). «Morfología de las palabras archisílabas actuales». En: Montoro del Arco, Esteban T. (ed.). *Neología y Creatividad Lingüística*, anejo n.º 77 de *Quaderns de Filologia*. Universidad de Valencia, Valencia, pág. 15-82. http://dfe.uab.es/dfeblog/salcoba/files/2012/10/anejo-77_montoro_alcoba.pdf.

Alcoba, S. (1999). «Verbos de régimen. Funciones argumentales y configuración semántica del predicado». En: Fernández González *et al.* (eds.). *Lingüística para el Siglo xxi*, vol. I. Universidad de Salamanca, Salamanca, pág. 143-155. http://dfe.uab.es/dfeblog/salcoba/files/2013/11/eventos_alcoba-99.pdf.

Bosque, I., M. C. Picallo (1996). «Postnominal Adjectives in Spanish DPs», *JL* 32: 349-385.

Grimshaw, J. (1990). *Argument Structure*, MIT Press, Cambridge, Mass.

Harris, J. (1989). «Our present understanding of Spanish syllable structure». En: Bjarkman, P. C., R. M. Hammond (eds.). *American Spanish Pronunciation*. Georgetown University Press, Washington, pág. 151-169. Versión española en J. Gil (2000). *Panorama de la fonología española actual*. Arco/Libros, Madrid, pág. 485-510.

NGRAE. Real Academia Española y Asociación de Academias de la Lengua Española (2009). *Nueva Gramática de la Lengua Española*. Espasa Calpe, Madrid, vol. 1, Morfología y Sintaxis I; vol. 2, Sintaxis II.

PERIS, A. (2012). *Nominalizaciones deverbales: Denotación y Estructura Argumental*. Tesis doctoral del programa «Ciencia Cognitiva y Lenguaje». Universidad de Barcelona, Barcelona. http://journal.sepln.org/sepln/ojs/ojs/index.php/pln/article/view/4667/2769.

PICALLO, M. C. (1999). «La estructura del sintagma nominal: las nominalizaciones y otros sustantivos con complementos argumentales». En: BOSQUE, I., V. DEMONTE (comp.). *Gramática descriptiva de la lengua española*, vol. 3. Espasa Calpe, Madrid, pág. 363-393.

TESO, E., S. ALCOBA (1997). «Funciones semánticas argumentales del complemento preposicional de los verbos de régimen españoles». En: MARTÍNEZ HERNÁNDEZ, M., *et al*. (eds.). *Cien años de investigación semántica: de Michel Bréal a la actualidad*, vol. II. Congreso Internacional de Semántica (Universidad de La Laguna), Ed. Clásicas, Madrid, pág. 929-943. http://dfe.uab.es/dfeblog/salcoba/files/2013/11/argum-eventos_teso-alcoba-97.pdf.

Sobre una figura sintàctica en la poesia galaicoportuguesa, amb especial referència a Pero Meogo

Joan Argenter
Universitat Autònoma de Barcelona

En record de vells i bells temps,
d'una bella i vella literatura.[1]

En un altre lloc hem argüit com els dos principis fonamentals que defineixen l'aproximació jakobsoniana a l'anàlisi de la textura lingüística de la poesia —el principi onomatopeic o sinestètic, pel qual els trets fonològics adquireixen, al costat de la funció distintiva, una funció determinativa del sentit: «al costat del funcionament arbitrari del signe fònic posseeix i contínuament cerca de manifestar una funció no arbitrària, sinestètica» (Jakobson i Waugh, 1979: 53)— i el principi de la funció poètica —«la projecció de les equivalències de l'eix de la selecció en l'eix de la combinació» (Jakobson, 1960)— es dedueixen d'un principi general de la superposició de la similitud sobre la contigüitat (Argenter, 1990) —«la relació habitual de contigüitat entre so i sentit cedeix a un lligam de similitud» (Jakobson i Waugh, 1979: 235). Els corol·laris d'aquesta concepció són, en primer lloc, que les equivalències abracen tots els nivells de l'estructura lingüística —no solament els fònics, sinó també el morfològic, el sintàctic i el semàntic—, i, en segon lloc, que només les categories lingüísticament pertinents contribueixen a l'estructura del vers. Així mateix, hom posà al descobert que la transposició poètica de categories lingüístiques pot esdevenir-se quan aquestes han perdut ja la vigència gramatical (Kuryłowicz 1962, 1970; Kiparsky, 1972) i, també, que les equivalències poden definir-se no solament al nivell

1. La bella literatura, ens la vam trobar feta. Els vells i bells temps eren nostres. Temps de teixir amistats i d'entaular converses lingüístiques, indiferents a l'actualització bibliogràfica i a continents ja descoberts. Com en aquest petit homenatge acadèmic.

de l'estructura patent, sinó també al nivell de l'estructura latent (Kiparsky, 1968).

Una de les conseqüències d'aquests principis generals és la rellevància que el paral·lelisme adquireix en poesia, fins al punt que és elevat a una categoria constitutiva del vers, de l'estructura estròfica i del poema. De fet, fou l'estudi inicial del paral·lelisme en la poesia hebrea (Lowth 1778, 1822) el que induí en bona mesura la concepció de la poètica jakobsoniana.

La poesia galaicoportuguesa medieval és coneguda, des del punt de vista de la seva estructura formal, per l'ús de la figura sintàctica del paral·lelisme, en les seves diverses versions i modalitats —anàleg (que inclou el sinonímic), antitètic, quiasme. En això coincideix amb el patró de molts altres sistemes poètics de tipus tradicional. Com en tota poesia, aquesta figura se sustenta en un joc d'alternances bàsiques que defineixen la combinació d'identitats i diferències recurrents en què es fonamenta l'estructura formal de l'art verbal.

Un exemple palès d'aquest joc d'identitats i diferències embolcallades en una estructura paral·lelística ens l'ofereix la coneguda composició del trobador Mendinho, peça obligada de tota antologia de la lírica galaicoportuguesa medieval (tant per al text com per a les referències, seguim l'edició de referència de Mercedes Brea, 1996):[2]

1 Sedia-m'eu na ermida de San Simión
2 e cercaron-mi-as ondas que grandes son.
3 *Eu atendend'o meu amigu'! E verrá?*

4 Estando na ermida ant'o altar,
5 cercaron-mi-as ondas grandes do mar.
6 *Eu atenden[d'o meu amigu'! E verrá?]*

7 E cercaron-mi-as ondas que grandes son:
8 non ei [i] barqueiro nen remador.
9 *Eu [atendend'o meu amigu'! E verrá?]*

10 E cercaron-mi-as ondas do alto mar:
11 non ei [i] barqueiro nen sei remar.
12 *Eu aten[dend'o meu amigu'! E verrá?]*

2. En aquesta edició les cançons són identificades per una combinació de dos nombres, el primer dels quals indica l'autor i el segon la cançó de l'autor dins el seu repertori.

13 Non ei i barqueiro nen remador:
14 morrerei [eu], fremosa, no mar maior.
15 *Eu aten[dend'o meu amigu'! E verrá?]*

16 Non ei [i] barqueiro nen sei remar:
17 morrerei eu, fremosa, no alto mar.
18 *Eu [atendend'o meu amigu'! E verrá?]*

(Mendinho: 98,1)

Ultra la reiteració de la retronxa, sempre idèntica, el paral·lelisme es fonamenta no solament en la identitat de l'estructura sintàctica, sinó en la identitat de la selecció lèxica, a la qual se sobreposen eventuals variacions més o menys sinonímiques o metonímiques del lèxic (*no mar maior* ‖ *no alto mar* o ... *de San Simión* ‖ ... *ant'o altar*, per donar un exemple de cada cas). Així s'aparionen 1 i 4; 14 i 17, respectivament, amb lleus variacions en la segona part del vers, i s'agrupen 2, 5, 7 i 10; 8, 11, 13 i 16, respectivament, també amb lleus variacions en la segona part del vers. Alhora, aquestes segones parts són idèntiques amb lleus variacions lèxiques o de règim en 10, 14 i 17, amb la qual cosa es produeixen uns paral·lelismes i unes identitats i variacions entrellaçades amb versos de sèries diferents entre les suara esmentades. Totes aquestes variacions destaquen el joc d'identitats i diferències, i l'estructura paral·lelística que dóna lloc a aquesta forma poètica tan característica de la poesia lírica galaicoportuguesa medieval, com també d'altres tradicions (entre les quals poden establir-se, de fet, relacions adés genètiques adés tipològiques —poesia araboandalusa, provençal, poesia lírica de tipus tradicional). Tot plegat dóna cohesió al text poètic, talment com relacions gramaticals de diversa mena (per exemple, l'acord sintagmàtic i heterosintagmàtic) donen cohesió a l'estructura de qualsevol enunciat. Reiterem el que hem dit en altres llocs i més amunt: les propietats formals de l'art verbal, fins i tot aquelles que pertanyen a la seva «matriu convencional» (Levin, 1962), s'emmirallen, quan no en són una transposició directa, en les propietats —en general patents— de l'estructura gramatical de l'oració. Observada l'alternança amb què s'aparionen aquests versos, en descobrim el patró: si hi hagués un vers 19 seria una variació de 14 i 17, «*morrerei [eu]*, *fremosa*, *no mar maior*».

Voldríem, però, centrar-nos aquí en una figura sintàctica particular, que té a veure amb les característiques generals que hem descrit. Aquesta figura té un caràcter local en termes sintàctics, per bé que contribueix necessària-

ment a la cohesió de què hem parlat, perquè ha de donar-se com a mínim en fragments aparionats, generalment entre versos, però ocasionalment dins d'un mateix vers.

La figura sintàctica en qüestió és un paral·lelisme quiàstic, generalment en posició final de vers i, en conseqüència, poèticament prominent. Si calgués exemplificar-la a partir de la composició de Mendinho transcrita, caldria triar la que es troba a 14 i 17: *no mar maior* ‖ *no alto mar*, ja esmentats per un altre concepte. Si aquí la selecció de mots és també paral·lelística però no idèntica, és molt comú que ho sigui.

Diversos són els autors que han fet ús d'aquesta figura. Heus-ne ací un exemple extret d'un poema de Nuno Fernandez Torneol:

1 Levad', amigo, que dormides as manhâas frias;
2 todalas aves do mundo d'amor dizian:
3 *leda m'and'eu*.

4 Levad', amigo, que dormide'-las frias manhâas;
5 todalas aves do mundo d'amor cantavan.
6 *leda m'and'eu*.

(Nuno Fernandez Torneol: 106, 11)

Observeu els versos 1 i 4. Hi alternen, en posició de rima, els fragments *manhâas frias* i *frias manhâas*, respectivament —un cas d'«inversió sintàctica» que dóna lloc, naturalment, a un paral·lelisme quiàstic (el qual es dóna, és clar, «a distància», però la base gramatical és, en un altre sentit, «local»).

Fou Roman Jakobson (1968) qui parlà de «la gramàtica de la poesia i la poesia de la gramàtica» a fi d'identificar, d'una banda, la base gramatical de la majoria de fenòmens poètics —o si més no de la «funció poètica» del llenguatge—, i, de l'altra, el potencial poètic que ofereix el joc de les categories gramaticals patents d'una llengua, les quals, al capdavall, l'estructuren. Així, «la rima pot ser gramatical o antigramatical, però mai agramatical» (Jakobson, 1968: 605 [1981: 94], ja en 1949 [1971: 110]).

Jakobson es refereix al fet que els mots rima poden pertànyer o no a la mateixa categoria gramatical. Amb una certa gosadia, atès el caràcter no solament fonètic, sinó gramatical de la rima, hom podria interpretar que en els versos de Nuno Fernandez Torneol, la rima fonètica, palesa, entre 1-2 *frias* / *dizian*, es complementa amb la «rima» gramatical, no fonètica, de 2-5

dizian / *cantavan*. El primer parell, 1-2, una rima convencional, reitera la seqüència vocàlica final —*ía*— entre mots de categoria lexical diferent (substantiu/verb), mentre que el segon parell, 2-5, associa dues formes verbals que comparteixen la categoria gramatical d'imperfet, malgrat la dissonància fonètica. Com afirmava el mateix Jakobson (1960), «en poesia, tota similitud aparent en el so és avaluada en termes de similitud i/o de dissimilitud en el sentit».

Per a l'anàlisi específica de la figura sintàctica esmentada —el paral·lelisme quiàstic— ens basarem, tanmateix, en les cobles de Pero Meogo, que n'és un mestre. De la prominència atorgada a aquesta figura en dóna compte aquest fragment de cobla. El fragment consta de quatre versos i tots quatre exemplifiquen la figura sintàctica en qüestió:

1 —«E guardáde-vos, filha, ca ja m'eu atal ví
2 que se fezo coitado por guaanhar de min.»

3 —«E guardade-vos, filha, ca ja m'eu ví atal
4 que se fezo coitado por de min guaanhar.»

(Pero Meogo: 134, 9)

Observeu els quiasmes entre 1 i 3 en posició de rima: *ca ja m'eu atal ví* ‖ *ca ja m'eu ví atal* i entre 2 i 4: *por guaanhar de min* ‖ *por de min guaanhar* —amb una inversió addicional intraestròfica en 1-2 pel que fa a la posició del pronom de primera persona ... *m'eu atal ví* ‖ ... *guaanhar de min*. Sens dubte, aquesta figura havia de tenir un pes singular en la cohesió i en la construcció del poema. Ella sola exemplifica l'alternança d'identitats i diferències que fan el poema. La identitat de la selecció lèxica és modulada per la inversió en la construcció sintàctica. A més, salvada aquesta diferència sintàctica, la resta dels versos paral·lels és idèntica quant a lèxic i sintaxi.

A més dels fenòmens que ja hi hem fet notar, els versos 2 i 5 del fragment de Nuno Fernandez Torneol presenten una altra alternança d'identitats i diferències —també en posició de rima: *d'amor dizian* ‖ *d'amor cantavan*. En aquest cas no existeix quiasme, sinó paral·lelisme anàleg —en aquest la identitat és sintàctica, la diferència, lèxica: l'alternança resta, així, garantida. També Pero Meogo fa ús d'aquesta mesura compensatòria.

Considereu la cançó de Pero Meogo identificada com a 134:5 en l'edició de Brea. És la següent:

1 Levóu-s'a louçana, levóu-s'a velida,
2 vai lavar cabelos na fontana fría,
3 *leda dos amores, dos amores leda*.

4 Levóu-s'a velida, levóu-s'a louçana,
5 vai lavar cabelos na fría fontana,
6 *leda dos amores, dos amores leda*.

7 Vai lavar cabelos na fontana fría,
8 passou seu amigo que lhi ben quería,
9 *leda dos amores, dos amores leda*.

10 Vai lavar cabelos na fría fontana,
11 passou seu amigo que muit'a amava,
12 *leda dos amores, dos amores leda*.

13 Passa seu amigo que lhi ben quería,
14 o cervo do monte a augua volvía,
15 *leda dos amores, dos amores leda*.

16 Passa seu amigo que a muito amava,
17 o cervo do monte volvía a augua,
18 *leda dos amores, dos amores leda*.

(Pero Meogo: 134, 5)

En aquesta composició concorren molts dels fenòmens esmentats anteriorment.

La cançó presenta una estructura paral·lelística clara, amb una retronxa idèntica —sis versos, doncs, amb paral·lelisme idèntic (3 ‖ 6 ‖ 9 ‖ 12 ‖ 15 ‖ 18)— alternant amb versos apariats que donen lloc a un joc de paral·lelismes entrellaçats, que impliquen almenys un vers parell i un senar, sovint dos versos parells i dos senars (1 ‖ 4; 2 ‖ 5 ‖ 7 ‖ 10; 8 ‖ 11 ‖ 13 ‖ 16; 14 ‖ 17). És a dir, numèricament hom podria definir dos paral·lelismes atenent al nombre de versos implicats: en un cas tenim dos grups de dos versos paral·lels i en l'altre cas dos grups de quatre versos paral·lels. Els segons en posició interna i els primers en posició marginal del poema —això és, l'obren i el tanquen. Així mateix, aquesta sèrie de paral·lelismes s'obre i es tanca amb un vers senar. L'alternança d'elements idèntics és marcada no solament pel paral·lelisme sin-

tàctic i lèxic i les seves variacions, sinó també per la seva disposició geomètrica combinatòria. Però no solament la geometria estableix equivalències axiològiques (entre mots amb un contingut i una relació semàntics específics), sinó que també el paral·lelisme axiològic indueix equivalències formals (Shapiro, 1976).

Si ens atenim a la textura gramatical de la cançó suara transcrita, observem d'antuvi el contrast entre l'estil nominal de la retronxa i l'estil verbal dels versos apariats, que contraposen una expressió estàtica recurrent enfront d'una acció dinàmica que fa avançar la petita narració vers un desenllaç que s'insinua més que no pas es descriu. Aquest estil verbal dinàmic es basa en el joc de temps verbals passat / futur (perifràstic) / present / imperfet (*levóu-s'*, *passou* / *vai lavar* / *passa* / *quería*, *amava*, *volvía*). Mentre que la seqüència passat - futur perifràstic - present és l'eix de l'acció, l'imperfet majoritàriament s'hi subordina en formar part sobretot de clàusules relatives. Aquesta alternança morfològica concorre amb una alternança semàntica per similitud (sinonímia en aquest cas): *quería* / *amava*; *louçana* / *velida* (a^b, c^d), ultra l'alternança provocada per la inversió sintàctica (ab, ba). Per a la concurrència de l'alternança flectiva verbal i la nominal, vegeu Pero Meogo, 134, 2, comentat més avall.

Una de les conseqüències del joc d'alternances, identitats i similituds en la selecció dels patrons sintàctics i els elements lexicals, dels paral·lelismes i les inversions d'aquesta figura sintàctica en posició prominent de vers és la reiteració dels mots rima. Deixant de banda la retronxa, en la resta del poema 8 versos de 12 reiteren mots rima i solament 4 versos presenten mots rima que no reapareixen com a mots rima, però que apareixen com a mots a l'interior del vers. Aquest joc crea una estructura de rimes entrellaçades:[3] 1(*a*) *velida* — 2(*b*) ***fría*** — 3(*c*) *louçana* — 4(*d*) ***fontana*** — 5(*b*) ***fría*** — 6(*e*) ***quería*** — 7(*d*) ***fontana*** — 8(*f*) ***amava*** — 9(*e*) ***quería*** — 10(*g*) *volvía* — 11(*f*) ***amava*** — 12(*g*) *augua*.

L'alternança morfològica de formes flectives verbals té un correlat també en l'alternança de formes flectives nominals, com es pot observar amb el tema dels cérvols en un altra cançó del mateix autor (versos 8, 11, 14 i 16): pl. / sg.: *cervos* / *cervo*:

3. La xifra aràbiga indica el vers i la lletra entre parèntesis és una codificació del mot rima. La negreta assenyala els casos de mots rima duplicats.

—«Digades, filha, mia filha velida,
porque tardastes na fontana fría?»
—«*Os amores ei*.»

—«Digades, filha, mia filha louçana,
porque tardastes na fría fontana?»
—«*Os amores ei*.»

—«Tardei, mia madre, na fontana fría,
cervos do monte a augua volvían.
—*Os amores ei*.

Tardei, mia madre, na fría fontana,
cervos do monte volvían a augua.
—*Os amores ei*.»

— «Mentís, mia filha, mentís por amigo,
nunca vi cervo que volvess'o río».
—«*Os amores ei*.»

—«Mentís, mia filha, mentís por amado,
nunca vi cervo que volvess'o alto.»
—«*Os amores ei*.»

(Pero Meogo) 134, 2

A més d'aquesta alternança morfològica nominal, s'hi observen els mateixos recursos expressius que ja coneixem. Paral·lelisme idèntic, paral·lelisme anàleg, inversió sintàctica (*fontana fría / fría fontana*; *a augua volvían / volvían a augua*), paral·lelisme lexicosemàntic per similitud o per contigüitat (*amigo / amado*; *río / alto*).

Per raons òbvies, el paral·lelisme lexicosemàntic per similitud o contigüitat —«substitució lèxica», podríem anomenar-lo impròpiament— implica que el fenomen es doni dins un mateix constituent sintàctic superficial (*mentís por amigo* ‖ *mentís por amado*; *que volvess'o rio* ‖ *que volvess'o alto*). Igualment, la restricció formal que governa la figura sintàctica de la inversió en posició final de vers respon a una «restricció local», per la qual la inversió s'ha de donar a l'interior d'un constituent sintàctic superficial (*na fontana fría* ‖ *na fría fontana*). I així la resta de casos: *as manhâas frias* ‖ *las frias manhâas*; *atal ví* ‖ *ví atal*; *por guaanhar de min* ‖ *por de min guaanhar*; *a augua volvía* ‖ *volvía*

a augua; *a augua volvían* ‖ *volvían a augua*. Alguns d'aquests casos podrien qualificar-se com a «col·locacions» en el sentit lexicogràfic del terme —amb el benentès que es tractaria de «col·locacions laxes», atesa l'alternança en l'ordre dels mots. D'altres solament es podrien qualificar com a «col·locacions poètiques», en la mesura en què ho serien no pas per les associacions característiques del llenguatge ordinari, sinó per les que són pròpies de l'ús poètic en una determinada tradició literària. Es tracta de blocs culturalment i literàriament compartits en la construcció d'un determinat tipus de discurs lingüístic o, fins i tot, de gènere verbal —la poesia lírica trobadoresca (Riquer, 1975), la poesia araboandalusa (García Gómez 1990) i també la poesia lírica popular castellana (Alonso i Blecua, 1964).

Referències bibliogràfiques

Alonso, D., J. M. Blecua Teijeiro (1964). *Antología de la poesía española. Lírica de tipo tradicional.* Gredos, Madrid.

Argenter, J. A. (1990). «Fonaments del llenguatge, fonaments del poema». *Reduccions. Revista de poesia* 48: 58-87.

Brea, M. (1996). *Lírica profana galego-portuguesa*. Xunta de Galicia: Santiago de Compostel·la, 2 vols.

García Gómez, E. (1990). *Las jarchas romances de la serie árabe en su marco*. 3a ed. Alianza, Madrid.

Jakobson, R. (1949). «The Phonemic and Grammatical Aspects of Language in their Interrelations». A: *Actes du Sixième Congrès International des Linguistes*, a cura de Michel Lejeune. Klincksiek, París: 5-18 [*Selected Writings II*, Mouton, l'Haia: 1971, pàg. 103-114].

Jakobson, R. (1960). «Closing Statement: Linguistics and Poetics». Sebeok, Thomas (ed.). *Style in Language*: 350-377. MIT Press, Cambridge, Mass.

Jakobson, R. (1966). «Grammatical Parallelism and its Russian Facet». *Language* 42: 399-429. [*Selected Writings III*, Mouton, l'Haia: 1981, pàg. 98-135].

Jakobson, R. (1968). «Poetry of Grammar and Grammar of Poetry». *Lingua* 21: 597-609. [*Selected Writings III*, Mouton, l'Haia: 1981, pàg. 87-97].

Jakobson, R., L. Waugh (1979). *The Sound Shape of Language*. Harvester Press, Brighton.

Kiparsky, P. (1968). «Metrics and Morphophonemics in the Kalevala». A: Gribble, C. (ed.). *Studies Presented to Roman Jakobson by his Students*. Slavica, Cambridge, Mass. [Reimprès: D. Freeman (ed.) (1971) *Linguistics and Literary Style*. Holt, Nova York.]

KIPARSKY, P. (1972). «Metrics and Morphophonemics in the Rigveda». A: BRAME, Michael K. (ed.). *Contributions to Generative Phonology*. University of Texas Press, Austin, pàg. 171-200.

KIPARSKY, P. (1973). «The Role of Linguistics in a Theory of Poetry». *Daedalus* 102: 231-245.

KURYLOWICZ, J. (1962). «Indo-European Metrical Studies». *Poetics - Poetyka - Poetika* 1: 87-98. Polska Akademia Nauk, Varsòvia. Reimprès: *Esquisses linguistiques I*: 185-196, Finck, Munic.

KURYLOWICZ, J. (1970). «The Quantitative Meter of Indo-European». A: CARDONA, G., He. M. HOENIGSWALD, A. SENN (ed.). *Indo-European and Indo-Europeans*. University of Pennsylvania Press, Filadèlfia. Reimprès: *Esquisses linguistiques I*: 197-206, Finck, Munic.

LEVIN, S. (1962). *Linguistic Structures in Poetry*. Mouton, l'Haia.

LOWTH, R. (1822 [1778]). *Isahiah. A New Translation: with a Preliminary Dissertation, and Notes, Critical, Philological, and Explanatory*. Nova ed. University Press, Glasgow, vol I, pàg. XIV-XXXVI.

LOWTH, R. (1829). *Lectures on the Sacred Poetry of the Hebrews*, trad. anglesa de G. Gregory [*Praelectiones Academicae de Sacra Poesi Hebraeorum*, 1787]. Lectura XIX: pàg. 156-166.

RIQUER, M. de (1975). *Los trovadores: Historia literaria y textos*, 3 vols. Planeta, Barcelona.

SHAPIRO, M. (1976). *Asymmetry: An Inquiry into the Linguistic Structure of Poetry*. North-Holland, Amsterdam.

Cap a la «complèxica» com a transdisciplina

Albert Bastardas i Boada
Universitat de Barcelona

La ciencia es tanteo.
Jorge Wagensberg (1985)

1. «Complèxica» com a proposta terminològica i teorètica

El reconeixement del caràcter «complex» —entrellaçat, autoorganitzat, emergent i processual— de molts dels fenòmens relacionats amb la vida ha demanat una revisió de les mirades i de les imatges a través de les quals concebíem la realitat. I és d'aquí d'on han vingut els diferents esforços de les distintes (inter)disciplines per renovar les concepcions i trobar maneres de pensar més adequades a aquesta organització complexa dels fets i els esdeveniments.

Les innovacions teorètiques i conceptuals en aquesta línia són les que van quedant aplegades sota rètols com ara *pensament complex*, *ciències de la complexitat*, *perspectives complexes*, *sistemes complexos [adaptatius]*, etc., els quals podrien resultar aplegats —aquesta és la meva proposta— sota el més general de *complèxica* —com ara *matemàtica* o *sistèmica*— per designar la *transdisciplina* que s'ocupa específicament de fornir-nos d'eines cognitives adequades a la comprensió de la complexitat del món. Alhora, l'ús de l'adjectiu *complèxic* evitaria també la confusió tan freqüent amb el de *complex*, que pertany al llenguatge comú i ja té les seves connotacions pròpies, de complicació i confusió. Així, *pensament complèxic* i *perspectiva complèxica* o simplement *complèxica* podrien ser termes més clars, per evitar confusions i assenyalar amb més claredat que es refereixen a elements epistèmics, en contrast a la *complexitat*

característica de multitud de fenòmens de la realitat.[1] El món, doncs, fóra *complex*, però la mirada, *complèxica*.[2]

Com a transdisciplina, la complèxica continuaria la perspectiva de la cibernètica: «Cybernetics deals with all forms of behaviour in so far as they are regular, or determinate, or reproducible. The materiality is irrelevant... The truths of cybernetics are not conditional on their being derived from some other branch of science. Cybernetics has its own foundations» (Ashby, 1956: 1). Té, així, una missió clarament transversal entre les disciplines destinada a fornir-les de conceptes, esquemes i possibilitats de pensament i representació, que puguin expressar l'entreteiximent i la interdependència multidimensional i sistèmica dels fenòmens de la realitat que presentin aquestes característiques —que en són molts, i molt importants.

De fet, doncs, la perspectiva complexa o complèxica el que va fer inicialment va ser assumir els avenços que ja s'havien anat donant en determinades disciplines, com ara la física —amb la relativitat i la quàntica— i l'ecosistèmica biològica, juntament amb les bases de la cibernètica (Wiener, Ashby) i la sistèmica (Von Bertalanffy). En el camp de les ciències humanes i socials el moviment hi ha estat igualment present, tot i que potser amb menys impacte, malgrat que els treballs de Gregory Bateson, Edgar Morin i Norbert Elias són centrals per a la perspectiva aplicada al camp dels éssers humans (vegeu Bastardas, 1996 i 2013). Altres persones han contribuït també a la seva construcció, com ara a Catalunya mateix, Frederic Munné, que va impulsar la creació i aplicació de la perspectiva de la complexitat des de la psicologia social, Sebastià Serrano, que va estendre la cibernètica i les teories de la informació i de sistemes a la lingüística i a la comunicació, i Lluís V. Aracil, que va desenvolupar clarament una perspectiva interdisciplinària, històrica i discursiva en sociolingüística.

1. El problema de les significacions diverses del terme *complexitat* és assenyalat també per Roggero en referir-se a les dificultats observades en la recepció de l'obra d'Edgar Morin en el camp sociològic: «La ambigüedad del mismo término *complejidad*, utilizado con frecuencia como sinónimo de *confusión* o *defecto del pensamiento*, o del objetivo *complicado*, atestigua que la acepción moriniana de la palabra no es mayoritaria» (Roggero, 2013: 113).

2. Com diu Ruiz Ballesteros, «el problema es que con la noción de complejidad no estamos construyendo el mundo —del cual ya sabemos que es complejo—, sinó que intentamos desarrollar una forma de pensarlo, y aquí es donde reside la mayor dificultad» (Ruiz Ballesteros, 2013: 154). La complèxica transdisciplinària, doncs, tindria aquesta missió.

La *complèxica* transdisciplinària estaria constituïda per tots els esforços contemporanis que, des de disciplines específiques o bé des dels investigadors dedicats ja específicament a la construcció d'eines, procediments, models i conceptes d'aplicació transversal, cerquen de fer possible la comprensió i explicació dels fenòmens més imbricats, entrellaçats i dinàmics de la realitat. Comprendria des de la teorització del pensament complex d'Edgar Morin, les aportacions epistemològiques i teorètiques de físics com ara David Bohm, Ilya Prigogine o Fritjof Capra, o de biòlegs de la cognició com Humberto Maturana i Francisco Varela, les propostes d'ecòlegs com Ramon Margalef, Timothy Allen i de sociòlegs com Norbert Elias, fins a les darreres contribucions de Barabási & Albert i de Soler en l'estudi de xarxes o de Maxi San Miguel i Albert Díaz-Guilera des de la física estadística i l'estudi i simulació computacional dels sistemes complexos.[3]

Certament la complèxica —i ja deixo d'usar la cursiva— no disposa encara avui d'un cos teòric integrat i unificat que ens permeti caracteritzar-la d'una manera general i consensuada ni deixa encara de presentar dubtes sobre la seva possibilitat i viabilitat, tot i que crec convençudament que en els pròxims anys veurem avenços importants que ens confirmaran l'encert de l'enfocament i sobretot la seva aspiració transdisciplinària. Si més no, comencem a tenir ara un seguit de conceptes i models transversals que no solament poden fer avançar les disciplines específiques pel fet de dotar-les de noves imatges i perspectives que van de les unes a les altres, sinó que, a més, ens forneix un lèxic científic comú capaç d'ajudar a la comunicació i la integració interdisciplinària, sovint no pas fàcil a causa de les diversitats terminològiques.

2. La construcció d'una nova visió teorètica

La tasca que ens espera de cara a la construcció coordinada i integrada d'una nova transdisciplina com la que hem descrit és avançar en el pla teorètic i també en el pla metodològic. De fet, en aquests moments, hi ha avenços en totes dues dimensions, tot i que, pel que sembla, més aviat poc integrats i amb poca comunicació mútua.

3. El lector que vulgui ampliar la perspectiva en conjunt pot consultar l'excel·lent síntesi de José Luis Solana Ruiz (2013). Sinopsis més breus es poden trobar també a Bastardas (2013 i en premsa) i Massip (2013).

Pel que fa al pla teorètic, la complèxica ha de fornir-nos un conjunt de principis, conceptes i paisatges conceptuals aplicables transversalment als distints camps de coneixement i fenòmens de la realitat, que ens permetin capir molt millor que fins ara els aspectes complexos de la seva existència. Per fer això, el que hem d'intentar, com diu Morin, no és «reduir la complexitat a la simplicitat, [sinó] traduir la complexitat en teoria» (Morin, 1994: 315).

Per aconseguir aquest objectiu, una de les primeres feines que tenim és adonar-nos de la dificultat de poder *dir* una realitat que és dinàmica, processual i canviant, usant termes de les nostres llengües que estan basats en una visió més aviat estàtica i estable dels fenòmens del món. Hem de passar, de fet, d'una ciència *de noms*, a una *de verbs* (*llenguar*, *bilingüitzar*, *identitzar*...) (vegeu Arthur, 2013). Usant formes de moviment, no només facilitem al nostre cervell/ment sortir dels seus solcs *conservadors* i obrir-nos cap a una conceptualització més creativa, sinó que ens acostem molt més a la *veritat* de les característiques dels fets observats, que són certament producte de la incessant interacció dels agents i elements reals.

Un dels altres canvis profunds que ens convé treballar des de la perspectiva epistemològica de la complèxica és la tendència a la separació dels elements de la realitat una vegada els hem posat un nom distint a cada un d'ells. Sembla que el fet d'anomenar-los de manera diferent tendeix a fer-nos creure que existeixen de manera independent i no interrelacionada, quan, en realitat, el que és més habitual és precisament la interdependència i l'entreteiximent. Si pensem, per exemple, en *societat* ens imaginem un ens no només diferent dels agents —éssers humans— que el componen i el fan existir, sinó com separat en l'espai. La societat, diem, la tenim *al damunt*. En això, Norbert Elias, és clar: «Se habla de la persona y su medio, del niño y su familia, del individuo y la sociedad, del sujeto y los objetos sin apercibirse siempre de que la persona forma parte también de su "medio", el niño de su familia, el individuo de la sociedad, el sujeto de los objetos. [...] Pero nuestro lenguaje y nuestros conceptos están configurados en gran medida como si todo lo que queda fuera de la persona individual tuviese carácter de objetos estáticos. Conceptos como *familia* o *escuela* se refieren habitualmente a conjuntos de personas. Pero el tipo habitual de nuestras configuraciones terminológicas y conceptuales las hace aparecer como si se tratase de objetos de la misma índole que las rocas, los árboles o las casas» (Elias, 1982: 14).

Pel que fa als fets socioculturals, Norbert Elias, en la seva sociologia figuracional, proposa, doncs, de no pensar en termes d'*els éssers humans i el seu*

medi, o bé el *marc social*, sinó a base de configuracions constituïdes pel conjunt dels individus (i un mateix entre ells): «A nadie se le ocurriría definir el proceso de juego en el que interviene un jugador como su "medio", su "entorno" o su "marco"» (Elias, 1982: 115). Morin, des del seu pensament recursiu —en què els productes i els seus efectes són necessaris per a la seva pròpia producció—, també concorda en això: «Les individus ne sont pas dans la société comme dans un boîte. Ce sont les interaccions entre individus qui produisent la société, laquelle n'existe jamais sans les individus. [...] ... nous produisont una société qui nous produit. Nous faisons partie de la société qui fait partie de nous» (Morin, 1994: 304-05). Aquí tenim feina per canviar les nostres imatges habituals i desenvolupar visions més acostades al que ocorre en realitat.

En el fenomen lingüístic, la confusió també es pot produir. Ja que hem elaborat el concepte de *llengua*, podem pensar que existeix per ella mateixa, com a ens solitari i independent, quan, en canvi, l'hem de concebre com un fenomen estretament lligat als éssers humans que la fan viure i/o canviar (o deixar d'existir). I aleshores tenim el debat del *locus* de la llengua —o del *llenguar* (lenguajear, languaging). On viuen els llenguars, en l'individu o en la societat? Com veiem, és un fals debat. La *societat* no és res fora dels individus que la componen, que la fan *emergir*. És sempre una societat d'individus. Per a Elias, les pautes culturals humanes són una propietat emergent dels processos socials, el resultat no planejat dels plans entrellaçats i de les accions i impulsos emocionals i racionals de les persones individuals: «From this interdependence of people arises an order *sui generis*, an order more compelling and stronger than the will and reason of the individual people composing it» (Elias, 2000: 366). De fet, els llenguars humans són un fenomen certament singular, ja que viuen *en* i *entre* les persones, que necessitaria canvis conceptuals importants en les representacions que fins ara n'hem sostingut. Una guia és pensar-los analògicament com si fossin una dansa: «While different people can dance the same dance figuration, there is no dance as such without dancers» (Dunning i Hughes, 2013: 53). Podem, doncs, estudiar les diferents *danses* lingüístiques que els humans hem creat, però sense perdre de vista que són accions sociocomunicatives de pluralitats de persones. Els llenguars són independents de qualsevol individu particular, però no pas dels individus com a tals.

3. Noves metodologies per a nous enfocaments

L'aparició i/o consolidació d'aquestes noves perspectives teorètiques ha de tenir òbviament repercussions en el pla més pràctic de la metodologia. S'hauran de crear nous instruments de concepció, aprehensió i tractament de les dades de l'experiència per tal de complementar els existents i permetre'ns avançar cap a pràctiques més adequades a les teoritzacions complèxiques.

Un dels exemples teoricometodològics interessants és l'anomenada *teoria de xarxes*, sobre la qual han treballat investigadors com per exemple Barabási o Soler. Des de les seves formulacions ara podem disposar de millors instruments de representació i tractament matemàtic de les interconnexions en distints plans de la realitat, i aplicables, conseqüentment, a diverses disciplines.

En el pla de les ciències socioculturals i de la comunicació, però, potser aquesta aportació es troba encara en un estadi massa unidimensional, ja que l'accent és més entre interaccions *internes* d'un sistema que no pas entre el sistema i els seus altres sistemes o entorns. Prova d'això és que, malgrat que amb la disposició d'ingents quantitats de dades (*big data*) podem representar-nos i estudiar certes característiques d'un fenomen —sobre, per exemple, les connexions d'Internet entre diferents punts del planeta—, sabem encara molt poc del que hi ha al darrere. Per què hi ha aquestes connexions i no unes altres? Què s'hi diuen en aquestes connexions i quina influència té això en els comportaments reals que en puguin resultar? Quines relacions sostenen aquests punts de connexió amb els ecosistemes sociopolítics i econòmics amb els quals co-inter-existeixen? Etc. Aquí hi ha camp per córrer encara.

De fet, del que es tractaria, és de poder *ecologitzar* més la teoria de xarxes per tal d'incloure-hi la multidimensionalitat interrelacionada de la realitat. És el que hi ha al darrere de l'afegitó *adaptatius* al sintagma *sistemes complexos*, en la terminologia *complex adaptive systems* (CAS) popularitzada pel Santa Fe Institute, de Nou Mèxic.

Moltes vegades m'he preguntat quines diferències de fons hi havia entre la perspectiva *ecològica* —que vaig aplicar el 1996 a *Ecologia de les llengües*— i la nova terminologia CAS. A part de les innovacions en el tractament matemàtic i computacional de les interrelacions que hi pugui haver hagut, l'apro-

ximació bàsica és fonamentalment molt semblant.[4] El que s'ha fet al Santa Fe Institute, com diu Levin (2010), ha estat rebatejar la perspectiva, i certament també fer-la avançar amb noves i importants propostes conceptuals i metodològiques. El que té també de positiu aquest canvi de nom és que ens permet treure'ns del damunt la ressonància massa *biologicista* del terme *ecologia*. *Sistemes complexos adaptatius* té un camp d'associació i aplicació molt més ampli,[5] fet que pot ser beneficiós per a la seva extensió en molts camps distints, com ara l'economia, la neurologia, la sociologia, etc. Ben segur que els investigadors ens facilitaran més innovacions per poder anar més endavant.

Aquestes noves aportacions matemàtiques i computacionals complèxiques, principalment de la mà de conreadors de la física estadística i de la informàtica, com ara Stephen Wolfram —ara interessats també pels fenòmens socials i econòmics (vegeu Epstein i Axtell, 1997; Ball, 2005;[6] Epstein, 2006)— no han parat de créixer. Servint-se de les analogies que hi pogués haver en l'estudi dels sistemes resultants de la interacció de determinats agents i de les seves regles en física i en altres camps, hi ha cada vegada més aportacions que intenten aplicar les noves possibilitats computacionals a la comprensió de fenòmens sociohumans. Això ha arribat també a determinats aspectes del pla lingüístic, com ara l'evolució mateixa del llenguatge, el contacte evolutiu i el canvi.[7]

4. Això es comprova, per exemple, en les coincidències bàsiques d'enfocament entre les perspectives sociocognitives avançades en la meva *Ecologia de les llengües* (Bastardas, 1996) i les recollides en el document elaborat pel grup interdisciplinari conegut com The Five Graces —pel nom de l'hotel on es reunien— i publicat el 2009 amb el títol de «Language is a Complex Adaptive System: Position Paper».

5. «Ecology views biological systems as wholes, not as independent parts, while seeking to elucidate how the wholes emerge from and affect the parts. Increasingly, such a holistic perspective, rechristened at places like the Santa Fe Institute as 'the theory of complex adaptive systems', has informed understanding and improved management of economic and financial systems, social systems, complex materials, and even physiology and medicine. Essentially, that means little more than taking an ecological approach to such systems» (Levin, 2010).

6. «Statistical physics may help to liberate planners and policy-makers from their propensity for linear thinking and to encourage a greater sophistication in their perception of cause and effect» (Ball, 2005: 571).

7. «Los modelos matemáticos o informáticos pueden servir de apoyo para la formulación de conceptos o la reflexión sobre propiedades de lo social que estarían intrínsecamente ligadas a su carácter de sistema dinámico complejo. Desde esta perspectiva, el objetivo no es trazar un retrato realista de los sistemas sociales, sino más bien interesarse por tipos de sistemas en los que las relaciones entre los diferentes niveles de organización que ponen en escena nos per-

En el camp sociolingüístic, especialment, trobem contribucions valuoses que cal conèixer i avaluar seriosament.[8] Els treballs fets fins ara es basen fonamentalment en l'ús de les tècniques computacionals conegudes com a autòmats cel·lulars i models multiagents. Basant-se en les idees complèxiques d'autoorganització i d'emergència, aquests models de sistemes complexos intenten simular i fer visibles dinàmicament a la pantalla els resultats organitzacionals produïts per les interaccions entre els seus *agents*,[9] com per exemple el major o menor grau d'ús d'una llengua respecte d'una altra amb què estigui en contacte (vegeu Abrams i Strogatz, 2003). Per aconseguir-ho intenten identificar els paràmetres que creuen que poden ser més explicatius —com ara, per exemple, el *prestigi* de les llengües i la *volatilitat* (o la propensió a canviar de llengua per part del parlant) i simulen l'evolució de l'encontre dels dos conjunts, afegint-hi o no també individus bilingües (vegeu Castelló, 2010; Castelló *et al*., 2007, 2013). Com que podem controlar el grau de cada un dels paràmetres, podem veure els canvis evolutius que poden provocar les oscillacions d'aquestes magnituds, fet que ens ajuda a poder comprendre millor els determinants del desenvolupament de l'encontre.[10]

Hi ha hagut també no solament simulacions sinó també programes d'aquest tipus amb dades reals, usades per validar el model. Un exemple n'és l'ús d'un autòmat cel·lular per estudiar els processos de substitució lingüística com el construït pel grup encapçalat per Francesc S. Beltran, a partir de dades del País Valencià (2009 i 2011). El model es construeix a partir d'una comunitat que usa dues llengües, l'una dominant i l'altra subordinada. Els individus són caracteritzats com a parlants monolingües del codi dominant, com a bilingües

---

miten reflexionar sobre las relaciones entre los diferentes niveles de organización que identificamos en el seno de los sistemas sociales» (Chavalarias, 2013: 186).

8. També en el camp de la lingüística general, la cognició i la comunicació les aplicacions de les perspectives computacionals i complèxiques són de molt interessants. Vegeu, per exemple, els treballs de Luc Steels, que parteix del convenciment que «the view that emerges [...] is that language can best be seen as a living system that is continuously evolving and adapting in a cultural process based on the distributed activity of its users. Consequently the computational investigations into genetic evolution, ant path formation, neural networks, and other biological systems are an important source of insight» (Steels, 2000: 24).

9. L'ús de la simulació computacional com a eina heurística i de producció teòrica pot ser altament interessant. Vegeu Ihrig i Troitzsch (2013).

10. Podeu fer l'experiència de *jugar* amb aquest tipus d'eines a www.ifisc.uib-csic.es/research/complex/APPLET_LANGDYN.html.

amb preferència pel codi dominant, o com a bilingües amb preferència pel codi subordinat. En aquest cas el model assumeix la pressió social —el nombre de les persones al veïnat que afavoreixen un o altre comportament— com una de les variables fonamentals en l'evolució de la situació sociolingüística, i permet veure l'evolució de la transmissió lingüística intergeneracional.

4. Per la integració teorètica i metodològica

Certament, aquestes innovacions metodològiques ens interpel·len i una vegada més ens fan notar l'excessiva separació entre la formació dels investigadors de *ciències* i de *lletres*. La col·laboració més estreta entre els dos subconjunts seria molt probablement més energitzadora i creadora que no pas la distància mútua actual.

Tot i això cal tenir una mirada crítica i preguntar-nos fins a quin punt aquests models computacionals transdisciplinaris, probablement vàlids per a altres fenòmens, són també els més adequats per a la comprensió dels canviants fenòmens humans. La seva utilitat —que deriva sobretot de la representació simplificada dels éssers humans com a *agents* amb poca activitat cognitivoemotiva autònoma i creativa— pot ser que sigui limitada si volem comprendre no només les possibles evolucions d'una situació *establement* definida en les seves bases, sinó, en conjunt, les dinàmiques causals que l'han portada a ser així i a determinar les actuacions de les seves unitats.[11] Dit això,

11. Una característica d'aquestes modelitzacions és treballar amb pocs paràmetres, cosa que sembla xocar amb l'aspiració de la complèxica teòrica d'abastar integradament l'ecologia dels elements intervinents: «several models have been proposed to account for different mechanisms of social interaction in the dynamics of social consensus. The idea is to capture the essence of different social behaviors by simple interaction rules: following the idea of universality classes, in collective emergent phenomena details might not matter.» (Castelló, 2000: 24). Morin en té una visió més aviat crítica: «La complexité restreinte a permis de faire des avancées importantes dans la formalisation, dans les possibilités de modélisation, qui elles—mêmes favorisent des potentialités interdisciplinaires. Mais on reste dans l'épistémologie de la science classique. [...] En quelque sorte, on reconnaît la complexité, mais en la décomplexifiant. De ce fait, on ouvre la brèche, puis on essaie de la colmater : le paradigme de la science classique demeure, seulement fissuré» (Morin, 2005: 4). Per tenir una visió adequada del conjunt, i per entendre el *com* i el *perquè* del procés que segueixen els agents per arribar als estats que guien les seves decisions, com ja diu també Xavier Castelló, probablement cal usar

ningú no pot negar la importància dels treballs fets fins ara des de la perspectiva dels sistemes complexos, i la utilitat de la modelització, que ens duu a cercar els elements essencials dels processos i a expressar amb el màxim de claredat possible les seves interrelacions. Sembla força evident, per tant, que la complèxica humana s'ha de percebre com a multimetodològica, usant combinadament, i en la mesura que calgui, tant metodologies quantitativo-computacionals com les més qualitatives i orientades a la comprensió del món mental i emocional de les persones. Els fonaments epistèmics de la complèxica teòrica, amb la seva voluntat de comprensió aprofundida del món, així semblen demanar-ho amb claredat. I els fets humans, amb les seves singularitats, distintes a les dinàmiques que ocorren en nivells jeràrquicament *inferiors* de l'organització de l'univers també (vegeu Malaina, 2012).

Ens trobem aquí en una mena de bifurcació —que cal re-unir i re-integrar harmònicament— amb què també s'ha trobat la física. D'una banda tindríem les aportacions de físics més aviat teòrics, com ara David Bohm, Ilya Prigogine i Fritjof Capra, i, de l'altra, les de físics més orientats a la metodologia quantitivista, procedents de la física estadística i modelitzadora, com ara Murray Gell-Mann, Maxi San Miguel o Albert Díaz-Guilera. Ben segur que ens serà útil conèixer les dues grans orientacions, veure'n la seva aplicabilitat útil als nostres camps, i mirar d'aprofitar-les, de manera coherent i integrada. Tanmateix crec que hem de ser també conscients de les singularitats dels fenòmens del pla humà, caracteritzats per l'existència no només de determinacions i regularitats en el control dels comportaments, sinó també per un important grau d'autonomia cognitiva i interpretativa dels agents i per la gran influència de la dimensió emotiva.

Aquest fet diferencial sembla posar en contradicció les dues orientacions fonamentals de la complèxica desenvolupades fins ara. D'una banda, les contribucions més epistemològiques i filosòfiques ens porten a postular la inevitabilitat de la presa en consideració del cervell/ment i tot el que biocognitivament se'n deriva per a la comprensió dels complexos comportaments humans, i, de l'altra, les propostes provinents de la física i la informàtica semblen allunyar-nos-en, ja que postulen més aviat la selecció de pocs paràmetres *pràctics* que puguin *explicar* computacionalment els fets observats.

---

les recerques computacionals juntament amb les d'altre tipus més acostades a la seva canviant activitat cognitiva i emotiva.

Sobre aquesta mena de dilema, crec que cal que les dues línies es trobin i deixin d'ignorar-se com fins ara, i puguin fer passes cap a una integració mútua, basada en l'acceptació de les insuficiències de cada orientació, i avançar cap a una complementarietat no contradictòria de les perspectives.[12] Si d'una banda cal reconèixer que s'han de desenvolupar molt més les aplicacions metodològiques i pràctiques de les idees complèxiques de base per tal d'aplicarles a la recerca concreta, de l'altra cal també acceptar els límits dels sistemes complexos adaptatius com a estratègies informàtiques en la comprensió dels processos dinàmics i evolutius propis dels humans. Al capdavall, com han reconegut des de l'ecologia teòrica Allen i Hoekstra, les modelitzacions tenen sempre al darrere la narrativa per part d'un humà que intenta entendre el món, i són interpretades sempre en funció d'això: «Narratives are the bottom line in science. Yes, there are hypotheses, predictions, theories and models, but all of these devices are in the service of achieving compelling narratives. [...] The end product of science is a story improved by models and made convincing by predictions» (Allen i Hoekstra, 2014, en premsa).

Referències bibliogràfiques

Abrams, D. M., S. H. Strogatz (2003). «Modelling the Dynamics of Language Death». *Nature* 424: 900.

Albert, R., A.-L. Barabási (2002). «Statistical Mechanics of Complex Networks». *Reviews of Modern Physics* 74: 47-97.

Allen, T. F. H., T. W. Hoekstra (2014, en premsa). *Toward a Unified Ecology.* 2a ed. Columbia University Press, Nova York.

Aracil, Ll. V. (1982). *Papers de sociolingüística*. La Magrana, Barcelona.

Aracil, Ll. V. (1983). *Dir la realitat*. Edicions Països Catalans, Barcelona.

Arthur W. B. (2013). «Complexity Economics: A Different Framework for Economic Thought». *SFI Working Paper*, www.santafe.edu/media/workingpapers/13-04-012.pdf (visitat el 4-12-2013).

12. Com diu Roggero, «Hoy, son más los especialistas de las disciplinas formales que se ocupan de lo social que los sociólogos que se apropian de las técnicas de los anteriores. Si el encuentro se lleva a cabo, se revelará ampliamente beneficioso para ambos. Los primeros habrán de aprender el lenguaje y los modos de razonamiento sociológicos, incluso la cultura sociológica; los segundos están obligados a confrontarse con el rigor formal, las exigencias metodológicas y la utilización de los útiles informáticos de las disciplinas formales» (Roggero, 2013: 116).

Ashby, W. R. (1956). *An Introduction to Cybernetics*. Chapman & Hall, Londres.

Axelrod, R. (1997). «The Dissemination of Culture: A Model with Local Convergence and Global Polarization». *The Journal of Conflict Resolution* 41(2): 203-226.

Ball, Ph. (2005). *Critical Mass. How One Thing Leads to Another*. Random House, Arrow Books, Londres.

Barabási, A.-L., R. Albert (1999). «Emergence of Scaling in Random Networks». *Science* 286: 509-512.

Bastardas i Boada, A. (1996). *Ecologia de les llengües. Medi, contacte i dinàmica sociolingüística*. Proa, Barcelona.

Bastardas i Boada, A. (2013). «Complexitat i fenomen (socio)linguistic». *Llengua, Societat i Comunicació* 11: 5-13 (Monogràfic dedicat a *Llengua i Complexitat*).

Bastardas i Boada, A. (2014). «Lingüística i ciències de la comunicació: *socio*complexitat com a perspectiva integradora». Massip i Bonet, À. i A. Bastardas i Boada (eds.). *Complèxica. Cervell, societat i llengua des de la transdisciplinarietat*. Publicacions de la UB (en premsa), Barcelona.

Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind*. Ballantine Books, Nova York.

Beltran, F. C., S. Herrando, D. Ferreres, M. A. Adell, V. Estrader, M. Ruiz-Soler (2009). «Forecasting a Language Shift Based on Cellular Automata». *Journal of Artificial Societies and Social Simulation* 12(3)5: 1-8.

Beltran, F. C., S. Herrando, V. Estrader, D. Ferreres, M. A. Adell, M. Ruiz-Soler (2011). «A Language Shift Simulation Bon Cellular Automata». A: Blanchard, Emmanuel G., Danièle Allard (eds.). *The Handbook of Research on Culturally-Aware Information Technology: Perspectives and Models*. Information Science Reference, Hershey / Nova York.

Beuls, K., L. Steels (2013). «Agent-Based Models of Strategies for the Emergence and Evolution of Grammatical Agreement». *PLOS/One*, www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0058960 (visitat el 28-10-13).

Bohm, D. (1987). *La totalidad y el orden implicado*. [Traducció en castellà de *Wholeness and the Implicate Order*. Routledge & Kegan Paul, Londres, 1980]. Kairós, Barcelona.

Capra, F. (1982). *El punto crucial*. Integral, Barcelona, [Traducció en castellà de *The Turning Point*. Simon & Schuster, Nova York, 1982)].

Capra, F. (2002). *The Hidden Connections*. Doubleday, Nova York.

Castelló Llobet, X. (2010). *Collective Phenomena in Social Dynamics: Consensus Problems, Ordering Dynamics and Language Competition*. (Tesi doctoral). Institut de Física Interdisciplinària i Sistemes Complexos (IFISC) (UIB-CSIC) / Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca.

Castelló, X., L. Loureiro-Porto, V. M. Eguíluz, M. San Miguel (2007). «The Fate of Bilingualism in a Model of Language Competition». A: Takahashi, Shin-

go, D. Sallach, J. Rouchier, (eds.). *Advancing Social Simulation: The First World Congress*. Springer, Tòquio, pàg. 83-94.

Castelló, X., L. Loureiro-Porto, M. San Miguel (2013). «Agent-Based Models of Language Competition», *International Journal of the Sociology of Language* 221: 21-51.

Chavalarias, D. (2013). «La articulación individuo/colectividad en las ciencias de los sistemas complejos: ¿qué aportaciones para la sociología?». A: Ruiz Ballesteros, E., J. L. Solana Ruiz (eds.). *Complejidad y ciencias sociales*. Universidad Internacional de Andalucía, Sevilla, pàg. 177-192.

Dunning, E., J. Hughes (2013). *Norbert Elias and Modern Sociology*. Bloomsbury, Londres.

Elias, N. (1982). *Sociología fundamental*. Gedisa, Barcelona [Traducció en castellà de *Was ist Soziologie?* Juventa Verlag, Munic, 1970.]

Elias, N. (2000). *The Civilizing Process*. Blackwell, Oxford. [Traducció a l'anglès de *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Haus zum Falken, Basilea, 1939.]

Epstein, J. M. (2006). *Generative Social Science. Studies in Agent-Based Computatonal Modeling*. Princeton University Press, Princeton, Nova Jersey.

Epstein, J. M., R. T Axtell (1997). *Growing Artificial Societies. Social Science from the Bottom up*. Brookings Institution & The MIT Press, Mass.

Gell-Mann, M. (1996) *El Quark y el jaguar. Aventuras en lo simple y lo complejo* [*The Quark and the Jaguar. Adventures in the Simple and the Complex*]. Tusquets, Barcelona.

Ihrig, M., K. G. Troitzsch (2013). «An Extended Research Framework for the Simulation Era». *EAIA and MatH'13 Proceedings of the Emerging M&S Applications in Industry & Academia / Modeling and Humanities Symposium*. Article Núm. 12. Society for Computer Simulation International, San Diego.

Levin, S. A. (2010). «The Evolution of Ecology». *The Chronicle Review*. August 8.

Malaina, Á. (2012). *Le paradigme de la complexité et la sociologie. Possibilité et limites d'une sociologie complexe*. L'Harmattan, París.

Margalef, R. (1991). *Teoría de los sistemas ecológicos*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.

Massip i Bonet, À. (2013). «El llenguatge: una visió des de la teoria de la complexitat», *Llengua, societat i comunicació* 11: 20-24 (monogràfic dedicat a *Llengua i complexitat*).

Massip-Bonet, À., A. Bastardas-Boada (eds.) (2013b). *Complexity Perspectives on Language, Communication and Society*. Springer, Heidelberg.

Massip-Bonet, À., A. Bastardas-Boada (eds.) (2014). *Complèxica. Cervell, societat i llengua des de la transdisciplinarietat*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona (en premsa).

MATURANA, H., F. J. VARELA (2004). *De máquinas y seres vivos. Autopoiesis: la organización de lo vivo*. Lumen, Buenos Aires.

MORIN, E. (1973). *Le paradigme perdu: la nature humaine*. Éditions du Seuil, París. [Traducció en castellà: *El paradigma perdido. Ensayo de bioantropología*. Kairós, Barcelona, 1974.]

MORIN, E. (1992). *Introduction à la pensée complexe*. ESF, París. [Traducció en castellà: *Introducción al pensamiento complejo*. Gedisa, Barcelona, 1994.]

MORIN, E. (1994). *La complexité humaine*. Flammarion, París.

MORIN, E. (2005). «Complexité restreinte, complexité générale». A: *Colloque «Intelligence de la complexité: épistémologie et pragmatique»*, Cerisy-La-Salle, 26 juin 2005. En línia: www.intelligence-complexite.org/fileadmin/docs/1003morin.pdf.

MORIN, E. (2008). *La méthode*. Éditions du Seuil, París. [Hi ha traducció en castellà dels diferents volums que componen l'obra, publicats separadament en francès en diferents anys: *La naturaleza de la naturaleza* [1977]. Cátedra, Madrid, 2001; *La vida de la vida* [1980]. Cátedra, Madrid, 1983; *El conocimiento del conocimiento* [1986]. Cátedra, Madrid, 1999; *Las ideas* [1991]. Madrid, Cátedra, 1998; *La humanidad de la humanidad* [2001]. Cátedra, Madrid, 2003; *Ética* [2004]. Cátedra, Madrid, 2006.]

MUNNÉ, F. (1995). «Las teorías de la complejidad y sus implicaciones en las ciencias del comportamiento», *Revista Interamericana de Psicología* 29(1): 1-12.

NEWMAN, M., A. L. BARABÁSI, D. J. WATTS (2006). *The Structure and Dynamics of Networks*. Princeton University Press, Princeton.

PRIGOGINE, I., I. STENGERS (1979). *La nouvelle alliance. Métamorphose de la science*. Gallimard, París.

PRIGOGINE, I., I. STENGERS (1992). *Entre le temps et l'éternité*. Flammarion, París.

ROGGERO, P. (2013). «Para una sociología según *El método*». A: RUIZ BALLESTEROS, E., J. L. SOLANA RUIZ (eds.). *Complejidad y ciencias sociales*. Universidad Internacional de Andalucía, Sevilla, pàg. 103-123.

RUIZ BALLESTEROS, E. (2013). «Hacia la operativización de la complejidad en ciencias sociales». A: RUIZ BALLESTEROS, E., J. L. SOLANA RUIZ (eds.). *Complejidad y ciencias sociales*. Universidad Internacional de Andalucía, Sevilla, pàg. 137-172.

SAN MIGUEL, M., J. H. JOHNSON, J. KERTESZ, K. KASKI, A. DÍAZ-GUILERA, R. S. MACKAY, V. LORETO, P. ERDI, D. HELBING (2012). «Challenges in Complex Systems Science». *The European Physical Journal. Special Topics* 214: 245-271.

SERRANO, S. (1983). *La lingüística. Su historia y su desarrollo*. Montesinos, Barcelona.

SERRANO, S. (2001). *La semiótica. Una introducción a la teoría de los signos*. Montesinos, Barcelona.

SOLANA RUIZ, J. L. (2013). «El concepto de complejidad y su constelación semántica». A: RUIZ BALLESTEROS, E., J. L. SOLANA RUIZ (eds.). *Complejidad y ciencias sociales*. Universidad Internacional de Andalucía, Sevilla, pàg. 19-101.

Solé, R. (2009). *Redes complejas. Del genoma a Internet.* Tusquets, Barcelona.

Steels, L. (2000). «Language as a Complex Adaptive System», M. Schoenauer *et al.* (eds.). *Lecture Notes in Computer Science. Parallel Problem Solving from Nature - PPSN-VI*. Springer-Verlag, Berlín.

The Five Graces Group: Clay Beckner, Richard Blythe, Joan Bybee, Morten H. Christiansen, William Croft, Nick C. Ellis, John Holland, Jinyun Ke, Diane Larsen-Freeman, Tom Schoenemann (2009). «Language is a Complex Adaptive System: Position Paper». *Language Learning* 59: Suppl 1: 1-26.

Von Bertalanffy, L. (1969). *General Systems Theory*. George Braziller Inc., Nova York.

Wagensberg, J. (1985). *Ideas sobre la complejidad del mundo*. Tusquets, Barcelona.

Wolfram, S. (2002). *A New Kind of Science*. Wolfram Media Inc., Champaign, Ill.

Wiener, N. (1948). *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*. The MIT Press, Cambridge, Mass.

Nous horitzons de la retòrica moderna

Eduard Bonet
ESADE Business School, Universitat Ramon Llull,
Barcelona, Espanya
Institute of Innovation and Knowledge Management

Sebastià Serrano traspassa cada dia les fronteres entre la lògica i la retòrica, els fets i els significats, les teories i les narracions. Ja ho feia als anys setanta, quan impartia un curs de lògica matemàtica per a lingüistes amb en Joaquim Maria Puyal, que tenia cura dels problemes, i quan anàvem amb tren cap a Monistrol per pujar a Montserrat i participar en una magna reunió sobre les ciències i les lletres. Ara també sap que el record és una font de plaer i de creativitat.

Cordialment,
Eduard Bonet

1. Introducció

Els primers rètors van introduir la retòrica com l'art de parlar bé; Aristòtil la va definir com «una habilitat, en cada cas [particular], de veure els mitjans disponibles per persuadir [amb paraules]» (traducció de G. Kennedy, 1991: 36) i, des de la cultura romana, *Els cinc cànons de la retòrica* en van proporcionar un currículum formatiu detallat. Amb aquest marc conceptual, la retòrica podria semblar una disciplina molt ben delimitada. Tanmateix, la seva història és bastant confusa (Booth, 2004) i revela clarament que les seves fronteres no estan ben establertes sinó que evolucionen amb el temps, incloent-hi o excloent-ne importants mètodes retòrics, com també temes importants als quals seria aplicable la retòrica. En aquest context, explorar les fronteres de la retòrica pot ajudar a comprendre més profundament aquesta disciplina i, el que és més important, pot estimular la nostra curiositat per tal de copsar les noves possibilitats i tendències que estan sorgint.

Una raó important que explica aquests múltiples canvis en les formes i les fronteres de la retòrica és que implica moltes disciplines que són necessàries per entendre i produir la persuasió: les teories de l'argumentació i la lògica, l'ètica relacionada amb la personalitat dels oradors, la psicologia sobre els sentiments suscitats per les paraules, els aspectes poètics i literaris relacionats amb l'eloqüència i els recursos dramatúrgics a l'hora de fer una intervenció oral. Aquestes disciplines requereixen diferents mentalitats i presenten fortes tensions entre elles. Aplegar-les totes en un equilibri adequat a cada situació és una tasca difícil.

Amb relació a les formes de la retòrica, ja els primers rètors en van introduir diferents models: Gòrgies (485-380 aC) basava la persuasió en el poder de les paraules i l'eloqüència. La seva mentalitat es defineix quan afirma que «les paraules són un mestre poderós. Poden aturar la por, alliberar el dolor, suscitar la joia i augmentar la pietat» (Brummett, 2000: 32). Protàgores (490-420 aC) basava la persuasió en els arguments i els contraarguments, i deia que tot subjecte té dos arguments oposats. Aquests plantejaments divergents han persistit al llarg de la història. Des del punt de vista conceptual, Aristòtil, a la seva *Retòrica*, va intentar integrar i equilibrar tots els aspectes d'aquesta disciplina. Però el seu plantejament prudent no sempre s'ha seguit.

En aquest context, el present article desenvoluparà alguns temes introduïts per M. Flory i O. Iglesias (2010) i E. Bonet i A. Sauquet (2010) i se centrarà en tres ampliacions importants de les fronteres de la retòrica i les seves conseqüències profundes: primera, la retòrica clàssica es limitava a l'estudi dels discursos públics, mentre que la retòrica contemporània inclou tota mena de situacions en què intervé la persuasió a través de les paraules, cosa que permet estudiar la retòrica del *management*. Segona, des de Plató, hi ha hagut una llarga lluita històrica, que resumirem, per tal d'excloure'n els arguments retòrics, però la seva recuperació contemporània ha portat a la retòrica de la ciència i a la retòrica de l'economia, introduïdes per McCloskey (1985). Tercera, l'ampliació de la retòrica, en incloure, a més de la persuasió dels altres, també l'autopersuasió, està revelant el rol que acompleix en el judici, la interpretació de les accions humanes i els fonaments de les ciències socials.

Tots aquests temes evidencien la importància dels nous camps de recerca de la retòrica. I tots ells aporten nova llum a l'estudi de la retòrica en el management.

2. Plató contra la retòrica

Plató (427-347 aC) va viure molts anys la guerra del Peloponès (431-404 aC) fins a la caiguda d'Atenes, que es va rendir davant d'Esparta el 404 aC, el govern dels trenta tirans (404 aC) i la democràcia que va condemnar a la pena de mort el seu estimat professor Sòcrates el 399 aC Seguint Sòcrates, la seva tasca es va centrar en la cerca de la virtut i de la veritat, que el va portar a elaborar un sistema filosòfic impressionant. En aquest context, l'atac que fa Plató de la retòrica es pot explicar per les concepcions que tenia d'aquesta disciplina, relacionades amb els discursos públics de l'època i les seves males pràctiques, i es poden entendre els seus esforços per establir la dialèctica com un mètode fiable per a la contemplació filosòfica.

2.1. La concepció platònica de la retòrica al diàleg Gòrgies

En el terreny dels fets, Plató considerava que la formació retòrica que donaven els sofistes havia esperonat l'ambició dels joves i havia portat a la caiguda d'Atenes. En el terreny dels conceptes, considerava que els llargs discursos públics eren confusos, introduïen expressions ambigües i movien els sentiments de les persones per tal de persuadir-les no del coneixement sinó d'opinions i interessos. Al diàleg *Gòrgies*, Plató (editat per Hamilton i Huntington, 1961) defensa els principis socràtics que sempre hem d'actuar amb justícia i mai no hem de fer mal als altres. Amb aquesta intenció, el text critica la retòrica i, alhora, constitueix una aportació fundacional tant de l'ètica com de la política.

Al començament, Sòcrates negocia i Gòrgies està d'acord que la conversa es desenvolupi amb preguntes i respostes breus, que constitueixen el mètode dialèctic de Plató, i no amb llargs discursos, que són la forma retòrica de Gòrgies.

> Sòcrates: ...pel que fa a la retòrica: de què tracta aquesta ciència?
> Gòrgies: Dels discursos.
> Sòcrates: De quins discursos, Gòrgies? Potser d'aquells que ensenyen als malalts el règim que han de fer per guarir-se?
> Gòrgies: No.

Sòcrates: Aleshores, la retòrica no tracta de tots el discursos?
Gòrgies: No, certament.[1]

Aquests tipus d'argumentacions són característiques de la dialèctica: Gòrgies proposa una definició i Sòcrates mostra que no és apropiada o, àdhuc, que és contradictòria. En aquest punt, Gòrgies ha d'introduir una nova definició, i aquest cicle es pot repetir diverses vegades.

Després de fer algunes voltes el diàleg, Gòrgies afirma:

> Gòrgies: [En relació a la retòrica] em refereixo a esser capaç de convèncer de paraula els jutges en els tribunals, els consellers en el consell, els assembleistes en l'assemblea i en qualsevol reunió que resulti esser una junta política.
> Sòcrates: ...Si és que conjecturo bé, dius que la retòrica és l'artífex de la persuasió, i que la seva activitat, tota en el seu conjunt, s'exhaureix aquí.
> Gòrgies: Veig que l'has definida suficientment: aquesta és la seva essència.[2]

Encara que es posin d'acord, la definició de Gòrgies es basa en els diversos tipus de discursos, mentre que la caracterització de Sòcrates es basa en el concepte general de persuasió, amb el qual formularà els problemes morals de la retòrica. Així, Sòcrates pregunta a Gòrgies:

> De quina persuasió és l'art de la retòrica? I sobre què versa?[3] [La persuasió basada en el coneixement o la persuasió basada en les opinions].

A llarg del diàleg, ambdós reconeixen la importància de la persuasió en situacions de tota mena, com ara a l'hora de parlar amb els pacients (Gòrgies) o a l'hora d'ensenyar (Sòcrates), però se centren en els discursos públics. No serà fins al segle xx que es començaran a explorar els camps de la retòrica que no es refereixen als discursos públics.

1. Plató (1986). *Gòrgies*, *Diàlegs*. Vol. VIII. Traducció de Manuel Balasch. Fundació Bernat Metge, Barcelona, pàg. 28.

2. Plató (1986). *Gòrgies*, *Diàlegs*. Vol. VIII. Traducció de Manuel Balasch. Fundació Bernat Metge, Barcelona, pàg. 32-33.

3. Plató (1986). *Gòrgies*, *Diàlegs*. Vol. VIII. Traducció de Manuel Balasch. Fundació Bernat Metge, Barcelona, pàg. 35.

2.2. El plantejament platònic respecte de la dialèctica

En la seva lluita contra la retòrica, Plató va introduir la dialèctica com un plantejament filosòfic amb el qual intentava evitar les males pràctiques d'aquella disciplina i, cosa més important, introduir un instrument fiable per a la recerca filosòfica de la veritat. Els seus interessos ètics i polítics el van portar a analitzar conceptes com la virtut, el coratge, la saviesa i el Bé. Va intentar fonamentar les seves definicions no en opinions o en el consens de la gent, sinó en unes propietats que no depenguessin de les nostres creences. Per ferho, va recórrer al mètode socràtic de preguntes i respostes breus que hem presentat en el diàleg *Gòrgies*. Per a ell, aquest tipus d'interrogació era la primera etapa del procés dialèctic, que culminava amb la contemplació filosòfica de les Idees Pures, que va explicar amb el mite de la caverna.

2.3. Una interpretació moderna: Plató com un gran rètor

Els diàlegs de Plató es basen en la dialèctica socràtica, que va utilitzar d'una manera molt estricta en nombroses ocasions, però inclouen moltes altres tècniques i constitueixen un gènere literari molt elaborat. Des d'aquest punt de vista, Plató excel·leix com un dels escriptors i dramaturgs més destacats de tots els temps, que ha estat comparat amb Shakespeare. Per aquest motiu, la seva producció s'investiga no tan sols en els departaments de filosofia, sinó també en els departaments de teoria literària. Kahn (1996) destaca aquest doble caràcter dels seus escrits.

A Plató li agradava ser un escriptor dramàtic, però va decidir ser un filòsof. Els seus diàlegs són invencions literàries, escrites molts anys després que s'haguessin pogut esdevenir les converses plausibles però imaginàries que s'hi relaten. Introdueixen ironies i la seva estructura és irònica. Presenten les reaccions emocionals dels parlants, expliquen històries, dramatitzen situacions i recorren a metàfores i faules. Però la naturalesa retòrica d'aquests elements literaris dels escrits de Plató només ha estat assenyalada per alguns autors moderns, com Mikhaïl Bakhtin.

Plató va fer servir molts instruments retòrics per suscitar l'interès dels lectors i per oferir-los unes presentacions vívides i didàctiques de temes molt abstractes. Creiem que aquesta paradoxa es pot expressar de la manera se-

güent: Plató atacava la retòrica, però, alhora, utilitzava les tècniques retòriques i era conscient que els textos pedagògics impliquen la persuasió. Es pot explicar, en general, amb els tipus de persuasió que ell acceptava, com va fer al diàleg posterior *Fedre*, i, d'una manera més específica, amb la seva lluita contra les males pràctiques dels discursos públics. En qualsevol cas, mai no es va referir a la seva pròpia retòrica.

3. Aristòtil: la refundació de la retòrica

3.1. Sobre el concepte i l'abast de la retòrica

Aristòtil era conscient de la importància de la retòrica per als bons oradors públics i també per als acadèmics que intentaven defensar la veritat. La seva anàlisi de les limitacions dels manuals existents sobre aquesta disciplina el va portar a refundar-la en el text *Retòrica*. Com que era un filòsof i no un rètor professional, el llibre és conceptualment molt profund i, entre els lectors als quals s'adreça, s'hi inclouen els estudiants de dialèctica i filosofia.

La definició aristotèlica de retòrica que hem esmentat indica que tractarà tota mena de situacions persuasives, però aquest tema és més subtil. Tenint en compte el que deia Plató, Aristòtil afegeix immediatament que altres arts, com la medicina i la geometria, són alhora instructives i persuasives, mentre que la retòrica se centrarà exclusivament en la persuasió. És a dir, la retòrica és la teoria de la persuasió, la qual no es limita als discursos públics, i se centra només en la persuasió. Així, doncs, Aristòtil introdueix un marc conceptual molt general, però el seu desenvolupament el restringeix a l'estudi dels discursos públics formals.

3.2. Sobre els límits de la lògica, la retòrica i la dialèctica

La creació de la lògica

Aristòtil (384-322 aC) va crear i va desenvolupar la disciplina de la lògica i els seus treballs, recollits a l'*Organon* (*Instrument*) (traducció de G. Kennedy, 1991), van ser la referència bàsica sobre el tema fins al segle xix, quan es va

introduir la lògica matemàtica. Podem recordar ara alguns dels seus conceptes fonamentals.

L'objecte principal de la lògica aristotèlica era l'estudi de la deducció com la forma d'inferència que va del que és general al que és menys general i del que és general al que és individual. Va desenvolupar aquest tema mitjançant la teoria del sil·logisme, que podem il·lustrar amb l'exemple següent:

> Tots els homes són mortals,
> tots els atenencs són homes,
> per tant, tots els atenencs són mortals.

En aquest sil·logisme, les dues proposicions inicials són premisses i la tercera és la conclusió. El terme «per tant» indica que la tercera és la deducció lògica de les premisses.

Aquest exemple ens permet introduir el concepte bàsic de deducció lògica, és a dir, la validesa lògica: una deducció o, en general, una inferència és lògicament valida si i només si té la propietat següent: si les premisses són veres, llavors la conclusió és necessàriament vera. La seva importància filosòfica, científica i pràctica prové del fet que utilitzem deduccions vàlides per demostrar que la conclusió és vera quan sabem que les premisses són veres.

La lògica i la dialèctica

Amb la introducció de la lògica, Aristòtil va reexaminar la dialèctica considerant-la com un tipus de lògica aplicada en els debats, la finalitat de la qual era sostenir o refusar una hipòtesi o una afirmació, a través de deduccions vàlides. Amb aquesta finalitat, va introduir algunes distincions sobre la veritat de les premisses i la noció de coneixement.

Quan les premisses d'un sil·logisme són principis generals i vertaders que reflecteixen la naturalesa de les coses, com ara «tots els homes són mortals», llavors el sil·logisme és categòric i el coneixement que conté és un *episteme* o un coneixement demostrat. Quan les premisses són acceptades per la comunitat acadèmica però no provenen de principis que reflecteixin la naturalesa de les coses i intentem sostenir-les en debats, llavors els sil·logismes són dialèctics.

La dialèctica, entesa com aquesta forma de lògica, va esdevenir el mètode filosòfic per descobrir la veritat. Com que era tan propera a la lògica, les denominacions d'aquestes dues disciplines van ser gairebé sinònimes en molts períodes de la història. A l'edat mitjana, el *trivium*, que constituïa la primera etapa dels estudis avançats, es presentava com gramàtica, lògica i retòrica, o com gramàtica, dialèctica i retòrica.

Els arguments lògics i retòrics

Aristòtil va criticar els manuals anteriors que parlaven de la retòrica, sobre la base que no tractaven del tema de les argumentacions (*logos*), que són molt importants en la persuasió. Quan va crear la disciplina de la lògica, va poder oferir una teoria dels arguments retòrics inspirada en les inferències lògiques. Segons la seva concepció, la lògica, en sentit estricte, estudia la deducció, que va del que és més general al que és menys general o al que és individual, i, en un sentit ampli, inclou l'estudi de la inducció, que va del que és individual al que és general. Aquesta visió el va portar a considerar que hi ha dos tipus d'argumentacions retòriques, les deduccions retòriques i les induccions retòriques. Aristòtil identificava la deducció retòrica amb el sillogisme retòric o entimema, que definia com un sil·logisme incomplet o un sil·logisme en què una premissa o la conclusió són implícites o en què l'ordre de les premisses i la conclusió estan invertits. Els exemples següents il·lustren aquest concepte:

1. Tots els homes són mortals,
   per tant, Sòcrates és mortal
2. Sòcrates és un home,
   per tant, Sòcrates és mortal
3. Tots els homes són mortals
   i Sòcrates és un home!
4. Sòcrates és mortal,
   ja que tots els homes són mortals

Aristòtil va identificar la inducció retòrica amb els tipus d'argumentacions basades en exemples, en què presentem una situació i transferim el coneixement que en tenim a una altra situació. Ho il·lustrava amb alguns exemples: «Darius no va envair Grècia fins que havia conquerit Egipte, Xerxes no va envair Grècia fins que havia conquerit Egipte; per tant, si el rei actual conquereix Egipte, envairà Grècia». Segons Aristòtil, els exemples poden ser

històrics, reals o inventats, i insistia en aquesta última possibilitat presentant faules, una d'elles d'Esop.

Aristòtil deia que la successió de sil·logismes és avorrida i que els entimemes, especialment els que contenen la conclusió de manera implícita i que inviten els lectors a assolir-la per si mateixos són més persuasius.

Per aquest motiu, Aristòtil considerava que un mateix tema s'ha de tractar amb sil·logismes lògics o dialèctics en les discussions acadèmiques entre filòsofs i amb argumentacions retòriques quan s'adreça al públic en general. Aquesta observació és molt important, perquè declara explícitament que l'ús de la lògica i la retòrica és regulat pel context i per les normes acadèmiques.

4. El desenvolupament del pensament modern: tensions entre la lògica i la retòrica

4.1. Galileu: les transgressions retòriques a la dialèctica

Galileu (1564-1642), en la seva revolució científica, defensava que la teoria copernicana no era tan sols un model matemàtic, sinó que la Terra realment gira al voltant del Sol, i també va establir les lleis bàsiques del moviment, que van conduir a la teoria general de Newton (1643-1727). Fent això, rebutjava la física aristotèlica, acceptada con un dogma per l'Església, que situava la Terra al centre de l'univers. Enfront de la visió que la recerca en física era una matèria objecte de contemplació filosòfica i de debats dialèctics, afirmava que havia descobert moltes lleis de la natura perquè el seu mètode es basava en les observacions, els mesuraments i els experiments.

Per defensar les seves idees en un context tan advers, Galileu va emprar una retòrica brillant, que els seus oponents consideraven fora de lloc. L'any 1633, fou condemnat per la Inquisició pel seu llibre *Diàleg sobre els dos màxims sistemes del món* (Galileu, 1962 [1632]). L'acusació principal fou deguda a la seva «herètica» reivindicació heliocèntrica, però també se li imputaren altres càrrecs. El llibre de Galileu, escrit en forma de diàlegs, també fou jutjat segons els criteris dels estàndards acadèmics de la dialèctica. D'acord amb aquests criteris, es va considerar que introduïa la retòrica en apel·lar a les emocions dels seus caràcters, sarcasmes i ironies, cosa que feia una presentació injusta de la teoria clàssica. Aquesta acusació complementària reforçava la

primera, en el sentit que «provava» la incompetència o la mala voluntat de Galileu en l'ús de la dialèctica.

Des d'un punt de vista modern, Jean Dietz Moss (1993) destaca els mitjans retòrics del *Diàleg* de Galileu i afirma que és també una obra mestra de la retòrica.

4.2. Petrus Ramus: el fonamentalisme lògic enfront de la retòrica

Per fonamentalisme lògic, ens referim a la doctrina filosòfica que sosté el següent sobre el tema de les argumentacions: només són acceptables les deduccions lògiques vàlides. Les argumentacions raonables, si no són deduccions vàlides, no proven res de res i s'han de rebutjar des de la filosofia i la ciència. Aquesta postura radical ha existit des del naixement de la lògica i al segle XVI va tenir un efecte devastador contra la retòrica.

Petrus Ramus (1515-1572), filòsof i professor de lògica i retòrica a la Universitat de París, va basar el seu enorme prestigi acadèmic en els seus atacs a Aristòtil, Ciceró i Quintilià. Afirmava que les argumentacions retòriques, si són deduccions vàlides, pertanyen a la lògica, i, si no són deduccions vàlides, no proven res de res. En ambdós casos, s'han d'excloure de l'estudi de la retòrica.

Aquest tipus d'idees van influir durant bastants segles els manuals i els programes de retòrica, que en van excloure la teoria de les argumentacions i gairebé van oblidar la noció de persuasió. En comptes d'això, oferien una llarga llista de figures literàries. Al segle XIX, el romanticisme, que insistia en la visió que el poeta és un geni creatiu, va rebutjar la retòrica i aquesta va desaparèixer dels plans educatius bàsics.

4.3. Descartes: mètode i crítica de la retòrica

La filosofia clàssica considerava que el seu objecte bàsic era l'estudi de l'ontologia, la naturalesa de les coses, en la qual s'havia de fonamentar la cerca d'altres temes. La revolució filosòfica de Descartes (1596-1650) va situar al seu lloc l'epistemologia, l'estudi del coneixement. Va introduir el principi del dubte metodològic, a partir del qual dubtava de tot, fins i tot de l'existència del seu propi cos, perquè considerava que podia ser un somni. Va esmerçar molt de temps a cercar algunes proposicions de les quals no pogués dubtar

fins que va arribar a l'afirmació: «Cogito, ergo sum», 'Penso, doncs existeixo', com el punt de partida del seu sistema de coneixement.

En ciència, Descartes va crear la geometria analítica i va investigar en la naturalesa de la llum, el moviment dels cossos celestes i la circulació de la sang. Des de la seva visió sobre el coneixement demostrat, va introduir el concepte de mètode com l'instrument central per fer recerca; va refusar les funcions tradicionals de la dialèctica; va excloure la retòrica de la filosofia i la ciència, i va criticar l'educació retòrica.

Però, en aquests punts, trobem novament una antiga paradoxa: Descartes fou educat a l'escola jesuïta de La Flèche, que era la millor d'Europa, on també va desenvolupar unes grans habilitats retòriques. Així, doncs, quan defensava els seus criteris sobre el coneixement demostrat enfront de la retòrica, ho feia amb una retòrica brillant. Per exemple, el seu *Discours de la mèthode* (Descartes, 1968 [1637]) és un text molt persuasiu, en què explica el seu propi procés intel·lectual. Per tant, ens hem de preguntar, com en el cas de Plató, quins mitjans retòrics acceptava en els seus escrits.

5. La recuperació de la retòrica i l'ampliació de les seves fronteres

5.1. Nous horitzons conceptuals

Al segle xx, la recuperació i l'expansió de la retòrica van anar associades a destacats nous marcs conceptuals, dels quals són molt rellevants el gir lingüístic de la filosofia i la introducció de la pragmàtica en la lingüística.

El gir lingüístic

El gir lingüístic va situar l'estudi del llenguatge com el subjecte filosòfic bàsic, que havia de precedir la recerca en l'ontologia i l'epistemologia. Aquest canvi radical va ser motivat, a principi de segle, per la crisi dels fonaments lògics de la matemàtica, com a resultat de la descoberta d'expressions contradictòries. A partir d'aquí, Bertrand Russell va insistir en els defectes lògics dels llenguatges naturals i en la necessitat d'utilitzar els llenguatges simbòlics de la lògica. Aquest moviment, conegut com el pri-

mer gir lingüístic, va tenir una gran influència a la primera meitat del segle xx.

El segon gir lingüístic fou motivat per l'estudi de l'ús dels llenguatges naturals. Austin (1962), assenyala que, a més de fer servir les frases per proporcionar informació, les fem servir per fer coses, com ara formular preguntes, donar ordres i fer promeses, i hi podem afegir per persuadir les persones. Wittgenstein va passar del primer gir lingüístic del seu *Tractatus* (1981 [1921]) al segon gir de les seves *Philosophical Investigations* (1958), en què afirmava que el significat dels noms depèn del context o dels jocs lingüístics en què els fem servir. El segon gir lingüístic ha canviat la nostra visió del llenguatge, i expressions com «el gir retòric de la ciència» i «el gir narratiu de les ciències socials» reflecteixen la seva influència.

La pragmàtica

Charles S. Peirce, al final del segle xix, va assenyalar que el llenguatge no és tan sols una relació binària entre els signes (la sintaxi) i els seus significats (la semàntica), sinó una relació triàdica que també inclou les relacions entre els signes i els seus usuaris. Aquesta nova branca de la lingüística la va anomenar *pragmàtica*, i va trigar molt temps a precisar-ne l'objecte. Charles Morris (1938) definia la pragmàtica com la disciplina que estudia les relacions entre els signes i els seus interpretadors. D'alguna manera, la pragmàtica es pot relacionar amb el segon gir lingüístic de la filosofia.

Noves visions sobre la retòrica

En aquest context, conceptualitzarem les principals ampliacions de la retòrica que s'han produït en la nostra cultura des del segle xx. Ho farem seguint els principals temes que hem introduït en aquest text: primer, l'ampliació de la retòrica dels discursos públics formals a situacions de tota mena en què hi hagi persuasió mitjançant les paraules. Segon, la reintroducció de les argumentacions retòriques, actualitzant el programa aristotèlic i recuperant el lloc que antigament ocupava la retòrica en la filosofia i la ciència. Tercer, el reconeixement de les funcions retòriques, com ara interpretar situacions i crear significats, que intervenen en el judici personal. La sentència de Kenneth

Burke: «sempre que hi ha persuasió hi ha retòrica, i sempre que hi ha retòrica hi ha significat» es refereix al primer punt i al tercer.

5.2. L'ampliació de la retòrica a tota mena de situacions persuasives

Contribucions de la retòrica a la teoria de la comunicació

Al final del segle XIX i principi del segle XX, van sorgir diverses teories de la comunicació i activitats de formació pràctiques per desenvolupar les habilitats comunicatives, que van esdevenir molt populars. El concepte de comunicació s'ha relacionat amb la filosofia del llenguatge, la pragmàtica i la sociologia. S'imparteixen sessions de formació sobre com parlar en determinades situacions en molts àmbits, per exemple com un directiu pot presentar un nou producte, com els metges i les infermeres poden persuadir els pacients i com els estudiants graduats poden preparar les entrevistes per trobar feina.

Molts dels primers experts i formadors en comunicació provenien dels departaments lingüístics de les universitats, eren professors de retòrica i extreien moltes idees d'aquesta disciplina, que adaptaven al nou camp de la comunicació, sense esmentar-ho. Per exemple, les llistes de comprovació per a periodistes (qui, on, quan, per què, què...) i per a altres professionals eren extretes de les categories i els temes aristotèlics. La raó teòrica que feia possible aquest tipus de transferències és que la retòrica és, *avant la lettre*, una teoria molt profunda de la comunicació, que es basa en la persuasió. Inclou temes com ara les argumentacions retòriques, que no s'inclouen en les teories de la comunicació.

Contribucions de la teoria de la comunicació a la retòrica

L'interès en la comunicació ha influït en el desenvolupament actual de la retòrica, ha reclamat l'atenció a qüestions relacionades amb la persuasió en tota mena de situacions i ha motivat diversos desenvolupaments teòrics, com es pot veure en l'exemple següent: George A. Kennedy (1928) ha dedicat la seva brillant carrera acadèmica a l'estudi dels textos i la història de la retòrica clàssica. La seva sensibilitat pel nostre món l'ha portat a reexaminar la naturalesa de la retòrica. Al seu llibre *Comparative Rhetoric* (1998), afirma que la

retòrica deriva de l'instint d'autopreservació. El seu exemple d'algú en perill que crida: «auxili! Auxili! AUXILI!» il·lustra les seves idees: «La retòrica, essencialment, és una forma d'energia mental i emocional. Això es pot veure molt més clarament quan un individu, un animal o una persona humana, s'enfronta a una amenaça seriosa o a una oportunitat que es pot veure afectada per l'expressió [l'ús del llenguatge]. Es produeix una reacció emocional en la ment. Aquesta emoció pot ser de por, ira, cobdícia, gana, curiositat, amor, qualsevol de les emocions bàsiques de la vida sensible. La font probable d'aquestes emocions bàsiques, i doncs de la retòrica, és l'instint d'autopreservació, que al seu torn deriva de l'impuls natural de preservar les línies genètiques».

La influència de la teoria de la comunicació en la visió que té Kennedy de la retòrica és explícita en el seu llenguatge: «La natura ha preferit la comunicació a la força física [a l'hora d'establir una confrontació] pel seu menor cost d'energia. La retòrica és, doncs, una facultat conservadora». La retòrica, en el seu sentit més general, «es pot identificar, doncs, amb... l'energia mental o emocional que impulsa el parlant a expressar-se, el nivell d'energia codificat en el missatge i l'energia que en rep el receptor, el qual llavors utilitza energia mental descodificant-lo i potser obeint el missatge. Es produeix l'activitat retòrica». Pensem en l'energia que mou una investigadora a desenvolupar les seves idees, un professor a ensenyar als seus alumnes i una directiva a emprendre les seves activitats. Pensem en com aquesta energia és transmesa amb paraules. Pensem en com les reben les persones que les escolten i com hi reaccionen. Això és retòrica.

5.3. La reintroducció de l'estudi de les argumentacions retòriques i l'actualització de la tradició aristotèlica

A mitjan segle xx, es va revertir la tradició que havia exclòs la teoria de les argumentacions de la retòrica, i la retòrica de la filosofia i la ciència, oposant-hi els requisits de la lògica, la dialèctica i el mètode. Des de llavors, ha progressat una nova mentalitat, partint d'un context molt hostil, cap a una acceptació més amable, si bé no plena. Aquest canvi reconeix la importància de les argumentacions raonables en qualsevol tipus d'activitat humana, també en la filosofia i en la recerca científica. Això s'ha vist facilitat per la introducció del segon gir lingüístic, i els principals acadèmics que han reintroduït

l'estudi de les argumentacions han estat Chaïm Perelman i Stephen Toulmin.

Chaïm Perelman

Chaïm Perelman (1912-1985) va néixer a Varsòvia i es va traslladar amb la seva família a Bèlgica. A la Universitat Lliure de Brussel·les, es va doctorar en dret (1934) i en filosofia (1938), amb una tesi sobre Gottlob Frege (1848-1925), un dels pares de la lògica matemàtica i de la teoria del significat. Perelman fou professor de lògica, ètica i dret. El seu interès per la filosofia del dret i, concretament, per la racionalitat del judici moral, el va portar a fonamentar aquest tema en la retòrica. Perelman i Olbrechts-Tyteca (1969 [1958]) van voler destacar que la nova retòrica és una versió actualitzada del plantejament aristotèlic, amb un abast més ampli que la versió clàssica. Van definir la retòrica com un «raonament no formal [lògic] que pretén obtenir o reforçar l'adhesió del públic» i van assenyalar que els oradors sempre s'adrecen a una audiència específica, però la teoria també ha de considerar una audiència universal ideal, la qual cosa constitueix un dels seus conceptes bàsics.

Stephen Toulmin

Stephen Toulmin (1922-2009) es va graduar en ciències naturals i matemàtiques a la Universitat de Cambridge (1942) i a la Segona Guerra Mundial va ser oficial científic. Es va doctorar en filosofia a Cambridge (1948) i, durant la seva estada en aquesta universitat, va freqüentar les converses amb Wittgenstein, que el va influir en el seu treball. La seva tesi sobre raó i ètica el va portar al tema de les argumentacions. A *The Uses of Argument* (Toulmin, 1958) insistia que la majoria de les nostres argumentacions no són deduccions vàlides, i es va centrar en la seva avaluació i la seva estructura. En contextos diferents, les argumentacions són avaluades amb criteris diferents, però hi ha alguns principis que s'apliquen en tots els casos.

Amb relació a l'estructura de les argumentacions, va introduir el model següent, basat en els conceptes d'afirmació, fonament (dada), garantia, suport de la garantia, impugnació i qualificador. Comencem amb una afirmació —«En Harris és ciutadà britànic»—; si és acceptada, no necessitem cap

argumentació per defensar-la. Si no és acceptada, la fonamentem amb una dada: «Va néixer a les Bermudes». Si no és suficient, hi introduïm una garantia —«Un home nascut a les Bermudes és ciutadà britànic»— a favor del fonament. Si encara no n'hi ha prou amb això, donem suport a la garantia (normes legals). La impugnació introdueix les excepcions de la garantia: «Els seus pares devien ser estrangers», «Hauria pogut canviar de nacionalitat», assenyalant que no va ser el cas. D'aquesta manera, la impugnació està relacionada amb la refutació de possibles contraarguments. El qualificador «presumiblement» estableix l'estatus de certesa o la probabilitat de l'afirmació.

Toulmin insistia que les matemàtiques exigien proves lògiques, però que les argumentacions en molts camps són justificacions. La seva aportació sobre les argumentacions no va ser ben acceptada pels filòsofs anglesos, que treballaven en els problemes lògics, però a Amèrica fou apreciada pels estudiosos de la retòrica i la comunicació. Com que no n'era conscient, li van fer veure que hi havia una relació profunda entre la seva teoria de les argumentacions i la teoria aristotèlica de les deduccions retòriques.

6. De l'autopersuasió a la retòrica del judici: artigar i anivellar un nou terreny per a la retòrica

Les contribucions més revolucionàries a la retòrica les va introduir al segle xx Kenneth Burke, que es va centrar en l'estudi dels significats, els símbols, les interpretacions i les formes literàries. Aquests temes no s'havien tractat explícitament en la història de la retòrica i l'atenció que els va prestar va obrir aquest terreny a nous desenvolupaments teòrics i pràctics. A més, en el seu treball va descobrir la profunda relació que hi havia entre la retòrica i l'acció intencional humana.

El reconeixement, com ja havia assenyalat Isòcrates (436-338 aC) a l'*Antidosis*, que «els mitjans que fem servir per persuadir els altres són els mateixos que fem servir per persuadir-nos a nosaltres mateixos» (Brummett, 2000: 41) podria semblar una contribució menor, però ofereix una capacitat enorme per explorar, des d'una nova perspectiva, les formes com pensem i reflexionem, la qual cosa és un gran repte. Partint d'aquestes observacions, aquest *paper* introduirà un marc conceptual, basat en una visió crítica del judici, que emfatitzarà les funcions que té la retòrica en aquest tipus d'activitat mental.

Aquest marc conceptual també constitueix un altre sistema del fonament filosòfic de la retòrica de Burke. Assenyalarà el rol gairebé ocult de la persuasió en les nocions burkeanes de crear significats, utilitzar símbols i interpretar situacions.

El desenvolupament del marc conceptual subratlla les relacions d'aquesta aproximació a la retòrica amb les teories filosòfiques i sociològiques següents: la justificació d'Alfred Schutz (1962) dels mètodes interpretatius en les ciències socials, la teoria de l'agència humana d'Emirbayer i Mishe (1998) i l'interaccionisme simbòlic de Mead (1932) i Blumer (1980). Aquests temes subratllen la importància del desenvolupament futur de la retòrica del judici.

6.1. Kenneth Burke: retòrica i símbols

Kenneth Burke (1897-1993) era una persona molt independent. Va estar-se bastants mesos a les universitats d'Ohio i Columbia, i mai no hi va obtenir cap grau. S'interessava per moltes disciplines, com la filosofia, les ciències polítiques, la religió, el teatre, la literatura i la retòrica. Va treballar com a revisor de llibres, crític musical i traductor (va traduir moltes novel·les de Thomas Mann i d'altres autors de l'alemany a l'anglès). Fou codirector del diari d'avantguarda *The Dial*, publicat al Greenwick Village (Nova York), que llavors era un centre de moviments contraculturals, i va participar en importants debats socials i polítics.

Per a Burke (1945; 1950; 1966; 1973), el problema principal de les persones és el seu aïllament dels altres. Per tal de pal·liar-lo, participen en interaccions comunes, cerquen significats compartits, unifiquen els símbols i promouen la cooperació. Tanmateix, aquesta cooperació mai no és completa. Quan les persones creen significats, fan eleccions amb relació a ells. Els significats no són predeterminats i són fruit de converses internes i socials, que tenen un caràcter retòric. A l'obra *A Grammar of Motives*, va introduir el concepte de dramàtic de retòrica per interpretar l'acció humana. Sostenia que l'acció intencional té cinc aspectes: l'acte, l'escena (el context), l'agent (l'actor), l'agència (el mitjà) i la finalitat. Les nostres interpretacions poden emfatitzar-ne un i subestimar-ne els altres. D'aquesta manera, donem a una acció diferents significats.

6.2. El concepte de judici

Al llarg de la història de la filosofia, el concepte de judici ha estat definit de moltes maneres per filòsofs importants, i ara en presentem la noció següent: un judici és una activitat mental amb la qual reconeixem que un objecte (subjecte) té una propietat (predicat). En altres paraules, és un procés mental en què introduïm, pensem i avaluem una declaració sobre una cosa i l'acceptem o la refusem com a vertadera o falsa. El judici té dos aspectes: els actes mentals de jutjar, l'estudi dels quals pertany a la psicologia i a la filosofia, i el contingut o el producte d'aquests actes, l'estudi del qual pertany a la lògica. La lògica moderna, per evitar confusions amb els actes mentals, en els quals no s'interessa, fa servir la paraula *proposició*, en comptes de *declaració*.

Més enllà dels casos d'evidència immediata i de les declaracions aprioríst iques, les activitats mentals de judici són complexes i les executem constantment. Suposen reflexions, comparacions, eleccions i decisions. La visió lògica ha negligit que aquestes activitats impliquen la persuasió; tanmateix, l'activitat retòrica de l'autopersuasió sempre és present en qualsevol judici.

Al llarg de la història de la filosofia, hi ha un altre tema important relacionat amb la nostra activitat mental, que és l'aprehensió i la delimitació dels conceptes. A banda dels casos d'intuïció directa, aquestes activitats són complexes i impliquen el judici. Ho podem veure als diàlegs de Plató a l'hora de definir determinats conceptes. En aquests temes, que no són fixats tan sols per la dialèctica, també les visions lògiques han negligit els aspectes importants de l'autopersuasió.

La naturalesa de les propietats que atribuïm als objectes i, àdhuc, la naturalesa d'aquests objectes poden ser propietats intrínseques que no depenen de les nostres creences, o propietats que els projectem en forma de significats o símbols. Crear, utilitzar i canviar significats i símbols implica judici i autopersuasió.

6.3. Alfred Schutz: els fonaments fenomenològics de les ciències socials

Alfred Schutz (1899-1959), seguint la sociologia de Max Weber i l'enfocament fenomenològic a la filosofia d'Edmund Husserl, va establir els fonaments dels mètodes interpretatius de les ciències socials a l'article «Common-

Sense and Scientific Interpretation of Human Action» (1962). Hi assenyalava que els objectes mentals, que depenen de la nostra experiència vital i poden evolucionar amb ella, semblen entitats molt simples però són molt complexes, i va explicar aquesta afirmació amb el cas de la percepció d'un objecte extern.

Segons els empiristes clàssics, Locke, Berkeley i Hume, quan mirem un objecte, la nostra ment en rep una mena d'imatge. Schutz insisteix que aquesta activitat és més complexa: els nostres ulls reben uns *inputs* visuals de l'objecte i la nostra imaginació i fantasia en completen la imatge mental. Aquestes operacions mentals suposen el reconeixement de l'objecte com un tipus específic d'objecte, com ara un arbre o un gos. La nostra imatge mental té un caràcter hipotètic, que és influït per les nostres expectatives, i pot ser confirmat o refutat. Per exemple, estem esperant en Joan i veiem algú que ve i pensem que és ell. Quan ens el mirem més de prop, veiem que ens hem equivocat i ens sorprenem per aquesta equivocació.

Schutz no utilitza explícitament el concepte de judici ni el concepte de significats en el tema de la percepció, però queda clar en els seus comentaris i exemples que la percepció implica el judici, la creació de significats i, per tant, la retòrica de l'autopersuasió. Aquesta línia de pensament assenyala els aspectes retòrics de l'article d'Iglesias i Bonet (2012: 251-264).

Un punt central del *paper* de Schutz és quan insisteix que una acció intencional és constituïda per un propòsit de canviar un estat de coses, un projecte mental o un assaig mental de l'acció i l'acompliment de l'acte. Si bé Schutz no ho explicita, considerar diversos propòsits alternatius i escollir-ne un, prendre decisions sobre diferents vies per assolir un propòsit específic i, finalment, acomplir l'acte són activitats que impliquen judici i autopersuasió. Concretament, el projecte mental és una anticipació o una hipòtesi de l'acompliment i, en l'acompliment, l'actor ha de comprovar si el projecte es desenvolupa amb èxit o bé s'ha de modificar.

La tesi principal d'Alfred Schutz és la següent: no podem observar directament el propòsit ni tampoc el projecte mental de les accions d'altres persones, i hem d'interpretar-los entenent els seus actes. Una acció té diferents significats per a l'actor i els observadors. Les ciències socials tenen el dret, i moltes vegades l'obligació, d'utilitzar mètodes interpretatius.

6.4. Algunes teories filosòfiques i sociològiques relacionades amb el judici i els significats

L'agència humana

Emirbayer i Mishe (1998) desenvolupen una teoria sobre l'agència humana, a partir dels treballs d'Alfred Schutz (1962). Assenyalen que les accions presents depenen de l'experiència passada dels seus actors i les seves expectatives per al futur. Destaquem la seva afirmació que, fins i tot en les activitats més rutinàries, el judici hi acompleix unes funcions importants. Basant-se en aquestes conclusions, Nadal (2013) desenvolupa els aspectes retòrics de la creativitat i com aquesta creativitat és possible en un entorn molt restringit i rutinari.

L'interaccionisme simbòlic

George Herbert Mead (1863-1931) fou un filòsof, sociòleg i psicòleg del Departament de Filosofia de la Universitat de Chicago que va exercir una influència important en la sociologia. La seva obra principal, *Mind, Self and Society* (1934), fou publicada pòstumament a partir dels apunts de curs dels seus alumnes. El concepte de *ment* (*mind*) que hi presenta es refereix a la capacitat de les persones d'utilitzar símbols i crear significats a través del pensament i del llenguatge; el concepte de *jo* (*self*) es refereix a la capacitat de les persones de reflexionar sobre com són percebudes pels altres, i el concepte de *societat* (*society*) es refereix a on tenen lloc aquestes interaccions.

Herbert Blumer (1900-1987), alumne i seguidor de Mead, va introduir l'expressió *interaccionisme simbòlic* i va explicitar els principis següents: els humans actuen en les coses sobre la base dels significats que associen a aquestes coses. Aquests significats provenen de les interaccions socials de les persones. Els significats són utilitzats i modificats a través dels processos interpretatius en què participa cada persona quan tracta amb les coses amb què es troba.

Des del punt de vista de la retòrica del judici, aquestes teories obren un camp immens de desenvolupaments retòrics.

7. Conclusions

Fer explícit el rol de la retòrica en cada situació persuasiva, el rol de les argumentacions retòriques i el rol de la retòrica en la manera com pensem, reflexionem, fem judicis, interpretem situacions, creem significats, construïm la nostra identitat i emprenem accions dóna una importància nova a la retòrica i n'estén les seves teories i pràctiques.

Aquest article estableix explícitament un marc conceptual de la retòrica de la recerca, de la retòrica del management i de la retòrica de l'acció. Més específicament, l'article és el resultat dels següents temes de recerca: la identificació d'espais de creativitat en l'ús dels mètodes de gestió de projectes per gestionar la recerca científica i tecnològica, l'estudi de les habilitats per al segle xxi i l'estudi del desenvolupament de les identitats i les marques individuals i corporatives.

Referències bibliogràfiques

Aristòtil (1991). *On Rhetoric.* Traducció de George A. Kennedy. Oxford University Press, Oxford.

Austin, J. (1962). *How to Do Things with Words*. Clarendon Press, Oxford.

Blumer, H. (1980). «Mead and Blumer: The Convergent Methodological Perspectives of Social Behaviorism and Symbolic Interactionism». *American Sociological Review* 45(3).

Bonet, E., A. Sauquet (2000). «Rhetoric in Management and in Management Research». *Journal of Organizational Change Management* 23(2): 120-133.

Booth, W. C. (2004). *The Rhetoric of RHETORIC: The Quest for Effective Communication.* Blackwell Publishing: Malden, Mass.

Brummett, B. (2000). *Reading Rhetorical Theory*. Harcourt College Publishers, Orlando.

Burke, K. (1945). *A Grammar of Motives*. University of California Press, Berkeley.

Burke, K. (1966). *Language As Symbolic Action: Essays on Life, Literature, and Method.* University of California Press, Berkley.

Burke, K. (1969 [1950]). *A Rhetoric of Motives*. University of California, Berkeley.

Burke, K. (1973 [1941]). *The Philosophy of the Literary Form*. State University Press, Louisiana.

Descartes, R. (1968 [1637]). *Discourse on Method*. Traducció de F. Sutcliffes (1968). Penguin Books, Harmondsworth.

Emirbayer, M. i A. Mische (1998). «What is Agency?». *American Journal of Sociology* 103: 962-1023.

Flory, M., O. Iglesias (2010). «Once upon a Time: the Role of Rhetoric and Narratives in Management Research and Practice». *Journal of Organizational Change Management* 23(2): 113-119.

Galileo, Galilei (1962). *Dialogue Concerning the Two Chief World Systems*. Traducció de Stilman Drake. University of California Press, Berkeley.

Iglesias, O., E. Bonet (2012). «Persuasive Brand Management. How Managers can Influence Brand Meaning when they are Losing Control over It», *Journal of Organizational Change Management* 25(2): 251-264.

Kahn, C. (1996). *Plato and the Socratic Dialogue. The Philosophical Use of a Literary Form*. Cambridge University Press, Cambridge.

Kennedy, G. A. (1998). *Comparative Rhetoric: A Historical and Cross-Cultural Introduction*. Oxford University Press, Nova York.

McCloskey, D. (1985). *The Rhetoric of Economics*. University of Wisconsin Press, Wisconsin.

Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, and Society*. University of Chicago Press, Chicago.

Morris, Ch. (1938). «Foundation of the Theory of Signs». A: *International Encyclopedia of Unified Sciences* 1(2). University of Chicago Press, Chicago.

Moss J. D. (1993). *Novelties in the Heavens: Rhetoric and Science in the Copernican Controversy*. University of Chicago Press, Chicago.

Nadal, N. (2013). «Projects' Specification: Creativity and Rhetoric in Scientific Research», *Journal of Organizational Change Management* (en premsa).

Perelman, Ch., L. Olbrechts-Tyteca (1968). *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press, Notre Dame.

Plató, (1986). *Gòrgies, Diàlegs*. Vol. VIII. Traducció de Manuel Balasch. Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Schutz, A. (1991 [1962]). «Common-Sense and Scientific Interpretation of Human Action». *Collected Papers I: The Problem of Social Reality* (1991). Kluwer Academic Press, North Holland.

Toulmin, S. (1958). *The Uses of Argument*. Cambridge University Press, Cambridge.

Wittgenstein, L. (1981 [1921]). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Laia, Barcelona.

Wittgenstein, L. (1983 [1958]). *Philosophical Investigations*. Laia, Barcelona.

Spanish WordNet 3.0: les expressions multiparaula

Irene Castellón
Marina Lloberes
Montserrat Marimon
Universitat de Barcelona

1. Introducció

WordNet (Fellbaum, 1998) és una xarxa lexicosemàntica que s'ha convertit en els últims anys en un recurs semàntic estàndard per al processament computacional del llenguatge. Aquesta xarxa es compon d'un conjunt d'unitats lèxiques organitzades en *synsets* (conjunts de quasisinònims) entre els quals s'estableixen relacions semàntiques, com ara la hiponímia o la meronímia, entre d'altres.

Un dels principals problemes del processament computacional del llenguatge és el reconeixement i la producció d'idiomatismes i altres combinacions de paraules que funcionen de manera unitària des del punt de vista lèxic: les expressions multiparaula. Per al Processament del Llenguatge Natural (PLN) és important la inclusió d'aquest tipus d'unitats en un recurs lèxic, per tal de identificar-les en el processament lèxic.

La presència d'unitats multiparaula a WordNet és molt gran. Segons Sag *et al*. (2002), el 41% del lèxic de la versió en anglès de WordNet 1.7 (PWN17) són unitats multiparaula. El volum d'expressions multiparaula a la versió 3.0 de l'anglès (PWN3.0) ha baixat, però encara és elevat. Actualment, la ràtio d'aquestes unitats respecte del volum global de és del 33%. Sembla evident que els criteris per a la inclusió d'una multiparaula són molt amplis en aquest recurs. Hi trobem moltes unitats que podrien ser tractades composicionalment i que, per tant, no haurien de formar part d'aquest repertori.

La versió castellana de WordNet 3.0 (SPWN3.0) és part del Repositori Central Multilingüe (*Multilingual Central Repository* —MCR—; Atserias *et al*.,

2004).[1] La construcció de SPWN3.0 s'ha fet en dues etapes. En la primera es va construir una part a partir de les glosses de l'anglès i en la segona es va utilitzar el model d'expansió (Vossen, 1998; Oliver i Climent, 2012c).

En la primera etapa (Fernández-Montraveta, Vázquez i Fellbaum, 2008), el treball va consistir a fer la traducció de les glosses (definicions de WordNet) on les paraules estaven anotades amb *synsets* i, per tant, desambiguades. Es va dissenyar una interfície i un traductor humà va traduir aquestes definicions. El resultat va ser un conjunt inicial de 18.000 unitats lèxiques.

En la segona etapa (Oliver i Climent, 2012a; Oliver, Climent i Contreras, 2012b; Oliver i Climent, 2012c) es va seguir, com hem dit, el model d'expansió per traducció de PWN3.0 mitjançant tècniques automàtiques i la seva posterior validació manual. Actualment, ajuntant el resultat dels dos mètodes, SPWN3.0 conté un total de 57.989 unitats lèxiques.

Seguint la metodologia del model d'expansió, les expressions multiparaula són creades de manera automàtica i validades manualment. Com a conseqüència d'aplicar aquesta metodologia, cal establir un conjunt de criteris per tal de poder fer aquesta validació, per mitjà de la discriminació i el rebuig de les unitats que no són de nivell lèxic.

En aquest article presentem el conjunt de criteris que hem establert per al tractament de les unitats multiparaula. En el següent apartat analitzarem la casuística que presenta WordNet respecte a les unitats objecte d'estudi; posteriorment, en l'apartat 3, presentarem els criteris o proves que hem establert fins al moment, i, finalment, a les conclusions, parlarem dels resultats i del treball futur.

2. Les expressions multiparaula a WordNet

Com hem dit, el volum d'expressions multiparaula a WordNet sembla excessiu (Sag *et al*., 2002). És per això que en el moment de construir la versió de WordNet 3.0 directament de l'anglès vam optar per establir criteris clars a l'hora de validar i incloure aquestes expressions al nou recurs.

1. Un dels objectius del projecte KNOW2 (TIN2009-14715-C04-03) i l'objectiu central del projecte Multilingual Central Repository 2.0: GRIAL (FFI2009-08466-E/FILO) va ser la construcció de WordNets oberts per a la comunitat: la versió WordNet 3.0.

Per tal d'exemplificar la manera com el mètode d'expansió incideix en la creació d'expressions multiparaula, utilitzarem els resultats de la versió 1.6 de WordNet de l'espanyol (SPWN1.6) i ho relacionarem amb la versió anglesa PWN1.6, ja que part d'aquesta versió es va construir amb el mateix mètode.

Moltes vegades la inclusió de col·locacions dóna coherència al recurs, atès que trobem unitats amb les mateixes característiques i del mateix camp semàntic que estan expressades mitjançant unitats multiparaula. En aquests casos, si la decisió és incloure aquest tipus d'entrades, cal que la decisió s'apliqui a tot el recurs (1).

(1)
06012869*n chemical_industry*_1 (PWN 1.6)
06012869*n industria_química*_1 (SPWN 1.6)

06012960*n coal_industry*_1 (PWN 1.6)
06012960*n industria_del_carbón*_1 (SPWN 1.6)

06013038*n computer_industry*_1 (PWN 1.6)
06013038*n industria_informática*_1 (SPWN 1.6)

06013129*n construction_industry*_1 *housing_industry*_1 (PWN 1.6)
06013129*n industria_de_la_construcción*_1 (SPWN 1.6)

06013237*n electronics_industry*_1 (PWN 1.6)
06013237*n industria_de_la_electrónica*_1 (SPWN 1.6)

Altres unitats que creiem que han de estar en el recurs són les que remeten a noms científics o els noms propis, entre d'altres (2).

(2)
09350058*n genus_boletus*_1 (SPWN 1.6)
50001981 *Pulveroboletus_hemichrysus*_1 (SPWN 1.6)

Seguint aquest mètode, però, algunes expressions que en anglès es construeixen amb una expressió uniparaula, en castellà s'han traduït per una expressió complexa (3), a vegades anotant el fet que aquest concepte no lexicalitza en castellà (4).

(3)
00587199*n* o *underproduction*_1 (PWN 1.6)
00587199n o *producción_insuficiente*_1 (SPWN 1.6)
(4)
00049550*v* *concuss*_2 (PWN 1.6)
00049550*v* *nolex producir_una_conmoción_cerebral*_1 (SPWN 1.6)

Però no totes les expressions multiparaula de WordNet són producte de la traducció, sinó que moltes vegades les trobem a la mateixa font. Una expressió com *construcción de carreteras* (5) sembla composicional i, per tant, segons el nostre parer, no hauria de presentar-se en un recurs lèxic com SPWN30.

(5)
00586268*n* *road_construction*_1 (PWN 1.6)
00586268*n* *construcción_de_carreteras*_1 (SPWN 1.6)

En la versió SPWN30 s'han establert criteris per tal de donar coherència al recurs i disminuir les unitats multiparaula de natura composicional.

3. Establiment de criteris

En el tractament de les expressions multiparaula en la construcció de SPWN3.0 s'han dissenyat filtres de dos tipus: automàtics i manuals (Lloberes *et al.*, 2012). En aquesta secció, presentem els filtres manuals, és a dir, els criteris específics per a aquesta tasca, criteris que seran aplicables al WordNet de l'espanyol SPWN30.

Hi ha diversos treballs sobre el concepte d'unitats multiparaula que acostumen a treballar amb el nivell sintàctic i el nivell semàntic (Cabré, Estopà i Lorente, 1998; Grant i Bauer, 2004; Lorente, 2000; Pazos, 2005). Tot i que el problema s'ha abordat reiteradament, és difícil trobar a la bibliografia una definició i uns criteris clars per delimitar clarament les fronteres entre unitat lèxica multiparaula i grup composicional, pel fet que la qualificació d'unitat lèxica sol dependre de diversos tipus de coneixement, com el coneixement del món, el grau de lexicalització i el grau de gramaticalització (Grant i Bauer, 2004).

També som conscients que, encara que pot afectar la qualitat del recurs, davant dels dubtes que pot tenir un lingüista en l'aplicació de criteris, és mi-

llor que s'accepti l'expressió multiparaula, ja que en darrer terme és preferible tenir unitats no gaire lèxiques que no pas que falti alguna unitat lèxica.

Amb aquest objectiu, hem establert criteris lingüístics de tres tipus: semàntics, sintàctics i lèxics.

Els tests semàntics es basen en la noció d'unitat lèxica multiparaula desenvolupada en alguns treballs de lexicografia i de terminologia citats anteriorment que aborden aquest problema. Per complementar, s'han establert un conjunt de proves sintàctiques en què aspectes semàntics, com per exemple la figuració, es relacionen amb estructures o posicions sintàctiques. Per últim, els tests lèxics s'apliquen per tractar casos específics i, concretament, per a unitats terminològiques o per a noms propis. Són els tests sintàctics i semàntics els que ens ajuden a discriminar la majoria de casos.

2.1. Proves semàntiques

Grant i Bauer (2004) afirmen que si els termes d'una expressió multiparaula es poden substituir per la seva definició lexicogràfica i el seu significat es manté en el seu context, podem parlar d'unitat multiparaula. Així, en una expressió (6.*a*), si el significat de cada unitat lèxica és interpretable independentment de la resta de significats de l'expressió, el significat de la cadena és el resultat de la composició de significats. La situació contrària ens indicarà que l'expressió és candidata a unitat lèxica multiparaula (6.*b*).

El tret principal de que diferencia les cadenes *bala de heno* (6.*a*) i *bala perdida* (6.*b*) és la composicionalitat. Des d'una perspectiva «naïf» (Grant i Bauer, 2004), si cada terme d'una expressió multiparaula es pot substituir per la seva definició lexicogràfica i el significat no varia respecte al de l'expressió lèxica contextualitzada, se'n deriva que l'expressió és composicional —i no ho és en cas contrari.

(6)

a) *Mañana recogerán la bala de heno.*

(I) *bala: f. Fardo apretado de mercaderías, y en especial de los que se transportan embarcados.* (*DRAE*).

(II) *heno: m. Hierba segada, seca, para alimento del ganado.* (*DRAE*)

b) *Este chico es un bala perdida.*

(I) *bala: f. Proyectil f. Proyectil de forma esférica o cilíndrico-ojival, generalmente de plomo o hierro.* (*DRAE*)

(II) *perdida: adj. Que no tiene o no lleva destino determinado*. (*DRAE*)
(III) *bala perdida: tarambana (persona de poco juicio)*. (*DRAE*)

A (6.*a*) el significat de cada unitat lèxica és interpretable independentment de la resta de significats de l'expressió o cadena. A més a més, el significat global de l'expressió o cadena és el resultat de la composició de significats. La situació contrària es produeix clarament a (6.*b*), per la qual cosa *bala perdida* és candidata a unitat lèxica multiparaula.

D'altra banda, la qualificació d'una cadena lèxica com a multiparaula està vinculada a la seva capacitat de tenir una lectura figurada (Grant i Bauer, 2004). La cadena de (6.*a*) no es pot considerar lèxica ja que els significats que formen el compost tenen una lectura literal (6.*a*.I) (6.*a*.II). En canvi, el significat de l'expressió de (6.*b*) no es conforma a partir dels sentits literals (6.*b*.I) (6.*b*.II), sinó a partir d'un procés de metaforització (6.*b*.III). En alguns casos, podem trobar expressions ambigües, és a dir, una possible interpretació composicional (7.*a*) i una altra de lèxica, i, per tant, metafòrica, com a (7.*b*). Per tant, la detecció d'una possible interpretació composicional no exclou una lectura metafòrica. En aquest cas, inclourem l'expressió lèxica en el recurs.

(7)
a) Gracias a Dios, la niña se cayó de culo y no se hizo daño.
b) Cuando le di la noticia se cayó de culo, no se lo esperaba

Caerse de culo. Quedarse atónito y desconcertado ante algo inesperado. (*DRAE*)

3.2. Proves sintàctiques

Els criteris sintàctics es componen d'un conjunt de proves sintàctiques en què aspectes semàntics es relacionen amb estructures o posicions sintàctiques. En general, les unitats lèxiques multiparaula difícilment accepten transformacions sintàctiques. Per tant, tenen una tendència a presentar-se com a estructures fixes. Analitzem a continuació una sèrie de casos definits seguint Pazos (2005).

- Les expressions multiparaula formades per un *nom i un adjectiu* no admeten modificacions (8.*a*, 8.*b*), mentre que en una expressió composicional els termes poden ser modificats (8.*c*, 8.*d*).

(8)
a) Guardia civil
b) (*) Guardia muy civil
c) Niño pequeño
d) Niño muy pequeño

Quan una expressió multiparaula està formada per un *sintagma nominal subjecte i el verb*, si un dels termes de l'expressió té una lectura figurada, el conjunt es considerarà unitat lèxica (9*a* i 9*b*).

(9)
a) correr un rumor
b) estallar la guerra

- El mateix passa en les expressions que inclouen *un verb i el seu complement directe*.

(10)
a) correr un peligro
b) tomar tierra

- Les expressions lèxiques multiparaula no poden estar complementades per una *subordinada relativa* en què l'antecedent sigui un dels termes de la cadena (11); per tant no accepten la relativització.

(11)
a) Le he echado el ojo a ese vestido
b) *El ojo que acabo de echar a ese vestido

- Les expressions lèxiques multiparaula tampoc no permeten la *passivització*, és a dir, no permeten la seva transformació passiva (12).

(12)
a) Trasplantó el órgano
b) El órgano fue trasplantado
c) Escurrió el bulto
d) *El bulto fue escurrido

- Un volum important d'unitats lèxiques multiparaula es creen a partir de substantius i *verbs lleugers o verbs de suport*. És a dir, perden part de la seva càrrega semàntica en aquest tipus de construccions (13).

(13)
a) dar clase
b) tomar una decisión
c) poner orden
d) tomar partido

En aquests casos, ha estat necessari establir una llista de verbs lleugers per tal de poder aplicar sistemàticament els criteris. En (1) presentem la llista de verbs lleugers del castellà que hem considerat per a aquest criteri.

1) dar, tomar, hacer, poner, tener

Mentre que la cadena formada per un verb lleuger seguit d'un nom es qualifica d'unitat lèxica (14.*a*), les cadenes formades per verb conjugat *hacer* i infinitiu no ho són en cap cas, atès que *hacer* aporta valor causal a l'oració (Alsina, 2000) (14.*b*). A més a més, aquest tipus d'expressions amb verbs lleugers poden tenir expressions uniparaula equivalents que els poden substituir (15).

(14)
a) He dado clase durante toda la mañana.
b) He hecho callar a los alumnos.

(15)
a) poner énfasis
b) enfatizar

- En relació amb els *sintagmes preposicionals* que acompanyen els nuclis nominals o verbals, es consideren expressions multiparaula algunes expressions lèxiques nominals i verbals concretes (16).

(16)
a) llevar a cabo

b) poner en funcionamiento
c) poner de relieve

Ara bé, els noms seguits d'un sintagma preposicional que expressen unitat o grup al qual pertany una entitat o individu no es consideren unitat lèxica (17).

(17)
a) Diente de ajo
b) Barra de pan
c) Banco de peces

- Hem considerat expressions multiparaula determinades cadenes lèxiques nominals i verbals, encara que poden ser considerades composicionals. La raó és que presenten una combinatòria altament condicionada, és a dir, són *col·locacions estretes* (18) i funcionen com a unitats multiparaula.

(18)
a) error garrafal
b) coger el sueño

3.3. Proves lèxiques

Finalment, hem definit diferents tipus de termes que funcionen com una unitat lèxica multiparaula. Aquesta solució més *ad hoc* permet donar coherència al recurs sistematitzant la presa de decisions. Els criteris lèxics que hem adoptat són els següents:

- Termes científics expressats per més d'una unitat lèxica (*acero inoxidable* o *medul·la òssia*).
- Noms propis, de persona (*Sebastià Serrano*), topònims (*Pla d'Urgell*), d'organitzacions (*Universitat de Barcelona*) i títols de llibres, pel·lícules, etc. (*Elementos de lingüística matemàtica*, *Elogi de la passió pura*, *La festa dels sentits*).
- Termes compostos pertanyents a altres llengües que no es tradueixen a la llengua de destinació (*bloody mary*, *deutsche mark*).

- Dates (*11 de septiembre de 2011*).

En canvi, no es consideren unitats lèxiques:

- Expressions i frases fetes, com ara *chiste de mal gusto*, es consideren unitats fraseològiques, però no de nivell lèxic.

Els *phrasal verbs* de l'anglès que, traduïts al castellà, resulten verbs simples amb complements preposicionals regits no es consideren unitat lèxica en espanyol, perquè s'entén que el verb subcategoriza els complements i, per tant, la preposició regida pel verb introdueix el complement en qüestió. Malgrat això, hi ha verbs que adquireixen el sentit amb la preposició, com ara *apostar por* (*confiar*), *contar con* (*tener en cuenta*), etc. Així, en aquests casos, cal revisar els sinònims i veure si el sentit que aporta la preposició és molt lluny del sentit del verb sense la preposició. Aquest criteri és molt interpretatiu i estem cercant la manera de formalitzar aquesta prova.

3.4. Proves per defecte

Com hem dit a l'inici, en darrer terme, atesa la dificultat per determinar les expressions multiparaula, l'expressió es considerarà unitat lèxica si després d'aplicar tots els filtres establerts persisteix en el desenvolupador el dubte sobre una determinada cadena.

4. Conclusions

En aquest treball, s'han presentat un conjunt de criteris lingüístics per a la distinció entre expressions composicionals i expressions multiparaula, els quals s'han recopilat a partir de treballs previs de caràcter teòric. Aquests criteris s'han utilitzat en el treball de validació manual per a la inclusió o rebuig de cadenes de paraules com a unitats lèxiques en la xarxa lèxico-semàntica WordNet 3.0 del castellà (SPWN30) que estem construint utilitzant mètodes semiautomàtics. Fins al moment, la ràtio d'expressions multiparaula de SPWN30 és del 25%, més baix que la ràtio de la versió anglesa.

Els criteris s'han aplicat consecutivament en tres nivells lingüístics, per aquest ordre: semàntic, sintàctic i lèxic, després d'un primer filtratge automàtic realitzat amb recursos externs de referència.

Un aspecte pendent de concreció és el dels verbs que adquireixen una preposició quan es realitzen en un sentit determinat. Encara que, d'entrada, s'ha adoptat el criteri de no incloure'ls com a unitats lèxiques multiparaula, llevat que el sentit resultant sigui molt llunyà al sentit individual, la qüestió s'ha d'analitzar amb més profunditat i s'ha de formalitzar amb més detall.

Referències bibliogràfiques

Alsina, A. (2000). «L'infinitiu». A: Solà, J., M. R. Lloret, J. Mascaró, M. Pérez Saldanya (eds.). *Gramàtica del català contemporani*. Empúries, Barcelona, pàg. 2391-245.

Atserias, J., L. Villarejo, G. Rigau, E. Agirre, J. Carroll, B. Magnini, P. Vossen (2004). «The MEANING Multilingual Central Repository». A: *Proceedings of the Second International WordNet Conference-GWC*. Brno, pàg. 23-30.

Cabré, M. T., R. Estopà, M. Lorente (1998). «Terminologia i fraseologia». A: *Actas del V Simposio Iberoamericano de Terminología: Terminología, ciencia y tecnología*. Colegio de México & Unión Latina, Mèxic, pàg. 67-81.

Fellbaum, C. (1998). *WordNet: An Electronic Lexical Database*. The MIT Press, Cambridge.

Fernández-Montraveta, A., G. Vázquez, C. Fellbaum (2008). «The Spanish Version of WordNet 3.0». A: Storrer, A., *et al*. (eds.). *Text Resources and Lexical Knowledge*. Mouton de Gruyter, Berlín, pàg. 175-182.

Grant, L., L. Bauer (2004). «Criteria for re-DEFINING idioms: Are we Barking up the Wrong Tree?». *Applied Linguistics* 25(1): 38-61.

Lorente, M. (2000). «Altres elements lèxics». A: Solà, J., M. R. Lloret, J. Mascaró i M. Pérez Saldanya (eds.). *Gramàtica del català contemporani*. Empúries, Barcelona, pàg. 833-890.

Lloberes, M., A. Oliver, I. Castellón, S. Climent (2012). «Tratamiento de multipalabras en WordNet 3.0». A: *XXX Congreso de AESLA*. Universitat de Lleida, Lleida.

Oliver, A., S. Climent (2012a). «Using Wikipedia to Develop Language Resources: WordNet 3.0 in Catalan and Spanish». *Digithum* 14.

Oliver, A., S. Climent, M. Contreras (2012b). «Revisión de técnicas para la construcción de WordNets mediante estrategia de expansión». *Procesamiento del Lenguaje Natural* 49: 119-128.

OLIVER, A., S. CLIMENT (2012c). «Parallel Corpora for WordNet Construction: Machine Translation vs. Automatic sense Tagging». A: GELBUCK (ed.). *Cicling 2012 Part II. Lecture Notes in Computer Science (LNCS)*. Springer-Verlag, Berlín, Heildelberg, pàg. 110-121.

PAZOS, J. M. (2005). *Detección automatitzada de fraseologismos*. Tesi doctoral. Universitat de Granada.

SAG, I. A., T. BALDWIN, F. BOND, A. COPESTAKE, D. FLICKINGER (2002). «Multiword Expressions: A Pain in the Neck for NLP». A: *Proceedings of the 3rd International Conference on Intelligent Text Processing and Computational Linguistics* (CICLING-2002). *Lecture Notes in Computer Science* 2276. Springer-Verlag, Londres.

VOSSEN, P. (1998). «Introduction to EuroWordNet». *Computers and the Humanities*, 32(2): 73-89.

Patrons de recuperació paradoxals a l'afàsia: són, realment, paradoxes?

Faustino Diéguez-Vide
Universitat de Barcelona

L'any 1985, Sebastià Serrano escrigué una «novel·la matemàtica», finalista del premi de novel·la Ramon Llull. Aquesta novel·la, *La paradoxa*, porta un suggerent subtítol: *Els secrets de la comunicació són els secrets de la societat, de la vida, de la política i de la felicitat*. En un moment del llibre, escriu:

> El fet que una persona hagi «oblidat» o «perdut», pel cas és igual, una d'aquestes regles de neutralització el pot portar a un comportament que als ulls de l'altra gent serà anormal. Cal dir que la major part dels comportaments anomenats anormals són el resultat de la pèrdua o oblit de les regles que regeixen la comunicació humana. Quasi totes les «malalties mentals» [i les cerebrals o neurològiques, es podria afegir] tenen de malaltia el mateix que el fer faltes d'ortografia, l'oblit, l'esborrament, si voleu, d'alguns acords previs a la comunicació. La teràpia ha de consistir en la recuperació de les regles. Penseu que així com és possible de parlar una llengua correctament i correntment i no tenir consciència de la gramàtica, nosaltres obeïm constantment un reguitzell de regles de la comunicació, i de la mateixa manera, aquestes regles, aquesta mena de la gramàtica de la comunicació, opera en nosaltres de forma inconscient (Serrano, 2000: 36).

És un fet inqüestionable la impotència que pot patir qualsevol persona, qualsevol ésser humà, davant d'una situació d'impossibilitat per transmetre el seu llenguatge: no poder expressar un sentiment, no comprendre el que ens diuen, no poder llegir un rètol, no poder escriure el teu diari personal... Però, sens dubte, i com se'ns diu al text anterior, el principal drama que patirà un subjecte, o patirem, davant d'una malaltia mental o cerebral, és la manca de comunicació.

Ara bé, si tenim en compte que la meitat de la població mundial és bilingüe (i, en alguns casos, hi ha persones poliglotes), la situació de les persones

que pateixen una lesió cerebral és encara més dramàtic... o no! En els paràgrafs que segueixen es descriuran les característiques del bilingüisme des del punt de vista individual (psicològic), tot veient un dels patrons de recuperació més «curiós»: la recuperació paradoxal, en què operen les regles comunicatives anunciades per Sebastià Serrano, però on la consciència/inconsciència ens juga una mala passada.

1. Bilingüisme i tipus de bilingüisme

Com s'acaba d'esmentar, la meitat de la població mundial és bilingüe, almenys si encabim —perquè és necessari fer-ho— en la definició de dues llengües, no només les pròpies llengües, sinó també els dialectes i algunes variants comunicatives (com ara, per exemple, la llengua de signes). Grosjean (1982, 1994) va ser el primer que va puntualitzar aquesta idea: una persona bilingüe és la que domina dues llengües (L1 i L2) —o més llengües en el cas de subjectes poliglots[1] (L1, L2 ... Ln)— sense tenir en compte el seu context d'ús. Evidentment, també seria bilingüe la persona que domina dos dialectes, una llengua i un dialecte o una llengua/dialecte i alguna de les variants esmentades.

A partir d'aquesta definició, és clar que la meitat de les persones del món són bilingües (Weekes, 2010). A més a més, el nombre de subjectes bilingües o poliglots augmenta: Paradís considerava, l'any 2001, que se'n donen 45.000 nous casos cada any als Estats Units i, tot i que no hi ha dades concloents, Green i Abutalebi (2008) sostenen que el nombre ha de ser similar a Europa. Però hi ha dades més concretes: Grosjean (1982) apuntava que als Estats Units 13 milions de persones tenien l'espanyol com a llengua materna, 3 milions l'alemany i 3 l'italià, 2 milions el francès i 2 el polonès, i 8 milions tenien una llengua diferent de l'anglès: 31 milions!

Tanmateix, la definició que acabem de donar no està exempta de problemes. Un seria què entenem per «dominar» una llengua; l'altre, per descomptat, depèn del que entenem per *llengua* i per *dialecte*. Començarem

1. Els mots *poliglotisme* i *multilingüisme* acostumen a ser sinònims, però amb matisos. Aquí s'adoptarà el primer perquè el segon es relaciona sobretot amb la noció social de comunitats que parlen més de dues llengües. Així, la noció de poliglota es vincula especialment amb el parlant i, en conseqüència, amb la varietat psicològica de la llengua.

per intentar descriure la segona dicotomia abans d'afrontar la noció de *domini*.

1.1. Llengua i dialecte

Jesús Tuson escrivia, l'any 1988, sobre el *mal de les llengües*, el següent: «Davant de les dificultats que suposa la definició de llengua, hi ha qui tira al dret, fuig d'estudi a consciència i diu —no pas sense unes engrunes de raó— que una llengua és allò que té un exèrcit de terra, una força aèria i una armada que li guarden l'esquena [...]. La idea és francament lluminosa, però hi manca un ingredient essencial: els ideòlegs de la llengua, que són els acompanyants indispensables de la milícia» (Tuson, 1988: 134).

És evident, a partir de la citació anterior, que els intents per descriure amb precisió els conceptes de *llengua* i *dialecte* xoquen frontalment amb qüestions ideològiques o polítiques. És des d'aquesta visió deformada que el bilingüisme només inclouria les persones que parlessin dues llengües (no dos dialectes), tot i que per a molts és millor —no se sap en què— el monolingüisme i, especialment, el monolingüisme de la pròpia llengua, la llengua nacional.

Tot i que no paga la pena respondre o rebatre aquesta afirmació, sí que anotarem tres fets. Primer, tal com ha manifestat nombroses vegades Chomsky, el concepte de *llengua* és un concepte opac, és a dir, es tracta d'una noció aïllada de compromisos ideològics o polítics. La llengua pateix del mateix que els conceptes dins la llengua: és un fet clar, en la mateixa línia, que la llengua, o el llenguatge en general, no és masclista o sexista; ja voldria, o no, el llenguatge poder ser alguna cosa més que llenguatge. És l'ús que algunes persones fan de la llengua el que pot arribar a ser masclista o sexista. Per la mateixa raó, ni la llengua ni el llenguatge no entenen d'ideologies o de polítiques.

Segon, a partir de l'afirmació anterior és podria arribar al següent. Imaginem una persona que només parla mallorquí, un dialecte del català. Com que és un dialecte, no té llengua? És més, si aquesta persona es trasllada a Lleida i, al cap d'uns anys és capaç de parlar amb el dialecte occidental amb perfecció, parlarà dos dialectes però cap llengua?

Per últim, animaria els ideòlegs o polítics del monolingüisme (o de la concepció *major* de la llengua) a fer un experiment psicolingüístic amb una única condició *sine qua non*: els subjectes que participin a l'estudi han de ser completament monolingües en el seu sentit, és a dir, han de ser subjectes que

parlin una única llengua i que en la llengua parlada per aquest subjecte no hi hagi manlleus, préstecs o intoxicacions d'aquests «pobres» dialectes (o llengües, és clar).

Tota aquesta controvèrsia no és més que pura ficció. Podem enllestir-la amb facilitat si pensem que la llengua que parla una comunitat no és més que un dialecte, sincrònicament i diacrònica. En altres paraules, qualsevol llengua és, abans que llengua, un dialecte que, per diverses raons (polítiques, culturals, etc.), ha esdevingut estàndard i, amb aquesta etiqueta, s'ha convertit en la llengua «preferent». Ara bé, aquesta conversió és un fet social: és una comunitat qui adopta un dialecte estàndard, no les persones. Als subjectes poc els interessa saber si la seva llengua és o no l'estàndard mentre es puguin comunicar correctament. D'aquesta manera, el bilingüisme dins el cervell encara és més taxatiu: tothom parla un determinat dialecte. I vet aquí que els que defensen la «llengua» com a essencial haurien de mirar dins seu i veurien que ells, com tots els mortals, el que parlen és un tipus de «dialecte».

Cal comentar, per últim, que, des d'aquesta perspectiva, un fet se'ns fa present. Com més pressió hi hagi perquè les persones dominin una llengua —pressió especialment política—, més persones bilingües es crearan, atès que aquestes mateixes persones ja posseeixen una llengua/dialecte.

1.2. Tipus i variables del subjecte bilingüe

Sota l'epígraf d'aquest apartat, s'amaguen diverses i variades classificacions, que depenen de punts de vista específics i concrets. Malgrat aquesta diversitat en la taxonomia, s'ha d'admetre que moltes són útils a l'hora de treballar amb un malalt amb una lesió cerebral. S'ha de dir també, en defensa d'aquesta varietat, que existeix una gran heterogeneïtat en els patrons patològics: com deia Grosjean (1989, 1992), un bilingüe no és un monolingüe en una persona. Ateses les característiques de la discussió posterior, comentarem alguns aspectes relacionats amb els tipus de bilingüisme, tenint en compte, a més a més, que una tipologia és la que vincula la llengua/dialecte amb el seu domini.

Però no només és important el domini d'un o dos codis lingüístics perquè, quan parlem d'un *subjecte* bilingüe, hi ha altres variables importants. Dividirem, llavors, la descripció en dos grups de variables: les que es relacionen amb el propi subjecte i les que s'imbriquen amb el codi lingüístic.

Variables del subjecte

1. Edat i mètode d'adquisició

L'edat en què adquirim una llengua i el mètode com ho fem (és a dir, la forma com adquirim una llengua: formalment o informal, en particular) són dues variables molt relacionades entre si (Ansaldo *et al.*, 2008). A partir de l'edat, podem dividir els subjectes en dues categories:

1. *Bilingüe primerenc*: és el subjecte que adquireix les dues llengües quan és infant.
2. *Bilingüe tardà*: és el subjecte que adquireix la segona llengua (L2) molt més tard que la primera llengua (L1), que és, habitualment, la materna. Si un subjecte inicia l'estudi d'una L2 en una edat molt tardana, és comú parlar d'*aprenentatge*, no d'adquisició. Tot i que no hi ha una edat mitjana, sí que es considera que, com a màxim, un nen és adult lingüísticament parlant als dotze anys.

L'edat d'adquisició implica que les regions cerebrals per a un subjecte primerenc o tardà seran diferents (Perani i Abutalebi, 2005; Green i Abutalebi, 2008). Tanmateix, les dades no són tan estrictes perquè l'edat s'ha de correlacionar amb altres factors importants (com ara, per exemple, la distància estructural de les llengües: el xinès i el castellà seran morfològicament i semàntica més distants que l'anglès i el castellà; cfr. *infra*).

Per la seva banda, el mètode d'adquisició és també important a l'hora de treballar amb un subjecte bilingüe. No és el mateix qui aprèn una llengua només mitjançant mètodes visuals (lectoescriptura) que aquell que aprèn una llengua al propi país (en aquest cas hi haurà una immersió lingüística més important). Malgrat tot, la major part de la població s'encabeix en el primer cas: aprenentatge d'una segona llengua a l'escola, l'institut i/o la universitat.

Si relacionem l'edat amb el mètode d'adquisició, podem distingir també una tríada de subjectes bilingües:

1. *Bilingüe compacte*: es tracta dels subjectes que adquireixen dues llengües de manera similar. El normal en aquests casos és que els subjectes adquireixin les dues llengües de ben petits (abans dels sis anys) i totes dues en un entorn familiar (informal).

2. *Bilingüe coordinat*: es tracta de subjectes que aprenen la L2 després de l'adolescència. En aquest cas són subjectes amb una L1 adquirida de petit i en un entorn informal i una L2 apresa tardanament i en un entorn formal.
3. *Bilingüe subordinat*: es tracta de subjectes que utilitzen la llengua materna o la llengua de més ús —generalment la L1— com a mitjancer (traducció) de la L2.

2. Competència

Les dues variables anteriors s'imbriquen necessàriament amb la competència del parlant. És un fet demostrat que la representació i el processament de la L1 i de la L2 varia en relació amb la competència (Kroll i Curley, 1988): els subjectes bilingües amb poca competència a la L2 accedeixen als significats de molts mots de la L2 mitjançant la L1, mentre que els parlants amb una alta competència accedeixen a la L1 i a la L2 de manera independent. Així, la competència premòrbida d'un malalt influirà en la recuperació de les llengües.

La imbricació anterior prové d'algunes investigacions que relacionen aquestes variables. Així, malgrat que Johnson i Newport (1989) van demostrar que el processament gramatical és deficient a la L2 quan s'aprèn tardanament, això és cert només en parlants de baixa competència en la L2; per contra, en parlants d'alta competència en ambdues llengües, el nivell de processament és similar (Perani i Abutalebi, 2005).

En relació amb la competència, Green (2003) va formular l'anomenada *hipòtesi de la convergència* (Green, 2003). Aquesta hipòtesi sosté que les diferències qualitatives existents entre un parlant nadiu i un parlant que utilitza una L2 minven a mesura que augmenta la competència, fins i tot en casos on la L1 i la L2 són estructuralment diferents (cfr. *infra*; Perani i Abutalebi, 2005).

Encara en l'àmbit de la competència, és possible també formular una tipologia:

1. *Bilingüe equilibrat (o bilingüe actiu)*: és aquell subjecte que domina dues llengües amb el mateix grau de competència, és a dir, parla i comprèn (i llegeix i escriu) les dues llengües amb el mateix domini.
2. *Bilingüe dominant (o bilingüe passiu)*: és aquell subjecte que és més competent en una llengua respecte a l'altra. En aquests casos, és freqüent pensar en l'anomenada «llei de Ribot», segons la qual els subjectes són

més competents en la seva llengua materna (L1); però seria convenient modificar aquesta idea i assolir l'anomenada «llei de Pitrés» que sosté que els subjectes són més competents en la llengua que més utilitzen (val a dir que freqüentment la llengua de més ús acostuma a ser la llengua materna).

3. Factors emocionals

Quan es fa el diagnòstic d'un malalt, és molt important que aquest se senti segur. És clar que, en molts casos, aquesta seguretat només la pot aconseguir el mateix malalt (motricitat, memòria, etc.), però en l'àmbit lingüístic, en tasques verbals, és l'examinador qui ha d'ajustar-se a la llengua en què el pacient se senti més segur.

L'inconvenient principal per valorar un malalt en la llengua que ell triï és doble. Primer, no tots els tests estàndards estan normalitzats, és a dir, hi ha llengües en què s'han traduït o adaptat tests d'una llengua a una altra sense una estandardització, la qual cosa implica que aquesta llengua no disposa de mecanismes de comparació entre una actuació patològica i una actuació normal.

Segon, i depenent de la llengua del malalt, l'examinador pot no conèixerla. Paradís (1987) va dissenyar un test per a bilingües (*Bilingual Aphasia Test*) que es troba accessible *on-line* a la pàgina web www.mcgill.ca/linguistics/research/bat/#ebat. Es tracta d'un test que cobreix al voltant d'una setantena de llengües i, en alguns casos, hi ha proves (l'anomenat bloc C) comunes a dues llengües. Així, quan alguna persona necessiti fer un diagnòstic en alguna d'aquestes llengües, té les eines necessàries per a una correcta aproximació. Però, com és evident, ningú no parla totes aquestes llengües. En aquests casos, el diagnòstic passa per una primera preavaluació que consisteix a «entrenar» un familiar o conegut del malalt perquè sigui ell/ella qui faci l'avaluació en la llengua en qüestió.

4. Altres factors

S'ha volgut incloure un apartat a mode de «calaix de sastre» o, millor, d'Oficina d'objectes trobats per introduir alguns aspectes dels quals, si bé se'n coneix la importància, normalment no se'ls atribueix el just valor. I això en el sentit clar que tot malalt és un món i, per tant, tota actuació serà variable.

Potser la variable més important en aquest apartat seria la personalitat, però entesa des del continu optimisme/pessimisme. És un fet conegut pels neuropsicòlegs i logopedes que es recupera millor una persona optimista que una persona pessimista. De cara al diagnòstic, tant se val —llevat de malalts amb indiferència, negació o manca de consciència de la pròpia malaltia, és a dir, llevat de malalts amb anosognòsia o anadiafòria—, però de cara a la recuperació no funcionen d'igual manera unes sessions respecte d'altres. No hi ha dubte que la recerca de la felicitat pot ajudar en la recuperació dels malalts, recerca que coneix bé i comunica millor Sebastià Serrano.

També podríem incloure en aquest apartat heterogeni l'etiologia i la localització (però en termes de grandària més que de lloc concret) de la lesió. Tots els pacients passen per tres fases en la seva malaltia relacionades amb el temps d'evolució: una fase aguda, una fase subaguda i una fase crònica. I un diagnòstic en fase aguda podria no correspondre (de fet, gairebé mai no es correspon) amb un diagnòstic en fase crònica: un cas exemplar és l'evolució dels malats anomenats «profunds» (afàsics en tasques de repetició, alèxics de lectura i agràfics d'escriptura) cap a «fonològics» (quan els primers milloren les capacitats lexicosemàntiques). A més a més, també trobarem diferències significatives en l'evolució lingüística en un malalt d'etiologia vascular respecte a un altre d'etiologia traumàtica, vírica o neurodegenerativa; així, no serà igual el diagnòstic i la rehabilitació d'un malalt amb infart cerebral respecte un pacient amb hemorràgia cerebral, ambdues lesions vasculars. En relació amb l'anterior, és molt important tenir present la recuperació espontània (*diasquisi*) de cada subjecte, recuperació que serà variable depenent de cada lesió.

Variables estructurals i culturals

Malgrat la rellevància de les variables anteriors, són també molt significatives les variables que es relacionen amb les característiques pròpies de cada llengua. Això és així perquè properament, en el nostre entorn, els malalts bilingües que es derivin a un servei de neuropsicologia no seran només, com ara, bilingües català-castellà; i això és així si tenim en compte que el col·lectiu immigrant no està exempt de patir lesions cerebrals. Junt amb això, les variables socials i culturals de cada parlant també influeixen notablement a l'hora de fer un diagnòstic precís i una teràpia particular.

Els tests per a bilingües, com l'esmentat de Paradís, cobreixen algunes d'aquestes necessitats lingüístiques, però hi ha altres aspectes que s'haurien d'analitzar i que, individualment, ha de controlar cada examinador.

Variables estructurals

Les variables estructurals es relacionen amb els diversos nivells lingüístics de cada llengua. Són, per tant, variables vinculades a les diferències en els esmentats nivells. És per això que podem parlar de llengües estructuralment properes (català i castellà, per exemple) i llengües estructuralment distants (català i xinès, per exemple). Ara bé, és cert que aquesta distància és una qüestió contínua: seguint amb l'exemple anterior, el català i l'anglès són estructuralment distants, però no tant com si comparem el català amb el xinès.

Des del punt de vista estructural, es poden descriure, almenys, cinc aspectes.

1. *Foneticofonològic*: els sistemes fonètics de cada llengua són molt específics, raó per la qual també serà específica la comparació entre dues llengües. Tanmateix, segons els sistemes fonètics de cada llengua, es poden donar casos «estranys»: des d'una perspectiva vocàlica, el castellà és més distant de l'anglès (o del català) que del japonès. I, en el cas de les consonants, les diferències són també importants, sobretot si tenim en compte que hi ha una varietat des dels 11 segments (consonants i vocals) del rotoca o del mura a les 141 del cungo (Crystal, 1987).
2. *Morfològic*: dins l'àmbit lingüístic, és coneguda la tipologia morfològica en què podem classificar les llengües del món. No és aquest el lloc per explicar aquesta tipologia, però amb un parell d'exemples quedarà clar el que es vol descriure. Els morfemes flexius del català són, tipològicament, polisèmics —d'aquí que se'n digui una llegua flexiva o fusional—, és a dir, un morfema com ara, per exemple, *-em* en un verb de la primera conjugació («cantar») indica el següent: persona (primera), nombre (plural), temps (present) i mode (indicatiu). Hi ha altres llengües, anomenades aglutinants, que també tenen morfemes, però cadascun només té un únic significat (el cas prototípic és la llengua turca). Finalment, un altre grup de llengües, les analítiques (com ara el xinès), no tenen morfemes i indiquen la informació morfològica mitjançant pa-

raules senceres. Una classificació com aquesta és important perquè, en cas de treballar alguna vegada amb un parlant xinès amb una lesió cerebral, hi ha patologies que no es podran trobar mai: l'agramatisme en tant que omissió de morfemes flexius és un símptoma inexistent en aquesta llengua (veure Diéguez-Vide *et al.*, 2012).

3. *Morfosintàctic*: tot allò comentat en l'apartat anterior també s'aplica a les paraules funcionals. Una llengua com ara el català conté preposicions, articles, auxiliars, etc., però hi ha llengües amb diferències. Així, per exemple, en el primer cas, hi ha llengües amb posposicions (adposicions que es col·loquen al darrere del nom en lloc del davant) i llengües sense adposicions (ni pre- ni post- posicions) i que fan servir la marca morfològica del cas (nominatu, acusatiu, etc.).
4. *Sintaxi*: dins l'àmbit de l'agramatisme, hi ha centenars d'articles en relació amb la producció i, sobretot, comprensió per part d'aquests pacients d'oracions actives en relació amb oracions passives. Alguns d'aquests estudis són translingüístics, és a dir, es fan amb malalts de llengües diferents utilitzant les mateixes estructures: ara bé, en una llengua com el català, una estructura passiva (*la nena és besada pel nen*) no és gens freqüent, a diferència d'altres llengües com ara l'anglès. A més a més, l'ordre dels constituents també varia segons la llengua: el català té un ordre canònic S[ubjecte]-V[erb]-O[bjecte] tant a les oracions principals com a les clàusules subordinades, mentre que el japonès o l'alemany tenen ordres diferents en relació amb l'oració principal i la clàusula de relatiu.
5. *Semàntica i discurs*: potser es tracta de l'àmbit menys restrictiu perquè els subjectes es valoren en el propi àmbit en el qual viuen o resideixen, és a dir, el mateix que l'examinador. Ara bé, sí que es poden establir algunes qüestions: per exemple, en català és freqüent parlar de *vostè* a un malalt (o de *usted* en castellà), però si haguéssim de treballar amb un parlant anglès només tindríem el *tu* (*you*).
6. *Lectura i escriptura*: aquest és un àmbit en què hi pot haver moltíssimes diferències entre llengües. És fàcil advertir que podem comparar l'actuació d'un parlant de català amb un de castellà, francès o anglès, però no si es tracta d'un parlant bilingüe de llengües com ara el rus, el grec, l'àrab, el japonès o el xinès. Pot el lector comparar els alfabets d'aquestes llengües —i d'altres— a l'apartat «Grafèmica» de l'*Enciclopèdia* de Crystal (1987).

Variables culturals

És innegable la importància de la cultura a l'hora d'avaluar un malalt, tant per la informació que ens pot aportar en relació amb la seva rehabilitació com pel tipus d'estímuls que haurem d'administrar. Bàsicament, són dos els àmbits en els quals podem trobar dificultat en algunes avaluacions:

1. *Aspectes culturals en relació amb el malalt*: és conegut el fet que les relacions interpersonals no són iguals en unes cultures que en d'altres. Això fa que a l'hora d'avaluar un malalt sigui imprescindible la conformitat per part d'algun familiar o tutor per poder administrar alguns tests. Aquest fet es fa palès, sobretot, davant de la població femenina en algunes cultures i davant d'infants o menors.
2. *Aspectes culturals en relació amb els estímuls*: un dels test més utilitzats a la pràctica clínica és el *Test de Denominació de Boston* o BNT (Kaplan, Goodglass i Weintraub, 1978). Com indica el seu nom, es tracta d'un test dissenyat per valorar la conducta de denominació des d'un vessant visuoverbal (mitjançant dibuixos). Ateses les característiques de la denominació, la variable *freqüència d'ús* és molt important per treballar aquesta conducta, raó per la qual els 60 estímuls, en la versió anglesa, es van ordenar d'acord amb la freqüència de cada paraula. La versió en castellà (actualment s'està adaptant la versió en català) es va limitar, inicialment, a una traducció dels mots, la qual cosa va provocar l'aparició de problemes importants: un dels estímuls, un *pretzel*, mai no era un estímul reconegut per cap malalt —així com per alguns controls— (en la segona versió es va afegir com a estímul *magdalena*); a més a més, hi ha estímuls que no existeixen en certes llengües: la llengua xinesa, per exemple, no té la paraula *espàrrec*.

2. Recuperacions paradoxals

L'any 1999, Franco Fabbro va definir la recuperació paradoxal d'una llengua com a contraposició del que seria la recuperació «normal» d'una llengua. Quan una persona és bilingüe (o poliglota) i pateix una lesió cerebral que afecta la seva capacitat lingüística, es poden produir diverses situacions (Pa-

radís, 1977, 2004; Lecours i Lhermitte, 1979; Fabbro, 1999). La més natural (produïda en 105 subjectes d'una mostra de 138: 75%) és la paral·lela, és a dir, pacients que recuperen les dues llengües (L1 i L2) al mateix temps i d'igual manera que premòrbidament.

La resta de patrons, els anomenats no paral·lels, mostren una varietat i heterogeneïtat de possibles recuperacions:

– Diferencial (17/138: 12,3%): una llengua es recupera millor que una altra.
– Successiu: una llengua no se recupera fins que l'altra o les altres s'han recuperat de manera completa.
– Selectiu (6/138: 4,3%): una de les llengües no es recupera mai o només es recupera parcialment.
– Antagonista (1/138: 0,73%): es perd una llengua que estava preservada davant el progrés d'una altra inicialment perduda. Es pot produir de manera cíclica (patró antagonista alternatiu).
– Mixt (o fusional) (9/138: 6,5%): hi ha una barreja dels nivells lingüístics de les dues o més llengües.

Els patrons de recuperació paradoxals són una forma de patró diferencial en el qual es recupera la L2, en lloc de la L1, però en unes condicions específiques. Minkowski (1927) va establir un seguit de possibles causes del perquè es podria recuperar una L2 abans que la L1. Indicarem aquí aquestes causes, però amb el benentès que només algunes pertanyen als patrons paradoxals, i les englobarem en tres àmbits:

1. *Causes internes*: els factors psicològics i emocionals, com ja s'ha esmentat, tenen una relació directa amb la recuperació d'un pacient, ja sigui monolingüe, bilingüe o poliglota, de manera que una possible recuperació de la L2 podria tenir una causa emotiva. També en aquest apartat entrarien aquelles llengües que s'utilitzen en circumstàncies específiques: per exemple, una persona podria recuperar abans la seva L2 perquè la utilitzava premòrbidament en la seva vida laboral. És un fet clar que com més s'utilitza una llengua més fortes són les connexions cerebrals i, en conseqüència, més possibilitats hi ha de recuperar la llengua (llei de Pitrés). Hauríem de comentar també alguns factors orgànics (com ara l'edat, el tipus de lesió, la grandària de la lesió, etc.), un tema anatòmic que tractarem més endavant (cfr. *infra*).

2. *Causes externes*: Minkowski proposa com a causa externa de la possibilitat de recuperació d'una L2, el fet de recuperar la llengua que el malalt sent a l'hospital quan es desperta.
3. *Causes lingüístiques*: moltes persones han adquirit una segona llengua amb mètodes exclusivament visuals (lectura) o aprenen una L2 molt tardanament (a la universitat). En aquests casos, hi ha alguns aspectes que són molt importants. Respecte a l'aprenentatge visual, és innegable la importància de l'alfabet utilitzat, perquè serà molt diferent un alfabet romà d'un alfabet àrab o xinès. L'aprenentatge d'un alfabet molt diferent del propi implica un emmagatzematge més conscient i, per tant, menys automàtic. En relació amb l'aprenentatge tardà, en molts casos s'aprèn una L2 només per motius científics o de negocis, de manera que l'ús que se'n fa no és el mateix que el de la L1 (però aquí s'imbricarien les causes personals). També entraria en aquest àmbit la distància estructural entre dues llengües, comentada anteriorment.

La recuperació paradoxal, en concret, seria la que suposa la recuperació d'una L2 en condicions de desavantatge, és a dir, en el cas de bilingües passius (de bilingües amb una baixa competència a la L2) es recupera, precisament, la L2. Aquesta recuperació paradoxal és, com anomenàvem al principi en paraules de Sebastià Serrano, una pèrdua o oblit de les regles que regeixen la comunicació humana, però pèrdua o oblit de la nostra L1, la llengua que ens va venir dels pares o que utilitzem en la vida quotidiana. I és per això que la nostra «gramàtica de la comunicació» se'ns fa conscient, voluntària, perdent la seva inconsciència i automaticitat.

Però veiem els dos àmbits en els quals trobem una recuperació paradoxal.

2.1. Recuperació d'una llengua morta

Quan una persona parla i comprèn (domina) una llengua morta, com pot ser el llatí, el grec clàssic o l'hebreu bíblic, és evident que no l'ha pogut aprendre de manera informal. Es tracta d'un ús de la llengua completament formal, après a l'institut o a la universitat i que es vincula de manera directa amb el factor visual esmentat anteriorment i amb factors personals de caire psicològic o emotiu. Són, en definitiva, subjectes que dominen una llengua que no han parlat/sentit mai o que mai no han utilitzat amb un propòsit comunicatiu.

Hi ha dues possibilitats, com apunta Fabbro (1999). En un dels casos, es tractaria de la recuperació d'una llengua relacionada amb la litúrgia. En el segon, de la recuperació d'una llengua «clàssica» no parlada avui en dia. Seguint Fabbro, podem destacar que hi ha tres casos descrits a la literatura, tant en el primer cas com en el segon.

Recuperació d'una llengua relacionada amb la litúrgia

Hi ha tres descripcions que expliquen la recuperació d'una llengua morta relacionada amb la litúrgia, descrites per Grasset (1884), Schwalhe (1920) i Durieu (1969).[2] En tots els casos, es tracta de parlants (60, 70 i 59 anys respectivament) que, o bé acudien a misses catòliques regularment, o bé oficialitzaven les cerimònies. Després de patir un ictus a l'hemisferi esquerre, els malalts havien perdut la seva L1 (francès en dos casos i alemany en l'altre), mantenint, amb més o menys domini, la possibilitat de parlar en alguna de les llengües clàssiques que coneixien: llatí en el primer cas, hebreu bíblic en el segon, i llatí, grec clàssic i hebreu bíblic en el tercer. Val a dir que el cas descrit per Schwalhe mostrà un patró anatagonista (és a dir, va recuperar la seva L1), mentre que el subjecte del cas que descriví Durieu va ser capaç de mantenir la seva activitat religiosa.

Recuperació d'una llengua «clàssica»

També en aquest cas hi ha tres descripcions, fetes per Hinshelwood (1902), Pötzl (1925) i Gelb (1937). Es tracta de subjectes coneixedors del llatí i, en els dos primers casos, del grec clàssic, que, a partir de diverses etiologies (malaltia vírica, ictus i traumatisme a la Primera Guerra Mundial), van perdre les seves L1, mantenint el coneixement de les llengües clàssiques. És interessant destacar el cas descrit per Pötzl, ja que es tractava d'un subjecte poliglot parlant d'alemany, francès, italià i anglès.

Hi ha un parell d'apunts que són interessants. En la descripció que féu Hinshelwood es tractava d'un subjecte que, malgrat llegir les lletres de l'alfa-

2. Les referències d'aquestes lectures clàssiques es poden recuperar des de Fabbro (1999).

bet llatí i tenir preservades algunes paraules en anglès, la seva lectura, lenta i sense errades, era millor en grec clàssic. Tant aquest cas com el de Gelg mostraren un patró de recuperació antagonista, en què els subjectes van recuperar la seva L1, tot i que en el cas del soldat va ser capaç de recuperar la L1 mitjançant la traducció del llatí a l'alemany.

2.2. Recuperació d'una L2

Els casos descrits fins ara són tots casos vinculats a una recuperació d'una L2, però amb la característica que es tracta de llengües apreses, és a dir, llengües on hi ha hagut un aprenentatge formal a partir de la lectoescriptura. En aquest apartat es tractaran els casos de llengües L2 que, a partir d'una adquisició, es recuperen millor que una L1.

Els primers casos descrits suggerien la pèrdua d'una L2, però sobre la qual els pacients tenien una certa competència. És el cas, per exemple, de la investigació portada a terme per Junqué, Vendrell i Vendrell-Brucet (1989) amb 30 malalts bilingües castellà-català: eren malalts amb una L1 catalana, però que havien adquirit la L2 (castellà) a partir dels cinc anys a l'escola.

Els primer casos que es documenten amb baixa competència a la L2 provenen d'Aglioti i Fabbro (1993) i d'Aglioti, Beltramello, Girardi i Fabbro (1996). Es tracta d'una pacient bilingüe, amb una L1 venecià i una L2 italià. A l'edat de setanta anys, i després de patir un infart a l'àrea capsuloputaminal esquerra, la pacient mostrà una millor fluència i competència en la seva L2. Si bé la comprensió en ambdues llengües estava preservada, la resta d'actuacions verbals eren favorables a la L2: denominació d'objectes (L1: 12/24; L2: 29/30), descripció de situacions (L1: 3/30; L2: 28/30), traducció de paraules i oracions (de L1 a L2: 69,3% i 95%, respectivament; de L2 a L1: 41,3% i 0,05%, respectivament). Tanmateix, els autors apunten que la pacient tenia una certa competència en la seva L2: tres anys a l'escola, programes de televisió i períodes anuals en els quals s'expressava en italià.

Són diverses les publicacions, a partir d'aquesta inicial, en les quals s'indica una alteració a la L1 amb preservació de la L2, però en tots els casos hi ha una certa competència a la L2. Així, per exemple, Moretti i col·laboradors (2001) o Ibrahim (2008) fan una descripció de malalts bilingües que, després d'un infart al nucli caudat i la resecció d'un tumor a l'hemisferi esquerre, respectivament, mostraven una alteració severa a la L1 i una de lleu a la L2.

En ambdós casos, la competència que tenien els parlants de la seva L2 era alta.

Dins l'àmbit hispà, hi ha també dues descripcions. La primera, de García-Caballero, García-Lado, González-Hermida, Area, Recimil, Juncos Rabadán, Lamas, Ozaita i Jorge (2007), descriu un malalt bilingüe de gallec (L1) i castellà (L2), que, després d'un infart capsuloputaminal dret mostrà una preservació en la seva conducta verbal per a la L2, però no per a la L1. Així, per exemple, malgrat que la comprensió estava preservada en les dues llengües, l'actuació davant de tasques de traducció, parla espontània o la lectura era molt millor en L2 que en L1. Com en casos precedents, la competència del malalt premòrbid en L2 era alta: 4 anys a l'escola, lectura de novel·les religioses, 2/3 del temps (2-3 hores diàries) de televisió i contacte amb un familiar dos o tres vegades l'any.

La segona descripció és d'Adrover-Roig, Galparsoro-Izagirre, Marcotte, Ferré, Wilson i Ansaldo (2011). En aquest cas, es descriu un pacient de cinquanta-tres anys, parlant d'èuscar (L1) i castellà (L2). Va presentar afàsia a causa d'una hematoma als ganglis basals. D'igual manera que en el cas precedent, mostrava una actuació gairebé preservada a la L2, amb greus alteracions a la L1: la parla espontània (pronúncia, gramàtica i vocabulari) i la traducció d'una llengua a un altra eren pobres o dolentes en la L1, mentre que eren acceptables o normals en la L2. També ara es tracta d'un subjecte amb alta competència en la L2.

Menció a banda mereixen les descripcions de Zanini i col·laboradors. En dos articles (2004, 2010) presenten una cohort de malalts de Parkinson bilingües de friülà (L1) i italià (L2), uns malalts que, com se sap, presenten una alteració subcortical (ganglis basals). Respecte a les dues llengües, aquests malalts mostren una major alteració fonològica, morfològica i sintàctica a la L1 i tenen preservada la L2. En tots els casos, també ara, es tracta de parlants que, premòrbidament, tenien una competència alta en la L2: aprenentatge a l'escola cap als sis anys i ús ocasional a la pròpia escola o a la feina.

3. Un apunt anatòmic

Com s'acaba d'esmentar en l'apartat anterior, moltes descripcions de patrons paradoxals es relacionen amb etiologies subcorticals. La distinció entre localització cortical i subcortical té una gran importància per a algunes de les

hipòtesis sobre l'organització cerebral en parlants bilingües. Tanmateix, hi ha dues hipòtesis que lluiten en la descripció de l'organització cerebral en relació amb la participació d'estructures corticals i subcorticals.

En diversos estudis realitzats per Paradís i Fabbro (Paradís, 1994, 2004, 2008; Fabbro i Paradís, 1995; Fabbro, Peru i Skrap, 1997; Fabbro, 2000) s'estableix una distinció entre la memòria implícita i la memòria explícita. Aquesta distinció és molt important perquè aquests dos sistemes de memòria es localitzen en àrees cerebrals diferents. En concret, la memòria implícita es relaciona amb el circuit frontosubcortical, és a dir, posa en relació àrees corticals frontals amb diverses àrees subcorticals, com ara els ganglis basals o el cerebel; per la seva part, la memòria explícita es localitzaria en àrees temporoparietals corticals i en l'hipocamp (una estructura dins el sistema límbic). Aquesta distinció també es relacionaria amb els sistemes de memòria procedimental (implícita) i declarativa (explícita) i permetria la formulació de l'anomenat *model declaratiu/procedimental* (Ullman *et al*., 1997; Ullman, 2001a, 2001b).

La memòria implícita es relaciona amb una adquisició inconscient (informal) i automàtica, mentre que la memòria explícita estaria vinculada a un aprenentatge conscient (formal) i voluntari. A partir d'aquí, la localització d'una llengua en una persona monolingüe es divideix en dos circuits: les paraules estarien representades al sistema de memòria declarativa (explícita), mentre que les regles gramaticals (que tenim inconscientment) estarien representades per un sistema procedimental, implícit.

Aquests mecanismes funcionarien de manera semblant en un subjecte bilingüe, tot i que dependria d'algunes variables. La L1, la llengua nadiua, estaria localitzada als circuits de memòria implícita, és a dir, el substrat biològic de la L1 serien els circuits frotosubcorticals, en els quals s'implicarien els ganglis basals i el cerebel. Però aquesta localització seria dels components lingüístics que operen amb regles, és a dir, la fonologia, la morfologia i la sintaxi; el coneixement lèxic, semàntic i pragmàtic, de la L1, dependria de mecanismes vinculats a la memòria explícita (circuits temporoparietals i hipocamp).

En l'àmbit de la L2, la localització dependria, principalment, de l'edat d'adquisició d'aquesta L2 i del grau de competència. Així, un subjecte que adquireix la L2 essent infant i que en posseeix una alta competència, tindrà per aquesta L2 pràcticament la mateixa organització que la L1. Però com més tardanament s'aprèn una llengua (després dels cinc o sis anys —la qual cosa implica, en molts casos, un aprenentatge formal—) i com menys s'utilit-

za (baixa competència), més diferències hi haurà, fins al punt que tota la L2 podria dependre de mecanismes explícits i podria ser que tota la informació lingüística es localitzés a les àrees corticals temporoparietals.

L'evidència a favor d'aquest model prové de l'observació de la conducta lingüística en certs malalts bilingües. Així, per exemple, diverses investigacions que han portat a terme Zanini i col·laboradors (Zanini *et al.*, 2004; Zanini, Tavaro i Fabbro, 2010; Johari *et al.*, 2013), juntament amb les portades a terme per altres grups (Filley *et al.*, 2006; Hernández *et al.*, 2007, 2008; Zanini, Angeli i Tavano, 2011; Gómez-Ruiz, Aguilar-Alonso i Espasa, 2012) mostren els dos següents resultats:

1. Els malalts de Parkinson, amb lesions als ganglis basals, mantenen preservada la L2, i no la L1, en casos de subjectes bilingües amb alta competència però adquisició tardana de la L2. El dèficit es concentra en tasques que requereixen la producció de components fonològics, morfològics o sintàctics.
2. Els malalts amb demència tipus Alzheimer i pacients amb un tipus de demència verbal (Afàsia Progressiva Primària), amb lesions corticals, presentarien, o bé una major alteració a la L2 amb preservació de la L1, o bé una alteració similar en ambdues llengües (depenent de l'edat d'adquisició i del grau de competència).

Tanmateix, el model declaratiu/procedimental posseeix també algunes limitacions que han portat a la seva crítica (vegeu la revisió feta al 2008 per Green i Abutalebi). Són diversos el autors (Abutalebi *et al.*, 2001, 2008; Wartenburger *et al.*, 2003; Perani *et al.*, 2003; Perani i Abutalebi, 2005; Yokoyama *et al.*, 2006; Kovelman *et al.*, 2008) que sostenen la hipòtesi de la *xarxa cerebral compartida*. Segons aquesta hipòtesi, la L1 i la L2 comparteixen la major part de les estructures corticosubcorticals, de manera dinàmica, i s'observen diferències en la localització segons diverses variables: a banda de l'edat d'adquisició i del nivell de competència, inclouen factors com ara l'ús premòrbid de les llengües, el tipus d'exposició a la llengua o els mecanismes cognitius implicats en el processament lingüístic.

Aquests models plantegen algunes crítiques. Només per esmentar-ne alguna, potser la més important és que el circuit frontosubcortical s'ha demostrat que funcionaria per seleccionar una llengua d'entre dues i eliminar els estímuls competidors en una altra llengua (Abutalebi, Miozzo i Cappa, 2000;

Mariën, Abutalebi, Engelborghs i De Deyn, 2005). En concret, aquest circuit selecciona la llengua que es vol produir i l'elecció de la producció de paraules en una llengua i no en una altra (Abutalebi i Green, 2007). Això implicaria que una alteració en una llengua podria venir provocada per una inhibició d'aquesta llengua, i no perquè estigui localitzada en aquella àrea cerebral.

Una altra implicació d'aquest model, i que s'ha provat en parlants bilingües català-castellà, té a veure amb la distinció entre formes regulars i formes irregulars dels verbs. Segons el model esmentat, el sistema implícit s'encarregaria del processament de formes regulars, mentre que el sistema explícit ho faria de les irregulars. Diego Balaguer i col·laboradors (2004) van mostrar que, en pacients bilingües català-castellà amb agramatisme (i amb un dèficit morfosintàctic), els malalts demostren un processament similar tant per als verbs en formes regulars com en formes irregulars. Això vol dir, clarament, que el processament d'aquestes formes no es relaciona amb cap localització concreta, ni cortical ni subcortical, i que l'actuació diferenciada en algunes investigacions hauria de descriure's des d'una altra perspectiva.

En qualsevol cas, i sense defensar una o altra proposta, val la pena comentar un parell d'aspectes. El primer és que la majoria d'estudis que defensen el model declaratiu/procedimental són estudis amb malalts bilingües, mentre que els que defensen la hipòtesi de la xarxa neural compartida són estudis fets amb subjectes sans i que utilitzen tècniques de neuroimatge (o pacients amb resecció de tumors). Aquestes diferències podrien ser clau a l'hora d'obtenir resultats diversos.

El segon és que, com apunten Gómez-Ruiz, Aguilar-Alonso i Espasa (2012), algunes diferències en alguns subjectes podrien estar causades per aspectes externs als subjectes i a les patologies. Així, per exemple, és freqüent trobar moltes paraules castellanes en la llengua catalana, és a dir, moltes interferències lingüístiques («carajillu», «per lo tant», etc.), mentre que no ho és a la inversa, llevat de casos particulars.

Conclusions

Iniciàvem aquest recorregut des de la pèrdua o l'oblit de la gramàtica de la comunicació. Però no hem donat encara resposta a si es traca, realment, de recuperacions paradoxals. Per poder donar resposta a aquesta qüestió, és necessari tornar a *La paradoxa* de Sebastià Serrano. A la pàgina 139 ens diu

clarament que la definició més concreta és aquesta: «una contradicció deduïda correctament de premisses consistens». Però la clau de la resposta es troba una mica més enllà, a la pàgina 145:

> En aquesta situació ens hi trobem moltes vegades. Les paradoxes són molt més freqüents del que ens pensem i arribats a aquest punt veiem [...] que tan aviat com comencem a mirar les paradoxes en el context de les interaccions deixen de ser experiències fascinants de lògics i filòsofs de la ciència i esdevenen un element fonamental per a la ment dels comunicants, dels individus, de les famílies, societats... Aquestes paradoxes, normalment, presenten els següents ingredients: una relació de complementarietat, per exemple, dues persones: marit i muller, pare-fill, capità-soldat, mare-fill... una situació com l'anterior, en la qual cal obeir però que per a obeir haurem de desobeir. Finalment resulta molt difícil sortir d'aquest marc, la persona resta ben agafada i, naturalment, qui cau en aquesta situació es troba en una posició insostenible (Serrano, 2000: 145).

Quina és, aleshores, la resposta a la pregunta. També té la resposta en Sebastià:

> A més a més, la idea de centrar-me en les paradoxes de tipus pragmàtic li ha semblat [a en Noguera] encertada, ja que, de fet, són les que plantegen —i podem resoldre— problemes de comunicació [...]. *L'àmbit de la paradoxa és l'àmbit de la vida* (Serrano, 2000: 149).

Naturalment la resposta està en la cursiva, que, en aquesta ocasió, és culpa de l'autor.

Referències bibliogràfiques

Abutalebi, J., A. Miozzo, S. F. Cappa (2000). «Do Subcortical Structures Control Language Selection in Polyglots? Evidence from Pathological Language Mixing». *Neurocase* 6: 101-106.

Abutalebi, J., S. F. Cappa, D. Perani (2001). «The Bilingual Brain as Revealed by Funcional Neuroimaging». *Bilingualism: Language and Cognition* 2: 179-190.

Abutalebi, J., D. W. Green (2007). «Bilingual Language Production: The Neurocognition of Language Representation and Control». *Journal of Neurolinguistics* 20: 242-275.

Abutalebi, J., J. M. Annoni, I. Zimine, A. J. Pegna, M. L. Seghier, H. Lee-Jahnke, F. Lazeyras, S. F. Cappa, A. Khateb (2008). «Language Control and Lexical Competition in Bilinguals: An Event-related fMRI Study». *Cerebral Cortex* 18: 1469-1505.

Adrover-Roig, D., N. Galparsoro-Izagirre, K. Marcotte, P. Ferré, M. A. Wilson, A-I. Ansaldo (2011). «Impaired L1 and Executive Control after Left Basal Ganglia Damage in a Bilingual Basque-Spanish Person with Aphasia». *Clinical Linguistics & Phonetics* 25: 480-498.

Aglioti, S., F. Fabbro (1993). «Paradoxical Selective Recovery in a Bilingual Aphasic Following Subcortical Lesion». *Neuroreport* 4: 1359-1362.

Aglioti, S., A. Beltramello, F. Girardi, F. Fabbro (1996). «Neurolinguistic and Follow-up Study of an Unusual Pattern of Recovery from Bilingual Subcortical Aphasia». *Brain* 119: 1551-1564.

Ansaldo, A-I., K. Marcorre, K. Scherer, G. Raboyeau (2008). «Language Therapy and Bilingual Aphasia: Clinical Implications of Psycholinguistic and Neuroimaging Research». *Journal of Neurolinguistics* 20:242-275.

Crystal, D. (1987). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge University Press, Cambridge. [Versió castellana: *Enciclopedia del lenguaje de la Universidad de Cambridge*. Taurus, Madrid, 1994.]

Diego Balaguer, R. de, A. Costa, N. Sebastián-Gallés, M. Juncadella, A. Caramazza (2004). «Regular and Irregular Morphology and its Relationship with Agrammatism: Evidence from Two Spanish-Catalan Bilinguals». *Brain and Language* 91: 212-222.

Diéguez-Vide, F., J. Gich-Fullà, J. Puig-Alcántara, G. Sánchez-Benavides, J. Peña-Casanova (2012). «Chinese-Spanish-Catalan Trilingual Aphasia: A Case Study». *Journal of Neurolinguistics* 25: 630-641.

Fabbro, F. (1999). *The Neurolinguistics of Bilingualism: An Introduction*. Psychology Press, Hove, Sussex.

Fabbro, F. (2000). «Introduction to Language and Cerebellum». *Journal of Neurolinguistics* 13: 83-94.

Fabbro, F., M. Paradís (1995). «Differencial impairments in Four Multilingual Patients with Subcortical Lesions». A: Paradís, M. (ed.) *Aspects of Bilingual Aphasia*, vol. III. Pergamon Press, Oxford, pàg. 139-176.

Fabbro, F., A. Peru, M. Skrap (1997). «Language Disorders in Bilingual Patients after Thalamic Lesions». *Journal of Neurolinguistics* 10: 347-367.

Filley, C. M., G. Ramsberger, L. Menn, J. Wu, B. Y. Reid, A. D. Reid (2006). «Primary Progressive Aphasia in a Bilingual Woman». *Neurocase* 12: 269-299.

García-Caballero, A., I. García-Lado, J. González-Hermida, R. Area, M. J. Recimil, O. Juncos Rabadán, S. Lamas, G. Ozaita, F. J. Jorge (2007). «Paradoxical

Recovery in a Bilingual Patient with Aphasia after Right Capsuloputaminal Infarction». *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry* 78: 89-91.

Gómez-Ruiz, I., Á. Aguilar-Alonso, M. A. Espasa (2012). «Language Impairment in Catalan-Spanish Bilinguals with Alzheimer's Disease». *Journal of Neurolinguistics* 25: 552-566.

Green, D. W. (2003). «The Neural Bases of the Lexicon and the Grammar in L2 Acquisition: The Convergence Hypothesis». A: Van Hout, R., A. Hulk, F. Kuiken, R. Towel (eds.). *The Interface between Syntax and the Lexicon in Second Language Acquisition*: 197-218. John Benjamins, Amsterdam.

Green, D. W., J. Abutalebi (2008). «Understanding the Link between Bilingual Aphasia and Language Control». *Journal of Neurolinguistics* 21: 558-576.

Grosjean, F. (1982). *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Grosjean, F. (1989). «Neurolinguistics, beware! The Bilingual is Not Two Monolingual in One Person». *Brain and Language* 36: 3-45.

Grosjean, F. (1992). «Another View of Bilingualism». A: Asher, R. E. (ed.). *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Pergamon Press, Oxford, pàg. 389-395.

Grosjean, F. (1994). «Individual Bilingualism». Asher, R. E. (ed.), *The Enciclopaedia of Language and Linguistics.* Pergamon, Oxford, pàg. 1656-1660.

Hernández, M., A. Costa, N. Sebastián-Gallés, M. Juncadella, M., R. Reñé (2007). «The Organization of Nouns and verbs in Bilingual Speakers: A Case of Bilingual Gramatical Category-Specific Dèficit». *Journal of Neurolinguistics* 20: 285-305.

Hernández, M., A. Caño, A. Costa, N. Sebastián-Gallés, M. Juncadella, J. Gascón-Bayarri, (2008). «Grammatical category-Specific Deficits in Bilingual Aphasia». *Brain and Language* 107: 68-80.

Ibrahim, R. (2008). «Performance in L1 and L2 Observed in Arabic-Hebrew Bilingual Aphasic Following Brain Tumor: A Case Constitutes Double Dissociation». *Journal of Psychology Research and Behavioural Management* 1: 11-19.

Johari, K., F. Ashfari, A. Zali, H. Ashayeri, F. Fabbro, S. Zanini (2013). «Grammatical deficit in Bilingual Azari-Farsi Patients with Parkinson's Disease». *Journal of Neurolinguistics* 26: 22-30.

Johnson, J. S., E. L. Newport (1989). «Critical Period Effects in Second Language Learning: The Influence of Maturational State on the Acquisition of English as a Second Language». *Cognitive Psychology* 21: 60-99.

Junqué, C., P. Vendrell, J. M. Vendrell-Brucet, A. Tobeña (1989). «Differential recovery in Naming in Bilingual Aphasics». *Brain and Language* 36: 16-22.

Kaplan, E., H. Goodglass, S. Weintraub (2001). *Boston Naming Test.* 2a ed. Lippincott Williams & Wilkins, Filadèlfia.

Kovelman, I., S. A. Baker, L. A. Petitto (2008). «Bilingual and Monolingual Brains Compared: A Funcional Magnetic Resonance Imaging Investgation of Syntactic Processing and a Possible "Neural Signature" of Bilingualism». *Journal of Cognitive Neuroscience* 20: 153-169.

Kroll, J. F., J. Curley (1988). «Lexical Memory in Novice Bilinguals: The Role of Concepts in Retrieving Second Language Words». A: Grunenberg, M., P. Morris, R. Skyes (eds.) *Practical Aspects of Memory*, vol. 2. Wiley, London, pàg. 389-395.

Lecours, A-R., F. Lhermitte (1979). *L'aphasie*. Flammarion, París.

Märien, P., J. Abutalebi, S. Engelborghs, P. P. De Deyn (2005). «Acquired Subcortical Bilingual Aphasia in an Early Bilingual Child: Psychophysiology of Pathological Language Switching and Language Mixing». *Neurocase* 11: 385-398.

Minkowski M. (1927). «Klinischer Beitrag zur Aphasie bei Polyglotten, speziell im Hinblick aufs Schweizerdeutsche. Schweizer», *Archives of Neurology and Psychiatry* 21: 43-72 (traduït a Paradis, M. (ed.). *Readings on Aphasia in Bilinguals and Polyglots*: 205-232. Marcel Didier, Mont-real, 1983).

Moretti R., A. Bava, P. Torre, R. M. Antonello, M. Zorzon, R. Zivandinov, G. Cazzato (2001). «Bilingual aphasia and Subcortical-Cortical Lesions». *Perceptual and Motor Skills* 92: 803-814.

Paradis, M. (1977). «Bilingualism and Aphasia». A: Whitaker, H., H. A. Whitaker (eds.). *Studies in Neurolinguistics*, vol. 3. Academic Press, Nova York, pàg. 65-121.

Paradis, M. (1987). *The Assessment of Bilingual Aphasia*. Erlbaum, Hillsdale, Nova Jersey.

Paradis M. (1994). «Neurolinguistic Aspects of Implicit and Explicit Memory: Implications for Bilingualism and Second Language Acquisition». A: Ellis, N. C. (ed.). *Implicit and explicit Learning of Languages*: 393-419. Academic Press, Londres.

Paradis M. (2004). *A Neurolinguistic Theory of Bilingualism*. John Benjamins, Amsterdam.

Paradis, M. (2008). «Language and Communication Disorders in Multilinguals». A: Stemmer, B., H. A. Whitaker (eds.). *Handbook of the Neuroscience of Language*. Elsevier, Amsterdam, pàg. 341-349.

Perani, D., J. Abutalebi (2005). «The Neural Basis of First and Second Language Processing». *Current Opinion of Neurobiology* 15: 202-206.

Perani, D., J. Abutalebi, E. Paulesu, S. Brambati, P. Scifo, S. F. Cappa, F. Fazio, (2003). «The role of Age of Acquisition and Language Usage in Early, High-Proficient Bilingulas: An fMRI Study During Verbal Fluency». *Human Brain Mapping* 19: 170-182.

Serrano, S. (2000). *Comprendre la comunicació*. Proa, Barcelona.

Tuson, J. (1988). *Mal de llengües. A l'entorn dels prejudicis lingüístics*. Empúries, Barcelona.

Ullman, M. T. (2001a). «A Neurocognitive Perspective on Language: The Declarative/Procedural Model». *Nature Reviews Neuroscience* 2: 717-726.

Ullman, M. T. (2001b). «The Neural Basis of Lexicon and Grammar in First and Second Language: The Declarative/Procedural Model». *Bilingualism, Language and Cognition* 4: 105-122.

Ullman, M. T., S. Corkin, M. Coppola, G. Hickok, J. H. Growdon, W. J. Koroshetz, S. Pinker (1997). «A Neural Dissociation Within Language: Evidence that the Mental Dictionary is Part of Declarative Memory and that Gramatical Rules are Processes by the Procedural System». *Journal of Cognitive Neuroscience* 9: 266-276.

Wartenburger, I., H. R. Heekeren, J. Butalebi, S. F. Cappa, A. Villringer, D. Perani, (2003). «Early Setting of Grammatical Processing in the Bilingual Brain». *Neuron* 37: 159-170.

Weekes, B.S. (Ed.) (2010). *Issues in Bilingual Aphasia*. Psychology Press, Hove, Gran Bretanya.

Yokoyama, S., H. Okamoto, T. Miyamoto, T. Yoshimoto, J. Kim, K. Iwata, H. Jeong, S. Uchida, N. Ikuta, Y. Sassa, W. Nakamura, K. Horie, S. Sato, R. Kawashima (2006). «Cortical Activation in the Processing of Passive Sentences». *Neuroimage* 30: 570-579.

Zanini S., A. Tavano, L. Vorano, F. Schiavo, G. L. Gigli, S. M. Aglioti, F. Fabbro (2004). «Greater Syntactic Impairments in Native Language in Bilingual Parkinsonian Patients». *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry* 75: 1678-1681.

Zanini, S., A. Tavano, F. Fabbro (2010). «Spontaneous Language Production in Bilingual Parkinson's Disease Patients: Evidence of Greater Phonological, Morphological and Syntactic Impairments in Native Language». *Brain and Language* 113: 84-89.

Zanini, S., V. Angeli, A. Tavano (2011). «Primary Progressive Aphasia in a Bilingual Speaker: A Single Case Study». *Clinical Linguistics and Phonetics* 25: 533-564.

Explorador de la semiótica

Xavier Laborda Gil
Universitat de Barcelona

El maestro que es Sebastià Serrano ha mostrado y muestra a sus alumnos la amplitud y la variedad de la Lingüística. Lo hace con rigor y claridad, con lucidez y entusiasmo. Su magisterio invita a explorar las ciencias del lenguaje, en todas sus manifestaciones y especialmente la semiótica. La razón de este efecto es sencilla, pero al alcanzo sólo de los mejores: transmite curiosidad y afán por descubrir relaciones nuevas y aplicaciones útiles. Sin embargo, por extraño que parezca, la calidad del maestro no se mide tanto por su talla intelectual y académica, que es básica, como por la de sus discípulos.

Este capítulo refiere, como muestra, varias pruebas de calidad del maestro Serrano. Se hallan en alumnos suyos, de los que citaremos dos. Alguno lo es directamente, con su paso por las aulas de la Universidad de Barcelona. Otros lo son mediante sus obras y las de profesores que han aprendido de aquellas. Nos referimos a dos lingüistas jóvenes con un discurso maduro y productivo sobre semiótica, comunicación no verbal y publicidad. Son Marta Albaladejo Mur (2007, 2010), que ha cursado estudios en la Universidad de Barcelona, y Sonia Madrid Cánovas (2005, 2006), que lo ha hecho fundamentalmente en la de Murcia. Concluye nuestra contribución con la comparación de dos figuras, la del explorador de la semiótica, encarnada por Sebastià Serrano, y la del transterrador. Lo que suena como un enigma ha de aparecer al final como algo sencillo, obvio.

Tras años de cierto declive de la semiótica, cuando menos en lo que atañe a vanguardia de la investigación, refluyen los textos de síntesis y de exploración. Son una muestra vigorosa de la divulgación y de la investigación en España los cuatro trabajos que aquí comentamos. De Marta Albaladejo Mur, *La comunicación más allá de las palabras* (2007) y *Cómo decirlo. Entrevistas eficaces en el ámbito educativo* (2010). De Sonia Madrid Cánovas, *Semiótica del discurso publicitario. Del signo a la imagen* (2005) y *Los signos errantes. Estrategias de la*

publicidad gráfica española 1950-2000 (2006). A estos añadiríamos, por citar algunas obras más, las de María Isabel Hernández Toribio (*El poder de la palabra en la publicidad de radio*, 2006) y de Josep Rom y Joan Sabaté (*Llenguatge publicitari. Estratègia i creativitat publicitàries*, 2007).

Comunicación más allá de las palabras

Marta Albaladejo se licenció en Filología en la Universidad de Barcelona y fue alumna del profesor Serrano. Cuando Marta Albaladejo publicó en 2007 su libro *La comunicación más allá de las palabras* (en versión catalana y castellana), Sebastià Serrano lo presentó en el Ateneo Barcelonés para una nutrida concurrencia de público. El maestro habló del gesto, la mirada y el silencio. Como era de esperar, por la elocuencia del presentador y por el mérito de la obra, el acto fue un éxito. Dijo que la autora había cursado también un máster en Gestión de la Comunicación y que ejerce de asesora en comunicación e inteligencia emocional. El libro se acompaña de un subtítulo interrogativo y amable: *Qué comunicamos cuando creemos que no comunicamos*. Su ámbito es la comunicación no verbal.

El interés de esta obra concisa, selectiva y aplicada, radica en dos aspectos. Uno de ellos es la renovada actualidad de la semiótica. Aporta un texto de síntesis y de revisión de las fuentes. Marta Albaladejo expone en él los conceptos de la comunicación no verbal con la intención de implicar al lector en la observación de su propio comportamiento. La autora promueve un conocimiento personal y un saber de disposición, es decir, aplicable a la vida cotidiana y a la esfera laboral. He aquí, pues, el segundo aspecto interesante por el que destaca la obra de Albaladejo. Cabe añadir que un objeto de atención especial en sus páginas es el mundo de la enseñanza y de las tareas en el aula y de tutorías. Esta consideración de la enseñanza es coherente con el tipo de colección en que aparece la obra, que es la de desarrollo personal del profesorado.

El libro consta de cinco capítulos, que combinan la presentación de conceptos, su aplicación a situaciones comunes de comunicación y la propuesta de ejercicios para asimilar lo expuesto y darle una utilidad personal. En el primer capítulo se argumenta sobre la importancia de los mensajes no verbales y de la relativa dificultad que el sujeto ha de superar para ser consciente de sus efectos. El siguiente capítulo se centra en los mensajes paralingüísticos, esto es, aquellas informaciones que acompañan a la producción verbal

mediante las emisiones de voz. ¿Suspiramos en clase o en el trabajo?, ¿carraspeamos? Mejor evitar estos mensajes de cansancio, desidia o tensión en público, como propone Albaladejo al lector.

El cuerpo y su expresividad ocupan el tercer capítulo. Y en él corresponde el repaso de los gestos, la posición, la embajada de la cara, el contacto visual y los tipos de contacto físico. La tipología de emblemas, reguladores o marcadores verbales sirve de horizonte teorético para proyectar la interpretación de los gestos, las acciones y las manifestaciones afectivas.

El espacio y la proxémica son el tema de otro capítulo. Aquí se trabaja sobre las burbujas personales, sociales y públicas, según las variedades culturales y de entorno. La territorialidad y la creación de escenografías permiten considerar las relaciones humanas, la representación institucional y los grados de poder. Se estudia también el caso del centro educativo y los entornos de trabajo, según las funciones y los modelos pedagógicos.

Cierra el libro un capítulo de reflexión sobre los modos de mejorar nuestra habilidad para interpretar y transmitir mensajes no verbales. De nuevo se toca aquí la realidad docente y se ofrece consideraciones para favorecer la comunicación en este ámbito. ¿Tiene el profesor la habilidad de sonreír al plantear una tarea difícil? ¿Puede dominar el ritmo de su elocución y hablar lentamente cuando ha de ayudar a superar una dificultad de aprendizaje? ¿Usa las pausas y el silencio para hacerse escuchar mejor? He aquí algunos ejemplos de recursos, expuestos retóricamente mediante preguntas, que recomienda Marta Albaladejo. Añade al libro algunos tests para comprobar la pericia e interés de los lectores sobre la cuestión. También propone actividades para superar el desconocimiento y la siempre insuficiente habilidad en la comunicación no verbal.

Cómo decirlo

Tres años después, Marta Albaladejo publica otro título. Esta vez se centra en el mundo de las palabras, concretamente en el género de la entrevista consultiva. Su libro *Cómo decirlo* (2010) es una guía para docentes. Trata de recursos y estrategias que, como declara en su subtítulo, propician «entrevistas eficaces en el ámbito de la educación». El título aparece en la colección de desarrollo personal del profesorado de la editorial Graó. Como el anterior, se ha publicado en versión castellana y catalana.

El género de la entrevista tiene unos rasgos ambivalentes. Su prototipo es la entrevista periodística, la modalidad más excéntrica por su carácter público. La mayor parte de los tipos de entrevista permanecen en el ámbito privado o social y están resguardadas por un pacto de confidencialidad. La entrevista consultiva, la que mantienen el cliente y el profesional, representa una modalidad central de este género. Si consideramos por un instante el contexto, diremos que una obra fundamental para abarcar el ancho segmento de la entrevista es *La entrevista, una invención dialógica*, de Leonor Arfuch (1995).

El asunto del que trata la lingüista y experta en *coaching* Marta Albaladejo es la entrevista entre formadores, equipo directivo, padres y alumnos. Su propósito es considerar, no tanto qué se dice, sino cómo, cuándo y por qué. Es congruente este tratamiento con una perspectiva versátil en los factores que examina, en los procesos que describe y en los conceptos que invoca. Conviene añadir que el libro *Cómo decirlo* incluye modelos teóricos, ejercicios de análisis y actividades. Es un mérito grande de la autora haber conseguido equilibrar estos elementos y ofrecer un texto de estilo ágil y contenido eficaz.

La obra está dividida en cinco partes, dispuestas en una notable progresión en los detalles del ámbito y en la aplicación de las actividades. La primera deslinda el género de la entrevista de otras formas de comunicación oral. En ella la autora se toma una licencia didáctica; utiliza términos metafóricos de la salud para describir buenas y malas prácticas comunicativas. La siguiente parte considera aspectos semióticos del escenario (el despacho y la disposición de los interlocutores), estratégicos (el conflicto o la colaboración), discursivos (formas del inicio y la conclusión), pragmáticos (tono de distancia o de proximidad y normas culturales).

Vistos estos elementos del género y de los interlocutores, la obra pasa a tratar de los recursos específicos para la gestión de la entrevista. A partir de aquí, se ofrece al lector una combinación de recursos singular y radical, en el sentido de que señala fuentes del comportamiento que suponen una oportunidad eficaz de conocimiento y de desarrollo profesional. Son los recursos de la asertividad, el análisis transaccional y el *coaching*.

En la tercera parte se considera los principios de la empatía y la comunicación asertiva. Su utilidad se cifra en las estrategias que evitan la reactividad, la pasividad y la agresividad, puesto que promueven una actitud positiva. La penúltima parte se centra en un clásico de la psicología comunicativa, el análisis transaccional. Se trata del modelo del psiquiatra Eric Berne, un instrumental poco conocido a pesar de su extraordinario interés. Pone de manifies-

to los estados mentales de los interlocutores y las razones de malentendidos y conflictos discursivos. Y cierra el libro un capítulo sobre la técnica del *coaching* como modalidad que, en términos de la autora, «no da peces sino que enseña a pescar». Su clave es el compromiso como acto de habla capaz de transformar actitudes y comportamientos. El *coaching* pretende revelar el talento y la capacidad del docente como comunicador en la entrevista.

Cómo decirlo es una obra llamativa por la original y capaz combinación de fuentes teóricas. Resulta también una obra práctica porque interroga al lector sobre sus experiencias y le anima a comprobar qué sucedería si introdujera cambios o giros comunicativos. Acredita también la pericia de plantear el proceso de análisis y práctica mediante estrategias. Y, finalmente, el libro de Marta Albaladejo tiene el mérito de aglutinar estos elementos en una perspectiva lingüística y pragmática coherente, dialógica y formativa.

Del signo a la imagen

Pasamos a hablar de otra investigadora de la semiótica, Sonia Madrid. La publicación en 2005 de su trabajo doctoral dio nuevas razones de la actualidad de la semiótica en los estudios sobre el discurso. Se trata del libro *Semiótica del discurso publicitario*, de Sonia Madrid, que ha sido editado por la Universidad de Murcia. Sonia Madrid (Murcia, 1976) es doctora en Filología Hispánica y profesora en la Facultad de Letras de la Universidad de Murcia. Me interesó mucho esta contribución y tuve ocasión de glosarla en una reseña.

El libro lleva el subtítulo *Del signo a la imagen* para expresar así que el objeto de estudio abarca el mensaje textual y el icónico. El interés del trabajo de Madrid se resume precisamente en esta visión compleja y perspicaz de la articulación de lo verbal y lo visual en la comunicación publicitaria. Como desarrollo de este planteamiento ofrece muestras de análisis de anuncios y campañas que, no solo son novedosas en su casuística, sino que iluminan los recursos expresivos de los enunciados publicitarios.

Para llegar a esta aportación de análisis antepone un detallado repaso de las principales escuelas de semiología y semiótica. La revisión teorética está destinada a cubrir un objetivo que sobrepasa el conocimiento de la tradición. Su cometido es sustentar una intensa visión historiográfica que enlaza con modelos de análisis atentos a la diacronía y a los *corpus* históricos.

La obra *Semiótica del discurso publicitario* está dividida en tres partes. La primera trata del discurso publicitario como objeto de investigación lingüística. De este modo entra en la cuestión de la naturaleza científica de los estudios sobre los textos retóricos de la publicidad. La atención a la vertiente histórica se expresa en una sección sobre la evolución del género, desde las enseñas de establecimientos comerciales en la Antigüedad hasta la publicidad de posguerra del siglo xx. Esos escuetos apuntes tienen una continuación coherente en los conceptos sobre la comunicación publicitaria y los anuncios. La exposición sobre el emisor, el medio, el receptor o el eslogan, entre otros términos, indaga en fuentes semióticas, pero también en fuentes como la psicología, la semántica cognitiva y la retórica, y propone ejemplos publicitarios que ilustran con gran eficacia los aspectos teóricos.

La segunda parte amplía la perspectiva y plantea los fundamentos de la metodología semiótica. Esta elevación conceptual permite considerar los grandes temas de la disciplina, desde un punto de vista productivo. Como sea que el campo de trabajo es muy amplio, la autora escoge tratar de aquellos elementos que permiten un viaje de lo general a lo concreto. Parte del concepto fundacional de la semiótica, presenta el portal de las escuelas europea y americana, enlaza los conceptos del texto y del iconismo, y arriba a la especialidad de la semiótica de la publicidad. Así concluye una segunda parte, la más genérica de todas, que permite recoger instrumentos útiles, no solo para el estudio de la publicidad, sino también para otras producciones discursivas.

La tercera y última parte consiste en una vuelta al análisis publicitario, con la presentación de diversos modelos. Distingue Sonia Madrid entre los antecedentes ilustres de Roland Barthes y Umberto Eco, por una parte, y los modelos actuales. Hay que reconocer la dificultad y el acierto de esta presentación, si se considera el extraordinario legado de Barthes y Eco y la limitación textual que impone el capítulo. Queda establecida la continuidad entre los antecedentes y los modelos actuales. Destaca la autora el modelo de Jean Marie Floch, junto con el de W. Leiss, S. Kline y S. Jhally. El trabajo de estos autores con corpus extensos y diacrónicos aporta un rasgo distintivo sumamente apreciable. La historicidad discursiva permite adquirir al semiólogo una perspectiva rica y exigente. Este bagaje metodológico se orienta al triple objetivo de lograr un análisis de la publicidad más inteligible, más pertinente y más contrastado o diferenciado de los rasgos internos de los discursos.

La obra *Semiótica del discurso publicitario* se cierra, quizá de un modo sincopado, con la escueta indicación de algunas conclusiones y un anexo que

contiene información jurídica, bibliografía y recursos en la red. Su prosa, que es fiel al género de la memoria de tesis doctoral, está enriquecida por una expresión precisa, un plan expositivo riguroso y una defensa convincente de la semiótica como modelo interpretativo de la publicidad. El estudio aporta información relevante sobre autores provechosos, en especial J. M. Floch y S. Madrid, con lo que cabe esperar una revitalización de la semiótica.

La apología de la semiótica, como hace con tanto acierto la presente obra de S. Madrid, merece nuestra atención e interés. Es una elección científica meritoria, que va a contracorriente de modas académica y editoriales. El dilema entre los paradigmas formal y contextual en que se mueve la semiótica podría explicar una situación paradójica, referida a lo que ha sido y a lo que es la semiótica en la historia de la lingüística. En comparación con su esplendoroso pasado, en especial en los años setenta del siglo xx, la semiótica desempeña ahora un papel que parece modesto. Sin embargo, esta situación puede ser pasajera, si se considera su extraordinaria fortaleza teórica y su versatilidad en el estudio discursivo. El estudio de la comunicación publicitaria, como texto retórico preeminente de nuestro tiempo, es un campo tan relevante como atractivo para conocer realidades formales, psicológicas y culturales.

Signos errantes

Una segunda publicación de Sonia Madrid, *Los signos errantes*, completa con un análisis brillante la anterior. Tuve la oportunidad de prologar y de presentar el libro en un acto en la Universidad de Murcia concurrido y afortunado. Nos acompañaron el director de la investigación, José Miguel Hernández Terrés (Hernández y Madrid, 1999), el consejero de Cultura de la Región de Murcia, Pedro Alberto Cruz, y el editor, José Antonio Gómez, junto con los antiguos profesores de la autora, entre los cuales estaba una celebridad de la lingüística española.

Lo que dije es lo que sigue. Sostuve que hay obras que tienen un mérito y por ello son buenas. Hay otras que tienen dos méritos y por ello son muy buenas. Pero también hay obras que contienen en sus páginas aun más méritos porque sobresalen en múltiples aspectos. Y esas obras son las mejores. Pues bien, este es el caso del libro de Sonia Madrid, *Los signos errantes* (2006), un brillante estudio de semiótica sobre las estrategias de la publicidad gráfica

española entre los años 1950 y 2000, tal como informa su subtítulo. Contiene méritos para acreditar la consideración de una gran calidad.

En primer lugar está el hecho del cultivo de la semiótica. Esta elección tiene el valor de activar sus principios teoréticos y de hallar el encaje de sus conceptos fundacionales con los modelos recientes de la disciplina. La enunciación de la semiótica, en los términos de síntesis y renovación que propone Sonia Madrid, no solo queda en la obra, en *Los signos errantes*, sino que proyecta el campo de la semiótica sobre el horizonte de la investigación lingüística.

Hallamos en segundo lugar el mérito de estudiar un período tan amplio y relevante como es la publicidad grafica española de la segunda mitad del siglo xx. En concreto, este estudio trata de la producción publicitaria de un mundo intangible y sugerente, el del tabaco, los licores y los perfumes. El corpus de obra gráfica para publicitar estos tres tipos de productos entre 1950 y 2000 es por sí mismo un motivo poderoso para la consulta del libro. La contemplación de las muestras fascina por el caudal creativo que atesora, pero la clave del vivo interés que provoca se halla en el rescate del olvido que ha realizado la autora de unos materiales que son el historial del discurso retórico en España. Esos materiales constituyen una poderosa fuente del imaginario colectivo de esa época.

A partir de ese rico fondo de anuncios, que por obra de Madrid aparece iluminado, clasificado, analizado e interpretado, se consigue contemplar bastante más que el cromatismo, la iconografía y los lemas comerciales. Se puede apreciar una perspectiva novedosa y crítica sobre las etapas de la comunicación publicitaria durante ese medio siglo. Para no avanzar contenidos, digamos que el bagaje semiótico que aplica la investigadora aquí, junto con el punto de vista histórico, aporta un análisis de la publicidad perspicaz e iluminador. Y ese es otro mérito de *Los signos errantes*.

Llegados a este punto, desearía referir la relación entre dos obras incomparables. El libro de Sonia Madrid aparece poco después de la publicación de una obra singular sobre la publicidad. Esa obra se ocupa de los anuncios gráficos y sonoros de Joaquín Lorente, un creativo de éxito desde los años sesenta (Rabella, 2006). En *La publicidad de Lorente*, tal es el título editado por Folio, se recogen declaraciones del publicista y la reproducción de algunas de sus mejores campañas. Hay algún punto en común entre *La publicidad de Lorente* y *Los signos errantes* que querríamos destacar. En los dos hay un corpus muy atractivo. En el caso de Lorente su corpus de autor es una invitación

erudita para semiólogos. Y ello a pesar de que sostiene una idea llamativa. Afirma Lorente que «muchas veces la Investigación ha desorientado la publicidad». Halaga saber que el publicista tiene en cuenta la investigación, que considera en mayúsculas, de ahí «Investigación».

No obstante, Lorente alberga muchas reservas, algo que es comprensible porque su papel es muy otro del psicólogo y del lingüista que analizan las campañas y su recepción. Sin embargo, el propio libro de Lorente es una prueba de la necesidad de la investigación. Su corpus de anuncios convida al lector una amena ojeada y también, si es su intención, a la observación de sus detalles expresivos e ideológicos. Pero esa tarea, que por fuerza es espontánea y desigual, resulta escasamente orientadora sobre la realidad formal y simbólica que compone el corpus de anuncios. Paradójicamente, el defecto que atribuye el publicista a la investigación se exhibe en su propio y muy interesante libro.

Por ello son incomparables las publicaciones de Lorente y la de Madrid, si nos atenemos a la capacidad de interrogar y dar voz a la publicidad. En *Los signos errantes* se da cuenta no solo de los elementos teóricos de análisis y de sus resultados, sino también de factores históricos que determinan la producción simbólica, como son las condiciones económicas de cada época, los recursos en medios de comunicación, los hábitos culturales de la población o la historia de las marcas comerciales. La investigación de Sonia Madrid orienta sobre estos aspectos, les da continuidad histórica y, fundamentalmente, aporta una interpretación sobre las estrategias comunicativas y sobre la razón de su uso en cada época.

La distancia crítica y la visión histórica son dos condiciones necesarias para apreciar el relieve del mundo publicitario y distinguir así las partes del paisaje, sus transiciones y toda la panorámica. Ello es en sí valioso. Pero si tiene un valor particularmente clarificador el estudio de la publicidad es porque habla no tanto de recursos, estilos y estrategias, como de colectivos y de épocas, con sus estereotipos, aspiraciones y sueños. De eso habla y a ello remite *Los signos errantes* al tratar de la publicidad gráfica española, la que anunciaba perfumes, bebidas alcohólicas y labores de tabaco. La publicidad es un fascinante género comunicativo. También es un mecanismo muy eficaz para el olvido. Pero la apelación al presente y la incitación a comprar y a acoger ciertos valores no es la única función de la publicidad. También está, aunque sea una excepción y tenga un uso paradójico, la constitución de un corpus para la memoria. Pero los corpus o las colecciones de discursos son silencio-

sos y necesitan un intérprete, un lector, un investigador, que los haga hablar, que los incite a revelar su función, su contexto y su sentido. Y hoy, aquí, el intérprete es Sonia Madrid, con *Los signos errantes*.

Hay obras que tienen un mérito y son buenas. Y hay algunas obras que tienen muchos méritos y esas son las mejores, porque ponen a trabajar la semiótica, forman un corpus muy útil y trazan una perspectiva histórica donde antes solo había presente y olvido. Y *Los signos errantes* es un libro que forma parte de ese grupo, el que reúne las mejores obras, porque es un estudio revelador.

El transterrador frente al explorador

Pude elaborar y elaboré una crónica de la presentación de *Los signos errantes* con la edición de un vídeo breve. Consistió en un relato subjetivo, escrito con la cámara en primera persona. Recogía mi viaje a Murcia, en un vuelo temprano a Alicante en el mismo día de la presentación (13-11-2007), el traslado en coche a Murcia, el encuentro con la autora, las palabras de varios ponentes de la presentación —pero no las mías— y el viaje de vuelta a Barcelona. El vídeo «18 horas de Signos Errantes», de cinco minutos de duración, se halla en Youtube.

La elipsis evidente del vídeo, 18 horas encajadas en cinco minutos, deja fuera una anécdota llamativa. Al concluir el acto de presentación del libro, el público pudo felicitar a la autora y departir con los ponentes. La celebridad de la lingüística española, profesor emérito ya, nos saludó con amabilidad. Estaba ante un reducido grupo de colegas, mientras la autora recibía parabienes en otro lugar de la sala. Con el aplomo de su autoridad añadió un comentario sorprendente: «Pero esto no es lingüística». Acababa de cuestionar el sentido del acto público que habíamos vivido y, lo que es más importante, el de la obra de Sonia Madrid. No era lingüística sino una disciplina ajena, transterrda. En consecuencia, tampoco pertenecería a la lingüística las publicaciones de Marta Albaladejo o buena parte de las de Sebastià Serrano. También quedarían al margen las obras de Roland Barthes, Thomas Sebeok, Umberto Eco o Jean Marie Floch.

La anécdota es equiparable a una obra, a un libro, por ejemplo. Cada libro —como el relato de una anécdota o la crónica de un vídeo— es un recinto silencioso y, sin embargo, entraña una fuente que puede ofrecer lecturas sin-

gulares y apropiadas a cada época y momento. El silencio de la escritura, como señalan los filósofos y hermeneutas, exige del lector un esfuerzo por dotarla de sentido. Pero, al mismo tiempo, le permite reconocer en su lectura respuestas a sus preguntas. El atractivo de un texto no radica en su significado original sino en la búsqueda de esa conformidad entre el documento y su receptor, que denominamos sentido. De ahí que el valor de cada libro, cada documento, se acreciente con los propósitos y la experiencia del lector.

Esta ventana interpretativa explica la presencia de contrarios en el mundo académico. En los extremos, aunque sea expresado con sordina, tenemos el juicio transterrador u ostracista del profesor mencionado, que confronta con el juicio exploratorio y creativo de Sebastià Serrano. Tras este maestro, como prueba de su calidad, así como del interés de la semiótica, hemos glosado dos contribuciones de cada una de sus discípulas, Marta Albaladejo y Sonia Madrid. El abanico de posturas presenta un horizonte dialéctico, que sigue tan abierto como sugestivo. En él caben la semiótica, la retórica y el análisis del discurso. ¿Por qué estos modelos teóricos o metalenguajes no habrían de ser lingüística? Transterrar es expulsar a alguien de un territorio y, simbólicamente, significará dejarlo al margen o privarle de reconocimiento. Por fortuna, la figura del explorador proclama otra manera de actuar. Explorar en materia de ciencia implica contar con la sensibilidad y la perspicacia para captar posibilidades y para crear tendencias de investigación.

Referencias bibliográficas

Albaladejo Mur, M. (2007). *La comunicación más allá de las palabras*. Versión en catalán, *La comunicació més enllà de les paraules*. Graó, Barcelona.

Albaladejo Mur, M. (2010). *Cómo decirlo. Entrevistas eficaces en el ámbito educativo*. Versión en catalán, *Com dir-ho. Entrevistes eficaces en l'àmbit educatiu*. Graó, Barcelona.

Arfuch, L. (1995). *La entrevista, una invención dialógica*. Paidós, Barcelona.

Hernández Terrés, J. M., S. Madrid Cánovas (1999). «Recursos retóricos de la publicidad entre siglos». *Revista de Investigación Lingüística* 2, vol. II: 163-208.

Hernández Toribio, M. I. (2006). *El poder de la palabra en la publicidad de radio*. Octaedro, Barcelona.

Madrid Cánovas, S. (2005). *Semiótica del discurso publicitario. Del signo a la imagen*. Universidad de Murcia, Murcia.

Madrid Cánovas, S. (2006). *Los signos errantes. Estrategias de la publicidad gráfica española 1950-2000*. Universidad de Murcia, Murcia.

Rabella, R. (2006). *La publicidad de Lorente*. Folio, Barcelona.
Rom Rodríguez, J., J. Sabaté López (2007). *Llenguatge publicitari. Estratègia i creativitat publicitàries*. UOC, Barcelona.
Laborda, X. (2007). *18 horas de Signos Errantes*, vídeo en Youtube (www.youtube.com/watch?v=3KGicbOgJeg, 4'54), consulta: 17-12-2007.
Laborda, X. (2012). *Lágrimas de cocodrilo. Análisis del discurso político*. UOC, Barcelona.
Pastor, L. (2010). *Escriptura sexy*. UOC, Barcelona.
Serrano, S. (1999). *Comprendre la comunicació*. Proa, Barcelona.
Tuson, J. (dir.) (2000). *Diccionari de lingüística*. Biblograf, Barcelona.

Gestualitat i moviment al segle xv

Coloma Lleal Galceran
Universitat de Barcelona

En Sebastià Serrano ens ha parlat tantes vegades de la «gramàtica silenciosa» de la gestualitat que no m'he sabut estar de reunir en aquest article una mostra de la informació que sobre aquest conjunt de signes, sovint «difusos, indefinits i poc explícits», podem trobar als textos del segle xv aplegats en el *DiCCA-XV*.

1. Referències a la gestualitat en els textos

D'una banda, tenim la referència a la gestualitat que, necessàriament, ha d'acompanyar la paraula. Així, l'autor desconegut del *Tractado de rectórica* ens en fa una bona descripció:

> Por eso deue ser la manera e medida d·aquel que parla de çinco cosas. aquesto es de parlar suaue: e en paz: e en quantidat: e en calidat: e en dignidat. que bien fablar es la dignidat de todo el traymiento del cuerpo. segun que la materia requiere. E esto es vna cosa que muncho vale a bien fablar: que Tulio dize. ya sea que tus dichos no sean fermosos: nin mucho polidos: sy tu los dizes gentilmente: e con buena cara: e con buenos continentes: sy seran ellos loados. E sy ellos son fermosos: e buenos: e tu no los dizes fermosamente: sy seran ellos blasmados. Por eso deues tu ayuntar e tenprar tu boz: e tu espiritu: e todos los mouimientos del cuerpo: e de la lengua: e ayuntar tus palabras a la sallida de tu boca: en tal manera: que ni a·la leuada de los labios mas sean entendientes e sonantes. A fermosa e perfecta cara: e suaue: e la boz sea: que cada vno e otro sea e aya su son: e cada palabra su açento: e que sea entre alto e baxo. E deues aver tu boz en tal manera: que tu boz: e tus palabras: e tus meneos sean acordables a la materia que parlas. En tu fablar guarda que tengas tu cara derecha: nin mire faza el çielo: nin tengas los ojos fincados faza tierra: ni mueuas los labrios feamente: ni arrufar las çejas: nin mouer mucho tus manos (*Rectórica*: 291v).

I també Enric de Villena, quan a l'*Arte Cisoria* descriu les qualitats que ha de tenir el jove que serveix les viandes a la taula dels senyors, dóna molta importància a la gestualitat:

> [...] trayendo se bien guarnjdo e segunt su condiçion. su barua rayda e los cabellos fechos e vñas mondadas a menudo e bien lauado rostro e manos en gujsa que alguna cosa jnmunda en·el non paresca [...]. Aun deue tener las manos guardadas con luas ljnpias e de buen olor e avn en su comer e beuer porque non tenga mal gesto segunt fazen los beuedores e deshordenados comedores e porque non reguelde o escupa o tosa o bosteze o estornude o le huela mal el resollo antes deue vsar salsas e lignaloe e almastiga [...]. E terçera mente deue ser callantio de gujsa que quando cortare non fable njn faga malos gestos o desdonados njn este mjrando a otra persona sy non al rey vmjlldosa mente e a·lo que corta: njn se rasque en·la cabeça o logar otro njn se suene en manera qu·el rey non vea en·el cosa que mal paresca o de que tome asco o enojo [...] atendiendo que sea menester de añader o mas poner por qu·el rey coma de su vagar con buen gesto e ljnpia mente sin aquexamjento deue·le allegar el pan con·la broca de dos puntas ponjendo·l ant·el [...] e la carne por que non aya que tener con dos manos con feo gesto las grandes costillas. [...] Deuen los avn mostrar de bien fablar con buen gesto cortes e atentada mente e a estar toda via entre gente de bien por que se fagan entendidos e aprendan lo que a buenos conviene saber: [...] E por esto serie muy bien e al çeujl beujr conplidero qu·el rey ordenase tal escuela en·su corte e se toujese por presona que la pudiese seguir e sopiese bien la theorica e platica del cortar e mostrase a fijos de buenos linajes los quales cadavn dia llegasen en·ella a deprender por las rreglas dichas la manera de cortar: e por esto non olujdase de·los poner en·las buenas costunbres cortesia mesura linpieza sosiego buenos gestos e non fablar quando cortasen (*Cisoria*: 11r, 11v, 12r, 27v, 43r, 67r, 79r).

I, en general, tots els autors dels nostres textos, ben conscients del valor dels moviments gestuals, ens en donen minucioses descripcions, de vegades com a complement de l'expressió verbal i de vegades com a substitutius:

> [...] e en señyal de verdadera possession priso por la mano el dito Pedro a·la dita Martina Sanchez et miso la dentro en·el dito castiellyo (*Sástago*: 117-001);

> [...] prestoron homenadge de manos al dito mossen Bernat besando·le la mano e el hombro dreyto (*Sástago*: 148-060);

[...] juro a·Dios e a·la sang de nuestro senyor Jhesuchristo e a·los santos quatro euangeljos por mjs manos manualment e reuerentment toquados tener seruar e compljr (*Sástago*: 163-030);

E luego lo dexan e aprieta las manos e absconde los pulgares e bosteza a menudo e tiene el oyr mas agudo que de antes (*Aojamiento*: 146v);

[...] eso mesmo el cauallero que cria e demuestra los dichos mançebos e aquellos con·el deuen bezar la mano al rey (*Cisoria*: 072v);

[...] de vn fermoso fruto tengo que fuese espiritual teniendo con la vna mano la rama baxada a mi. queriendo ya tomar con·la otra (*Lepra*: 127v);

[...] fagan esta oraçion fasta el domjngo. el sazerdote diga·le tenjendo·le mano enzima de·la cabeça el evangelio en que se contienen estas palabras (*Recetario*: 008r);

[...] juraron al primogenito y besaron le las manos como a rey: y el quedo muy alegre d·ello (*Crónica*: 033r);

[...] besaron·le todos las manos: mas al Çyd no la quiso dar: mas abraço·le y beso·le en·la boca: y encomendo·le a Dios nuestro señor: y partio·se d·el mucho gozoso (*Crónica*: 040r);

Mucho le plugo al rey don Alfonso como era magnanimo y de altos desseos de·la tanta obediencia y humildad de su fijo: y alço los ojos y manos al cielo y dixo: gracias solemnes fago a nuestro Señor (*Crónica*: 046v);

[...] conuienes comigo y me prometes en palabra de verdad y pones tus manos entre las mias que nunca agenaras ni agenar consentiras este reyno (*Crónica*: 052v);

[...] todas las moças le fincaron las rodillas delante y le besaron las manos (*Crónica*: 060v);

[...] y el mismo sancto padre salio a·la sala y le beso tres vezes en·la boca: y le rogo que houiesse de predicar delante el (*Crónica*: 081r);

Besaron le entonce todos las manos y derribaron se·le a·los pies y quisieron ge·los besar sino que el rey non consintio (*Crónica*: 097r);

Antes me plaze d·ello respondio el rey que yo tan bien desseo fablar con vos: vamos a palacio y alla fablaremos: y puesta la real mano sobre la cabeça fueron·se az·alla (*Crónica*: 109r);

[...] parecio tan mal al rey su padre que ni le fizo rostro de padre ni ahun le quiso dar la mano ni quasi fablar·le (*Crónica*: 134r);

[...] y ahun tomando a cada·vno su mano abierta echo el dicho balsamo en gota por medio las palmas (*Viaje*: 149v);

Y quando Fiometa se vyo tan dezdichada las lastimas que de su boca dezia yo no las podria tan piadosas recontar: porque no solamente con la lengua lo dezia mas con las manos se ayudaua: de manera que a·mi no es possible de·las scriuir: (*Grimalte*: 034r);

[...] mis oios a·los lloros y mi boca con lastimas del sentible coraçon y mis oydos inclinados al clamor todos iunctos se acordaron con las manos que mucho sin piadad trauauan de mis cabellos (*Grimalte*: 041r);

[...] los quales como por mandado del señor bebiessen: por que non gomitassen tenian las manos a·la boca (*Ysopete*: 003v);

El maestro venido a casa entrando en·la camara començo a falagar a·su muger que lloraua. E ella boluiendo la cara le dixo: quita te alla e ten la mano queda (*Ysopete*: 011r);

[...] e faziendo señal de silencio con·la mano dixo humilmente con alegria las palabras seguientes (*Ysopete*: 018r);

[...] e menazando me: dio vozes contra mi regañando sus dientes. Abrieron sobre mi sus bocas. E retrayendo me los beneficios: e mercedes a mi fechas: firieron mis carrillos: e fartaron se de penas (*Cordial*: 044v).

Expressions gestuals tan importants, que permeten definir el temperament de les persones:

Cuyas cejas estan declinadas para baxo quando fabla a otro o le mira quasi escondidamente debaxo d·ellas: significa ser el hombre muy malicioso o engañoso; [...] Cuyos ojos son de mucho mouimiento o duro o tardio: empero miran agudamente con abaxamiento de·la carne de·las cejas: significan ser el hombre muy malicioso en muchas cosas; [...] Cuya boca rie de ligero: significa hombre simple vano inconstante que cree de ligero. La boca y rostro que rie tarde y poco: significa hombre constante astuto de claro intellecto: secreto leal y laborioso. § Cuya boca se mueue con difficultad a reir: significa hombre discreto y mucho de su seso: cuya boca rie facilmente y riendo tusse muchas vezes o boceza o tuerce la cabeça: significa hombre variable inuido: que cree luego: y se decanta a lo vno y a·lo otro. § El que riendo tuerce la boca: y aquello faze escarneciendo a otro: significa hombre arrogante falso tenaz irado mintroso: y traydor algun·tanto (*Fisonomía*: 056r, 057r, 058v).

O que, fins i tot, poden tenir efectes màgics, sobretot quan es tracta de prevenir malalties d'origen desconegut o atribuïdes a certs sortilegis, com és el cas de la fascinació. Per això, Enric de Villena explica com eren alguns dels gestos rituals que feien els jueus per evitar de ser ullpresos:

> Los grandes de hedat juntauan los pies e atauan los pulgares con·la buelta que mostro Enoc: estando contra oriente: e saltauan facia arriba tres vezes ante que saliesen de sus casas [...]. E passauan el rallo por el vientre de·las bestias de caualgar ante que andoviessen camino (*Aojamiento*: 144r).

Però la gestualitat provoca també les reconvencions dels moralistes que voldrien evitar tota espontaneïtat en la parla o el gest i, sobretot, bandejar la rialla:

> La soberuia de·los costumbres se ha de domar con·el jugo de·la disciplina. Esso·mismo dize el en vna epistola. O quan compuesto faze todo el stamiento del cuerpo: e el habito del pensamiento la disciplina. Somete la ceruiz: e pone las cejas en·el suelo: da composicion en·el rostro. Ata los ojos: defiende la risa: templa la lengua. Pone freno a·la gula. Amansa la saña: e compone e da forma al andar [*Cordial*: 024v].
>
> La risa abunda en·la boca de·los necios y de·los que tienen gran baço (*Fisonomía*: 058v).

2. El lèxic de la gestualitat

A part d'aquests usos, és interessant veure que en nombroses ocasions no hi ha una descripció del moviment corporal, sinó que simplement aquest és evocat per la presència d'una determinada unitat lèxica: *gesto*. Aquesta paraula, presa del llatí *gestum* i usada en castellà des de Berceo, es converteix en el centre significatiu que permet singularitzar situacions i personatges.

Així, mentre els prínceps, nobles i cavallers de la *Crónica de Aragón* es caracteritzen per la jovialitat i la noblesa dels gestos, entesos no tant com un moviment particular del cos, sinó com una manera de ser:

> En dando fin a su fabla el començo primero que todos a poner mano en·la obra: todos le acudieron mas con gana que con palabras: ahi vierades desenboltura de

> manos alegria de gestos: y mucha mas osadia en·las obras que en·el pareçer. [...] Mas de que vido al magnanimo rey d·Entença que tenia mucho el gesto y presencia de rey. y houo consuelo grande de departir con·el. [...] Tanto les asseguraua su gesto que por cierta y mas que cierta la victoria tenian. [...] El cardenal quando vido al rey se agrado en demasia del gesto y tan real magestad de su esclareçida persona: pero mas del juyzio de·la grandeza de coraçon del assiento cordura y virtud que en todo mostraua [...]. Nuestro es el campo nuestra es la victoria: dexaremos de passar adelante? Nunca Dios lo quiera: que vuestros mismos tan esforçados gestos vuestros rostros tan alegres y tan llenos de esperança de fazer grandes fechos me conuidan a os conuidar que siguamos la victoria [...]. Su muger que era fija del duque de Bar y sobrina del rey de Francia era mucho fermosa y de gesto especial de alta y real criança de grande autoridad y mesura (*Crónica*: 12r, 63r, 75r, 76v, 94r, 150v),

l'autor desconegut del *Cordial de las cuatro cosas postrimeras*, en canvi, quan ens parla dels éssers infernals que es llancen amb fúria sobre les ànimes dels damnats, els fa manifestar amb gestos grollers:

> Onde en vn psalmo dize Dauid. Abrieron sobre mi su boca: assi como el leon que rebata: e brama. Item tentaron me: e escarnecieron me: faziendo me gestos de narizes. E retruxieron sobre mi con sus dientes (*Cordial*: 44v).

Però és sobretot a les obres poètiques o a les novel·les sentimentals on amb l'ús d'aquesta unitat lèxica se sintetitzen diversos sentiments i emocions i es fa palès fins a quin punt la gestualitat s'imposa sobre les paraules:

> Onesta dama sentida | por quien mi vida recrea | si mi lengua no·s conbida | mi uoluntat vos desea | mi jesto uos desafia | mi uoluntat vos requiere | mi alma tanto vos quiere | que por uos s·enfermaria (*Ateneu*, 193v);

> Quando comigo fablays | vuestra boca dize no | e los oios buestra so | por modo que me matays | vuestra graçia me catiua | vuestro gesto m·atormenta | d·una part soys atractiua | e de la otra tan esquiua (*Herberey*: 043r);

> E ahun mas se m·acuerdan | los gestos e continençias | que empues acaesçieron | las amantes aparençias | lo qual mis oios vieron | ca si bien yo non dezia | el amor que te leuaua | ni el tuyo me mostrauas | assaz claro se veia (*Herberey*: 075v);

Pero si bien no sabredes | por la boca mi dolor | en mi gesto et mi color | muy claro lo conoceredes (*Palacio*: 117v);

Los bienes que uos teneys | bien me plaze descriuir | se qu·a todas preualeys | y corona poseheys | en el honesto beuir | los stados femeniles | y·la·mas palancianera | demuestran aquellos fines | con gestos de sarafines | que matays las demanera (*Vindel*: 172r);

La voluntat sintiendo se culpable: a·las palabras por la razon dichas no curo satisfazer: antes con disimulados gestos por otras pasiones mostro aquellas por ella no ser comprendidas (*Deleytación*: 007r);

Y ali pensando y descorrjendo sus sentidos lo que por jndiçios y jestos pasados por razon alcançar podia: a·la fin con jnumerables sospiros: su pareçer determjno y confirmo: ser de los dulçes recreaçiones d·amor muy apartado (*Deleytación*: 038v);

Mas el jesto tan dulçe y mjrar de·la graciosa senyora que traspasando ablandeçio su muy duro coraçon: (*Deleytación*: 143v);

[...] y puesto que la reyna y muchos duques y condes y grandes senyores ge le supplicassen en aquell caso a·todos perdia verguença antes gesto muy irado y sanyoso les mostraua (*Grisel*: 024r);

[...] y todos aquellos pueblos desseosos de amar començaron a alegrar los gestos (*Triunfo*: 056r).

3. Caracterització lingüística del gest

Aquest conjunt d'ocurrències del mot *gesto* ens permet assajar-ne una definició en què destaquen dos valors fonamentals: d'una banda, el *moviment d'una part del cos amb què s'expressa una actitud*, i de l'altra, l'*expressió de la cara o del cos d'una persona que denota un estat d'ànim*. Matís semàntic que ja observava Nebrija (c 1495) quan distingia *gesto con visage*: equivalent al llatí *gesticulatio*, i *gesto: la cara que se muda*, traduït pel llatí *vultus*. És a dir, el moviment i el seu resultat. El primer, contable, substituïble en els textos per mots com *ademán*, *meneo* o *seña*, i combinable amb el verb *hazer*:

[...] sin duda es cierto que ningunos quieren ni se mueuen si non hallan adonde vuestra beldad y ademanes los embien (*Grisel*: 020v);

> [...] nin mouer mucho tus manos. nin sea en ty ningun meneo retraedor. syno gentilmente fablar (*Rectórica*: 291v);
>
> [...] mas vosotras por non poder vos fallar las vezes que quereys nos mostrays las tales senyas que valen mas que palabras (*Griseł*: 012v);

o bé substituïble per algun dels gestos específics, com *momería* i *momo*, exagerats o grotescos, usats per divertir o ridiculitzar,

> [...] y las embaxadas de muchos principes que fue cosa d·espanto: fizieron se grandes salas: estrañas momerias: fechos valientes y famosos que la caualleria y nobleza era tanta que no cabia en·la ciudad (*Crónica*: 134r);
>
> [...] que es como escoria y como hezes de·la virtud: mas es mas propiamente como falso y enojoso momo de aquella: que enojar se de·la virtud mas pareçe vicio y como enemiga de·la virtud (*Crónica*: 0:02r);

i *risa* i *sonriso*, com a expressió d'alegria o de diversió, no necessàriament acompanyada de so en el primer cas.

> El rey como vano desparo con vna gran risa y embio le para neçio: y afirmo·se como de nueuo en su fiera blasfemia (*Crónica*: 138r);
>
> [...] y ellos como señores grandes haziendo tal grand continencia en la qual mas altiuos que vmanos se mostraron, mas ellas los rostros llenos de risa cada vna se pone en razones y motes con aquel que mas le plaze (*Triunfo*: 066v);
>
> Sin çarcillos nin sartal | en una corta camisa | fermosura natural | la boca lena de risa | descubierta la cabeça | como ninfa de Diana (*Estúñiga*: 157v);
>
> La donzella maraujllada quiso con vn sorrjso responder en sta manera. (*Deleytación*: 098v);

i també en alternança amb l'ús d'alguns mots relacionats amb la parla, i que ocasionalment poden denotar els gestos que l'acompanyen (*amenazar*, *bravear*...):

> [...] por lo qual torno el grand espanto en juego e risa. Significa esto que los ombres que brauean e amenazan mucho: fazen poco (*Ysopete*: 037r);
>
> [...] por que como me yo ensaño: todos fuyen de mj e si amenazo todos se espantan (*Ysopete*: 062v).

El segon valor de *gesto* és generalment no contable —almenys per a cada un dels subjectes a què s'aplica—, substituïble per mots com *aparença*, *aspecto*, *esguarde*, *parecer*, *rostro*, *semblante* o *viso*, i combinable amb verbs com *tener*, *mostrar* o *presentar*:

> La recordança de·las quales puesto qu·en son de olujdo amortigue la pena so aquella dulce aparença, el posonyoso venino de vuestras llagas s·asconde (*Coimbra*: 114v);
>
> [...] mi volundat catiuada | fetxa de dona seruiente | ya sin fin enamorada | por vn aspecto plaziente (*Vindel*:144v);
>
> Y empues de los pacimientos | que los sguardes graciosos | en ambos a dos causaron | ovimos departimientos | de meritos virtuosos | que nos mas enamoraron (*Herberey*: 065r);
>
> [...] tanto que en algun conoscimyento de·los passados oviera entre aquellos por su rostro y parescer los sacara y cada vno segun fue a esta vida torno (*Triunfo*: 003v);
>
> Por esso dize sant Bernardo en·la prosa: yo temo mucho el rostro del juhez venidero: al qual ninguna cosa secreta se escondera: ni dexara cosa sin vengar;
>
> [...] yo me fize adelante | en son de·la socorrer | el me ablo con·senblante | terrjble. Stat costante | amjgo y queret ver! (*Deleytación*: 159r);
>
> Y en fin de la presente | d·una cosa vos aviso | que vuestro fermoso viso | a quanto dezis desmiente | vos demostrays ser desdeñosa | quando mas soys requerida (*Herberey*: 043v).

Podríem concloure'n, per tant, que hom pot fer molts gestos, però té un gest determinat que el defineix. I la diferència entre ambdós és en la vigència del moviment.

4. Moviment i expressió de sentiments

Això ens porta a analitzar complementàriament el valor del terme *movimiento*, un dels mots d'un ampli conjunt derivat del llatí MOVERE, format per verbs (*amotinar*, *amover*, *comover*, *mover*, *promover*, *remover*, *somover*), noms (*comoción*, *inmoble*, *momento*, *motivo*, *movida*, *moviente*, *movimiento*, *mueble*, *promoción*, *remoción*, *terremoto*) i adjectius (*comovedor -ora*, *momentáneo -a*, *movedor -ora*, *movi-*

ble, *movido -a*, *promovedor -ora*, *remoto -a*), i que en el conjunt del corpus del *DiCCA-XV* observem que, en un procés de progressiva especialització que va del món de les entitats concretes al de les nocions generals i més abstractes, per tornar novament a la màxima concreció, apareix amb cinc valors diferents:

1) Acció i resultat de canviar de situació o de posició:

[...] se dize que cadavn año todos los muertos ende sepultados salen defuera de·las sepulturas: y assi stan derechos en vista de todos sin algun sentido ni mouimiento: y esto se haze quando vn dia del año festiuan el moro sancto que llamen ellos (*Viaje*: 153r).

2) Acció i resultat d'agitar-se o d'alterar-se una cosa:

E por quanto el conocimiento principal de·las humanas dolencias esta assentado en·el mouimiento y bollicioso saltar de·los pulsos: los quales por jnteruencion de·las venas declaran la diuersidad de·las passiones intrinsecas de·los miembros del cuerpo humano (*Salud*: 033r).

3) Impuls sobtat de fer alguna cosa:

[...] que Tulio dize, que grant virtud es costrenir los mouimientos del coraçon que son turbados, e faze en tal manera, que todos tus deseos sean obedientes a razon (*Rectórica*: 287v).

4) Acció tumultuosa o bel·licosa:

Dize Salamon: tres cosas me fazen gran desplazer, mas la quarta da gran temor a mi cor e envergoña la mi cara: mouimiento de çibdat, razonamiento de pueblo, falsia amagada, mas sobre todo la boca que miente, ca mata el anima (*Virtud*: 318r).

5) Necessitat d'evacuar:

[...] finche·la de manteca de vacas o de ovejas e liga·la al pescuezo del onbligo de noche fasta que ayas movimjento e non la tengas mas que si mas la tovieses tanto seria el fluxo que seria peligro (*Recetario*: 019v).

Aquesta especialització significativa del terme s'acompanya d'una proliferació d'unitats lèxiques que configuren el món que té la noció de *moviment* al seu nucli semàntic (o, almenys, d'alguna de les seves accepcions) i que s'oposen per diversos trets, sovint entrecreuats: per l'efectivitat o vigència del moviment (*atamiento*, *atender*, *cessar*, *descansar*, *detención*, *detener*, *engorrar*, *entestecer*, *entumecer*, *estabilidad*, *estable*, *estancar*, *fixar*, *fixo*, *mover*, *movimiento*, *parar*, *pausa*, *quedar*, *quedo*, *reposar*, *reposo*...), la seva direcció, sentit o procedència (*abaxamiento*, *abaxar*, *alexar*, *baxar*, *ascender*, *ascendimiento*, *ausentar*, *caer*, *caída*, *declinación*, *declinar*, *desviar*, *devallada*, *devallante*, *difundir*, *dirigir*, *discurrir*, *dreçar*, *echar*, *emanar*, *encaminar*, *encostar*, *endereçar*, *ensalçar*, *entrar*, *entravessar*, *entremeter*, *entreponer*, *entresacar*, *erección*, *errar*, *escampar*, *espenta*, *estirar*, *evacuar*, *exir*, *expellir*, *expulsión*, *expulsivo*, *girada*, *girar*, *gitar*, *llevar*, *mecer*, *menear*, *passar*, *preceder*, *puyar*, *rejectar*, *repellir*, *resbalar*, *sacar*, *salir*, *subimiento*, *subir*, *suspender*, *torcer*, *tornear*, *tornar*, *trabucar*, *traer*, *transir*, *transmigración*, *trasladar*, *trastejar*...), per la manera o la intensitat en què es produeix (*ainar*, *agitar*, *alboroçar*, *alboroço*, *amenear*, *atizar*, *bailar*, *barahunda*, *batir*, *concutir*, *contorcer*, *danzar*, *debatir*, *deslizar*, *discorrer*, *dispargir*, *disponer*, *doblegar*, *empinar*, *empuxar*, *erizar*, *escapar*, *esfregar*, *espasmo*, *estremecer*, *estremecimiento*, *estropeçar*, *extirpar*, *fluctuar*, *fregar*, *frotar*, *lanzar*, *llevar*, *regirar*, *temblar*, *tremor*...), per l'objecte o l'instrument (*andar*, *bogar*, *bracear*, *derrastrar*, *escobear*, *patear*, *pernada*, *pestañear*, *rabear*...), o bé per determinades característiques del subjecte (*bullir*, *gorgotear*, *hervir*...).

Tots ells, abraçats en un caramull de relacions i derivacions, de jocs metafòrics i metonímics, que mostren clarament fins a quin punt la precisió en la descripció dels moviments amb què es manifesten les actituds és fonamental per als autors. I per això la minuciosa elecció de les unitats lèxiques que s'hi refereixen. Malauradament, però, el conjunt de jocs lingüístics que se'n deriven

> [...] son tantos y tan en·demasia creçidos que sin dar enojo al oydo y cansancio a·la pendola dezir no se pueden (*Crónica*: 179v),

i, per tant, el seu estudi ens portaria massa lluny, en un moviment que no voldria de cap manera que arribés a provocar un gest de cansament en el rostre dels amics. I menys encara en el de l'amic que ens ha fet repetidament el regal de les seves reflexions sobre la comunicació.

Referències bibliogràfiques

Aojamiento: Tratado de aojamiento o de facinacion d'Enric de Villena, escrit el 1425, còpia manuscrita sense data (vers 1440) de la Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 6599.

Ateneu: Cançoner de l'Ateneu, manuscrit de 1490, còpia de l'Ateneu Barcelonès, ms. 1, Barcelona (BA1).

Cisoria: Arte cisoria o Tractado del arte de cortar del cuchillo, d'Enric de Villena, manuscrit de 1423 de la Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo del Escorial, ms. flV1.

Coimbra: Cancionero de Coimbra, manuscrit sense data, còpia entre 1448 i 1460 de la Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra, ms. 1011 (CO1).

Cordial: Cordial de las cuatro cosas postrimeras, anònim, traducció de Gonzalo García de Santamaría, editat a Saragossa el 1494. Incunable de la Biblioteca Nacional de Madrid, I/522.

Crónica: Crónica de Aragón, de Gauberto Fabrizio de Vagad, editat a Saragossa el 1499. Incunable de la Biblioteca Nacional de Madrid, I/2258.

Deleytación: Triste deleytacion, manuscrit anònim (atribuït per Riquer a Artal de Claramunt) sense data (entre 1458 i 1467), còpia de la Biblioteca de Catalunya, ms. 770 (BC2).

DiCCA-XV: Diccionari del castellà del segle XV a la Corona d'Aragó. Recurs en línia: stel.ub.edu/diccaxv/.

Estúñiga: Cancionero de Estúñiga, manuscrit sense data, còpia entre 1460 i 1463 de la Biblioteca Nacional de Madrid, ms. V177 (MN54).

Fisonomía: Arte de phisonomia, atribuït a Michael Scotus, editat a Saragossa el 1494. Incunable de la Biblioteca Nacional de Madrid, I/51.

Grimalte: *Breve tractado de Grimalte y Gradissa*, de Juan de Flores, escrit cap al 1480 i editat a Lleida, sense data (vers 1495). Incunable de la Biblioteca Nacional de Madrid, inc/382.

Grisel: Tractado de Grisel y Mirabella, de Juan de Flores, escrit cap al 1486 i editat a Lleida sense data (vers 1495). Incunable de la Biblioteca Nacional de Madrid, inc/2181.

Herberey: Cancionero de Herberey des Essarts, manuscrit sense data, copiat cap al 1463 a partir d'una compilació atribuïda a Hugo de Urriés, ms. add. 33382 de la British Library de Londres (LB2).

Lepra: Tratado de la lepra, d'Enric de Villena, escrit el 1417, còpia manuscrita sense data (vers 1440) de la Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 6599.

Palacio: Cancionero de Palacio, manuscrit sense data (entre 1437 i 1442), còpia de la Biblioteca Universitaria de Salamanca, ms. 2655.

Recet: Recetario de Gilberto, còpia de 1471, probable adaptació del *Thesaurum pauperum*, de Petrus Hispanus. Manuscrit de la Biblioteca de Palacio de Madrid, ms. II3063.

Rectórica: Tractado de Rectorica, anònim, inclòs al *Cancionero de Ixar*, manuscrit de 1470 de la Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 28882 (Ixar).

Salud: Tractado de la salud humana, de Johannes de Ketham, editat a Saragossa el 1494. Incunable de la Biblioteca Nacional de Madrid, I/51.

Sástago: Documents notarials de Sástago: pergamins manuscrits del *Fondo Sástago (Lig)*, carpetes i-vi, procedents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona.

Triunfo: Triunfo de Amor, de Juan de Flores, manuscrit de 1475, còpia de la Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 22019.

Viaje: Viaje de la Tierra Santa, de Bernardo de Breidembach, traducció de Martín Martínez de Ampiés, editat a Saragossa el 1498. Incunable de la Biblioteca Nacional de Madrid, I/2563.

Vindel: Cancionero de Vindel, manuscrit sense data (entre 1470 i 1490), còpia de The Hispanic Society of America, Nova York, ms. B2280 (NH2).

Virtud: Flor de Virtudes, inclòs sense expressió de l'autor en el *Cancionero de Ixar*, manuscrit de 1470 de la Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 28882 (Ixar).

Vocabulario: Vocabulario español-latino, d'Elio Antonio de Nebrija, Salamanca, c. 1495.

Ysopete: Ysopete historiado, anònim, editat a Saragossa el 1489. Incunable del Monasterio de San Lorenzo del Escorial, inc. 32113.

Sobre la organización neuronal de los módulos lingüísticos

Ángel López García
Universidad de Valencia

La Lingüística viene soñando desde su fundación, desde que August Schleicher (1873) se inspiró en Charles Darwin para concebir las leyes de la lengua como leyes biológicas, con el honroso distintivo de ser una ciencia como las de la naturaleza, un representante de las *Naturwissenschaften* y no un miembro reticentemente agregado a las *Geisteswissenschaften*. No sin polémica, es verdad. Toda la revolución saussureana y su legado sociológico representaron un intento de optar por la ubicación contraria en la que la Lingüística se convirtió en modelo de las ciencias humanas. Pero esta fase de cabeza de ratón no sirvió de nada. A la postre volvió a imponerse la añoranza del naturalismo cientifista y hoy nos movemos otra vez en la esfera de las ciencias duras, aunque como cola de león. Claro que a uno siempre le queda la sospecha de que las declaraciones programáticas que sustentaron el cambio de paradigma partían de una falsa premisa, la de que existe una oposición irreductible entre el álgebra y la teoría de conjuntos. Mas, como sabemos desde Descartes y Leibniz, esto no es así. Una situación formal puede ser descrita y manipulada tanto geométrica como aritméticamente: en el primer caso la abordamos mediante una serie de valores —coordenadas— de un conjunto, en el segundo mediante operaciones aplicadas a dichos elementos que se representan por variables. Una curva en el espacio es un conjunto de puntos sucesivos y, además, puede definirse por una ecuación. No obstante, ontológicamente no se trata de lo mismo. La curva, si alguien la traza en una pizarra, tiene existencia material e imaginaria para los que la están viendo. La ecuación, por el contrario, no existe en el mundo físico, solo es una instrucción para darle existencia. En términos aristotélicos diríamos que la ecuación es la figura en potencia, mientras que el trazo de la curva definida por ella es su manifestación en acto. Lo curioso es que los lingüistas que se rebelaron contra Saussure a mediados del siglo xx llegaron a creer que

lo importante eran los algoritmos que definen los sintagmas (palabras, frases, oraciones) en vez de los sintagmas mismos y —peor aún— llegaron a considerar dichos algoritmos como la única realidad mental del lenguaje.

En los años cincuenta del siglo pasado, con los *Methods in Structural Linguistics* de Zellig Harris (1951), se pone de moda la consideración del lenguaje como un algoritmo y el resultado de esta opción, que sigue vigente hoy en día, ha sido doble: por un lado, situó en un segundo plano el planteamiento conjuntístico que en aquellos mismos años había propuesto Louis Hjelmslev (1953) en sus *Prolegomena* siguiendo la tradición gramatical; por otro, confirió a la sintaxis un papel estelar que los desarrollos posteriores se resisten a abandonar. Las huellas de esta decisión metodológica —que no epistemológica— perviven todavía en *The Minimalist Program* de Noam Chomsky (1995), el cual se siente obligado a partir de *merge*, una operación de adición, a pesar de las sucesivas renuncias a tratar grandes parcelas del lenguaje fuera del diccionario. Y entiéndase que no estoy poniendo en cuestión los evidentes aspectos algorítmicos del lenguaje. Lo que pongo en duda es que la concatenación de símbolos sea lo prioritario del lenguaje y menos todavía lo que lo convierte en una capacidad exclusiva de la especie humana.

Si comparamos esta situación con la de las ciencias de la naturaleza, que tanto nos gusta imitar, se hará patente al punto la inconsecuencia del proceder de la moderna Lingüística. La Química también es una ciencia que se ocupa de concatenaciones de elementos representados por símbolos de un lenguaje formal. En este sentido, el equivalente del sintagma nominal *la casa*, compuesto del determinante *la* y del nombre *casa*, podría ser la sal CINa, compuesta del halógeno Cl y del metal Na. Ahora bien: la Química es ante todo la ciencia que estudia las propiedades de los elementos químicos y de sus compuestos, no una disquisición sobre las reglas formales de su composición. Por eso, no se ha servido nunca de modelos algorítmicos para explicar la óxido-reducción, pero sí ha echado mano de modelos conjuntísticos desde la época de Lavoisier. Algo parecido cabe decir de la Biología molecular, su extensión al dominio de los seres vivos: en esta ciencia lo que importa es el código genético, las listas de proteínas obtenidas a partir de la unión de aminoácidos del código y las listas de genes que las determinan, tan apenas la forma en la que se encadenan.

La extravagancia de los lingüistas al privilegiar la sintaxis sobre los demás componentes ha tenido otro efecto indeseable y fue el salto conceptual manifestado en el conocido reduccionismo ontológico: resulta que, para una

parte nada marginal de los lingüistas, una lengua se concibe fundamentalmente como su sintaxis porque el lenguaje se interpreta como un algoritmo que media entre dos niveles de interfaz, el fónico y el lógico-semántico. Se pasa así de valorar la sintaxis como el componente *más regular* del lenguaje a considerarlo sin más como *la totalidad* del mismo. Lo anterior arrastra un corolario no menos cuestionable: todas las concatenaciones de signos que se aparten del patrón idealizado en el que confluyen las propiedades examinadas se consideraran irregularidades, aunque Lakoff (1970) puso de manifiesto que la consideración de las llamadas excepciones como fenómenos regulares permitía igualmente un tratamiento sistemático de la sintaxis. Así, un verbo como *convenir* se llamará «defectivo», porque no puede conjugarse en todas las personas gramaticales, un sintagma como *triángulo escaleno* se considerará una «colocación» y resultará desviante respecto a la llamada sintaxis libre porque el adjetivo *escaleno* no puede acompañar a otro nombre diferente, etc. La traducción del prejuicio sintacticista a las ciencias naturales conduciría a afirmaciones tan extrañas como la de que los átomos son exteriores a la Química, pues solo las moléculas contienen una combinación de átomos, la de que el helio es defectivo, ya que no se combina con otros elementos, o la de que los murciélagos, unos mamíferos con alas capaces de volar como las aves, son una especie de fósil evolutivo.

Lo curioso es que cuando se reivindica la condición social y semiótica del lenguaje, la respuesta que se suele obtener es que, en efecto, el mundo exterior también importa, pero el lenguaje es sobre todo un fenómeno mental, un verdadero órgano de la mente. Sin embargo, esta contestación, en la que «lenguaje» se considera sinónimo de «sintaxis», esconde una falacia. Porque en las lenguas *todo es mental*, todos los datos del mundo que han recibido un revestimiento lingüístico fueron percibidos previamente por los sentidos y convertidos en una red de sinapsis neuronales. En el lenguaje no hay *datos de fuera* y *datos de dentro*, todos vienen de fuera y se han incardinado dentro. En este sentido tan mental resulta el fonema /t/ de *atún* como el significado «atún» o su condición de antecedente del relativo en *el atún que trajiste estaba muy bueno*. Pero este planteamiento mentalista en Lingüística es muy antiguo, surge en cuanto se abandonaron los prejuicios normativos, ya en el Renacimiento, y no ha abandonado a los lingüistas (con alguna sonada excepción como los famosos postulados de Bloomfield) hasta hoy.

Es inevitable que al leer las líneas precedentes un lector avisado piense que está asistiendo a la enésima diatriba de los funcionalistas contra los for-

malistas. Y puesto que se ha aludido al basamento neurológico del lenguaje, es muy posible que saque a colación el doblete conexionismo/modularismo en defensa de estos últimos. El argumento conexionista funciona como sigue. Basándose en la moderna neuroimagen, la cual pone de manifiesto que cada vez que se realizan actividades lingüísticas (también de otros tipos) se registra actividad eléctrica en la totalidad del cerebro, se concluye que no existe tal cosa como las tradicionales áreas del lenguaje, es decir, que no hay un área léxica, otra fonológica, otra sintáctica y así sucesivamente. Sin embargo, los estudios sobre el llamado síndrome de lenguaje específico (Finestack y Fey, 2009) han puesto de manifiesto que sí que existe una especificidad neuronal relativa a comportamientos lingüísticos, de manera que hay pacientes que tienen problemas con la morfología nominal, pero no con la verbal, etc. No obstante, es de advertir que el modularismo no supone necesariamente la centralidad de la sintaxis. En realidad, la especificidad afecta por igual a todos los componentes. Hay pacientes que solo tienen dificultades con ciertos sonidos o los hay que son incapaces de acordarse de términos abstractos, pero manejan perfectamente los concretos. El modularismo no es privativo de la sintaxis, es una peculiaridad del lenguaje como tal. Además, la extensión de los módulos es variable. El conjunto de morfemas flexivos del presente de la lengua española es un módulo; el paradigma flexivo del verbo español es un módulo; y el diasistema románico del verbo es igualmente un módulo.

Para entender cómo se llega neurológicamente a esta modularidad escalonada considérese el ejemplo de los sistemas de cristalización en la naturaleza. En Cristalografía se distinguen varios sistemas de cristalización caracterizados por criterios de simetría. Se dice que los minerales que cristalizan lo hacen siguiendo siete sistemas —cúbico, tetragonal, ortorrómbico, triclínico, monoclínico, hexagonal y rómbico— a base de combinar las posibilidades de dos criterios —«número de ejes que se cortan en ángulo recto» y «caras iguales o diferentes»—, los cuales se combinan de manera aleatoria para dar lugar a los sistemas de cristalización referidos. Evidentemente el grado de simetría de un cristal no tiene nada que ver con la mente humana. Pero el cerebro del geólogo lo reproduce en su metalenguaje combinando dichos criterios, de forma que mnemotécnicamente reconstruye dichos sistemas uniendo el número de ejes al tipo de ángulos que forman al cortarse y a la cualidad de las caras. En el lenguaje sucede lo mismo, solo que el código también constituye una realidad mental; esto es, tanto el metalenguaje del

investigador como el sistema lingüístico del investigado consisten en conexiones neurológicas, lo cual no quiere decir que tengan que ser equivalentes.

Edelman (1987) ha descrito cómo procede el cerebro para formar redes neuronales cada vez más amplias. Prescindiendo de detalles menores, básicamente se trata de que las neuronas forman redes siguiendo varias etapas de complejidad creciente. Las agrupaciones destinadas a un efecto ocasional se llaman redes primarias. Dichas redes primarias se deshacen inmediatamente, pero la reiteración de las mismas acaba facilitando su velocidad de disparo y, por consiguiente, su existencia como improntas neuronales estables en el cerebro. Seguidamente, las redes primarias se agrupan en redes secundarias y estas, a su vez, en mapas de representación neuronal. La idea que querría proponer aquí es que los módulos lingüísticos resultan de un comportamiento neurológico similar y, en realidad, no podrían surgir de otra manera. Ciertos hábitos de agrupamiento sináptico se enlazan con otros para formar eso que llamamos componentes o subcomponentes del lenguaje.

Por ejemplo, piénsese en el sistema consonántico del español. Suponer que tenemos en la mente algo parecido al cuadro de oposiciones consonánticas que describen los tratadistas me parece enteramente gratuito. Ese cuadro es el resultado científico de formalizar lo que sabemos como hablantes. Pero lo que sabemos consta de redes sinápticas que se establecen en torno a la cesura de Rolando y que son analizadas en la zona contigua del lóbulo parietal, más otras redes que se ubican en el hemisferio derecho y que están especializadas en el análisis de las curvas tonales, más otras redes relativas a la duración y que se ubican en la zona temporal inferior, etc. Algo parecido cabe decir, naturalmente, de los esquemas sintáctico-semánticos relativos a los verbos de movimiento o de los sufijos de nominalización. En todos estos casos, una cosa es la realidad mental —la forma en que los hablantes y los oyentes reconstruyen neurológicamente los módulos— y otra muy diferente es la moda que en cada momento ha llevado a los lingüistas a dar cuenta de dichos módulos en sus tratados. A juzgar por lo que se encuentra en las gramáticas que siguen el modelo del latín hasta finales del siglo XIX, el componente central de una lengua es la morfología flexiva y todo lo demás se consideraba que eran meros añadidos; luego, en la primera mitad del siglo XX, solo se prestó atención a la morfofonología; más tarde, casi hasta hoy mismo, fue la sintaxis; en el momento presente nos encontramos con el privilegio de la semántica (López García y Ricard Morant, 1999). ¿Cómo podríamos tomar en serio a una ciencia que dijese que el centro del mundo físico lo constituye la masa,

luego que la energía, luego que el electromagnetismo y así sucesivamente? Pues algo parecido es lo que viene haciendo la Lingüística desde su fundación.

En realidad, el fundamento neurológico de los distintos componentes del lenguaje, tal y como acostumbran a distinguirlos los gramáticos, es más bien pobre. Los lingüistas hablamos de sintaxis frente a morfología porque la sintaxis se ocupa de la agrupación de las formas en cadenas y la morfología de la organización interna de dichas formas mediante paradigmas. Convencionalmente decimos que la caracterización de *María*, en *María llegará tarde*, como sujeto es un hecho sintáctico, mientras que la definición de *llegará* como futuro imperfecto de indicativo de *llegar* (frente al presente *llega* o la 2.ª persona *llegarás*, etc.) es un hecho morfológico, a pesar de que ambos rasgos se extienden al conjunto de la cadena, y aún es más importante el segundo que el primero, puesto que la adición de *hoy* sería incompatible con *llegará*, pero no así con el sujeto *María*. Sin embargo, la organización interna de las formas también supone procesos de encadenamiento, esto es, procesos sintácticos y, al contrario, las cadenas sintácticas también forman parte de paradigmas. Por ejemplo, el análisis permite reconocer tres elementos sucesivos en *llegará*, el radical *llegar-*, el morfo de futuro *-á-* (antiguo HABET) y el morfo cero *-ø* de 3.ª persona del singular, los cuales deben disponerse precisamente en este orden. E inversamente: la oración *María llegará hoy* forma parte de un paradigma de esquemas sintáctico-semánticos en el que pueden reemplazarla otras estructuras oracionales intransitivas de movimiento como *el tren ha salido de la estación*, pero no esquemas transitivos como *el perro come carne* o impersonales como *se habla inglés*.

En otras palabras, que es muy improbable que lo que habitualmente llamamos Sintaxis y Morfología tengan algún tipo de realidad lingüística a pesar de su venerable tradición metalingüística. Lo que sí debe de existir en el cerebro son «pautas de establecimiento de redes sinápticas» diferenciadas que subyacen al comportamiento morfológico y al comportamiento sintáctico respectivamente. Así, el comportamiento paradigmático, típico de la morfología, consiste en listas de elementos intercambiables a instancias de las necesidades del entorno. Si el sujeto es *yo*, el hablante echará mano de *llegaré*, cuando sea *tú*, de *llegarás*, cuando se trate de *él* o *ella*, de *llegará*, etc. Pero esto es lo mismo que hacemos cuando al preparar la lista de la compra pensamos que nos falta fruta y separamos mentalmente la idea de «manzana» de un repertorio al que también pertenecen «guayaba» (que sabemos no está disponible en esa época), «pera» (que no le gusta a mi hija), etc. Estas listas se

elaboraron a base de interiorizar la huella de memoria corta en el sistema límbico y de almacenar después la serie en repertorios de memoria larga que se suelen ubicar en el córtex prefrontal. No tenemos ningún dato empírico que sugiera que el almacenamiento paradigmático de nombres de frutas, de ríos de Europa, o de primos de mi madre difiere en algún sentido del almacenamiento paradigmático de las formas flexivas de un verbo (tal y como se estudian en Morfología) o del paradigma de esquemas sintáctico-semánticos oracionales (propios de la Sintaxis).

Tampoco los hábitos de concatenación, que los lingüistas acostumbramos a llamar sintácticos y que, según hemos visto, se dan igualmente en Morfología, resultan ajenos a la vida diaria. Todas las acciones habituales, que tenemos más o menos automatizadas, responden a este tipo de patrón neurológico. Abro el grifo, me mojo las manos, tomo la pastilla de jabón, me froto las manos con ella, dejo la pastilla en la jabonera, froto las manos entre sí, coloco las manos bajo el grifo, lo cierro y me seco las manos en la toalla. He aquí un acto maquinal que hacemos varias veces al día. La secuencia de acciones puede alterarse a veces, pero por lo general es fija: puedo tomar el jabón y mojarlo junto con las manos, pero no puedo secarme las manos antes de abrir el grifo. Pues bien, en el lenguaje ocurre lo mismo. Extraigo un elemento léxico de la memoria para que haga de sujeto, añado un verbo, luego un complemento nominal, luego un complemento preposicional y obtengo *mi amigo vende libros por la tarde*, donde en algún caso podría alterar algunos elementos, como en *por la tarde mi amigo vende libros*, pero no en otros, como en **libros por la tarde mi amigo vende*. Cada elección condiciona las siguientes, pero ello ocurre tanto en las acciones lingüísticas como en las que no lo son. Si tras abrir el grifo agarro una botella, lo que hago es iniciar el proceso de llenarla y no el de lavarme; si tras *mi padre* elijo el verbo *comer*, ya estoy excluyendo un complemento como *libros y* propiciando otro como, por ejemplo, *huevos*. Este tipo de concatenaciones semiautomáticas tiene como soporte los circuitos neuronales del sistema límbico, en particular los del núcleo caudado.

El lector podría pensar que estoy redescubriendo el Mediterráneo porque acabo de llegar a la distinción saussureana (Saussure, 1916, 2è part, ch. 4) fundamental entre relaciones sintagmáticas y relaciones paradigmáticas. No le faltaría razón porque, en efecto, estos dos tipos de relación sobrevuelan todo el entramado del lenguaje y tienen justamente el fundamento neurológico respectivo que acabamos de ver. Por ello, para justificar la diferencia entre los módulos lingüísticos habrá que profundizar algo más en dicho ba-

samento mental. Las pautas de organización nerviosa que es preciso considerar también son dos: las *dimensiones de empaquetamiento de los estímulos* y la *sensibilidad del umbral de excitación*. En cuanto al primer criterio, Miller (1956) estableció hace muchos años la tendencia de la mente a tratar un máximo de seis o siete unidades a la vez. A partir de dicha cifra, más o menos, se procede a empaquetar otra media docena de unidades y así sucesivamente. En el nivel superior de elaboración nerviosa cada paquete funciona como una sola unidad de nuevo cuño, de manera que se producen nuevos empaquetamientos:

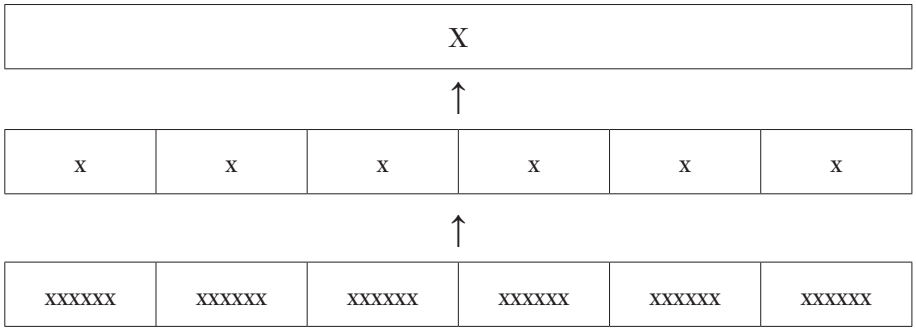

FIGURA 1

Este cuadro sugiere cómo se ha llegado en las lenguas del mundo a las unidades de los distintos módulos a partir de las limitaciones de empaquetamiento impuestas a nuestra capacidad sináptica. Así, lo que llamamos «Morfología» es el componente que aglutina las unidades mínimas con sonido y sentido, los morfemas, en paquetes de una media docena de ellos cada vez. Eso es lo que en la tradición gramatical española se suele entender por «palabra»: *sí*, *mí-a*, *roj-a-s*, *intelig-ente*, *dij-éra-mos*, *in-dige-st-a-s*, *des-torn-ill-ador-c-it-o-s*. Son raras las palabras de más de seis o siete morfemas, no porque seamos incapaces de recordarlos o de pronunciarlos, sino porque a partir de dicho límite se alcanza un nuevo nivel de empaquetamiento en el que las redes sinápticas n-arias se convierten en redes sinápticas n+1-arias.

Algo parecido sucede en el nivel siguiente: las palabras se empaquetan en grupos de un máximo de seis o siete elementos formando lo que los gramáticos llaman «frase»: *adiós*, *mi* + *casa*, *no* + *prefiere* + *descansar*, *el* + *mejor* + *regalo* + *de* + *su* + *vida*. Dicho nivel se llama «Sintaxis de la frase» en la tradición gra-

matical. La tendencia al empaquetamiento controlado continúa en el nivel siguiente, el oracional, el cual consiste en asociaciones de una media docena de frases como máximo: /*¡callad!*/, /*mi prima + es alta*/, /*los rosales + tapan + la vista de la carretera*/, /*Juan + regaló + un libro + a María + para su cumpleaños*/. Este último nivel se conoce por el nombre de «Sintaxis de la oración», aunque no es infrecuente que sea tratado junto al anterior como un solo módulo.

Cuando las sinapsis neuronales afectan a unidades sin sentido, esto es, cuando se producen en la zona cerebral donde se procesan los movimientos articulatorios que producen los sonidos o en la zona cerebral donde se descodifican los estímulos acústicos, la tendencia al empaquetamiento en grupos de una media docena de unidades funciona igual: las sílabas suelen constar de entre uno y seis fonemas (*a*-la, *be*-so, *vas*-to, *tres*, *trans*-por-tar),* los sirremas o grupos fónicos situados entre pausas se componen de una media docena de sílabas.

En cuanto a la sensibilidad del nivel de excitación, Hebb (1949) formuló hace medio siglo una famosa ley, conforme a la cual cada neurona tiene un umbral diferente de excitación y se dispara con mayor o menor facilidad según que su uso haya sido más o menos frecuente, pero puede modificar dicho umbral por asociación reiterada con otras neuronas. Los umbrales de excitación no son privativos de las neuronas, afectan igualmente a redes neuronales amplias, las cuales presentan un grado de sensibilización que es la media de los grados de las neuronas que las integran. Por ejemplo, los conductores avezados responden con mucha mayor rapidez a los signos que evidencian una alteración de las condiciones de conducción (semáforos que cambian de color, obstáculos en la calzada) que los conductores novatos y, similarmente, las personas acostumbradas a la ópera captan mejor las modulaciones de la voz de los cantantes que las que no asisten nunca. En el lenguaje estas diferencias de umbral de excitación se manifiestan en la oposición «discurso libre/discurso repetido». Considérese la secuencia *Juan no ha traído los tomates que le encargué*. Cuando el hablante dice *Juan*, el horizonte de expectativas del oyente es amplísimo, sabe que a continuación puede venir casi cualquier cosa (pero no del todo: *es un número primo* resulta imposible fuera del teatro del absurdo). Cuando el oyente recibe la segunda palabra, esto es, *Juan no*, ya se imagina que seguirá un verbo, aunque la incertidumbre sobre el contenido

* En otras lenguas hay sílabas con más de cinco fonemas, por ejemplo, el apellido *Pfingstl* del alemán.

del mensaje continúa. Cuando recibe *ha traído*, es decir, cuando ya ha oído *Juan no ha traído*, puede colegir que seguirá un sustantivo, pero sigue sin saber si será un abstracto —*la maledicencia*—, una cosa —*el libro*— o una persona —*a su hermano*—. Incluso con *Juan no ha traído los tomates*, a pesar de tratarse de una oración completa, subsisten numerosas posibilidades de continuación. A esto es a lo que se suele llamar discurso libre y es de este tipo de secuencias del que se han ocupado habitualmente los gramáticos a los que les gusta teorizar sobre la infinita capacidad productiva del lenguaje. Por eso, cuando se encuentran con una secuencia como *más vale pájaro en mano que ciento volando*, no tienen más remedio que recluirla en el apartado de las irregularidades. En este refrán la libertad de elección de términos o de colocación lineal de los mismos por parte del hablante es nula, y la sorpresa del oyente ante los elementos que va percibiendo resulta débil: al oír *más* puede esperar muchos elementos, con *más vale*, también, pero con *más vale pájaro* ya se han cerrado prácticamente todas las posibilidades de innovación. Este tipo de discurso es el que los gramáticos suelen llamar discurso repetido (Coseriu, 1977: 113).

El problema de considerar el doblete «discurso libre/discurso repetido» como una oposición es que así se escamotea su verdadera naturaleza neurolingüística. En realidad, *Juan no ha traído los tomates que le encargué* (secuencia m) está en uno de los extremos de la gradación de excitación del umbral, el de valor mínimo, mientras que *más vale pájaro en mano que ciento volando* (secuencia M) está en el otro extremo, el de valor máximo. Hemos oído tantas veces este refrán sin modificación alguna que, nada más iniciarlo, la red neuronal que lo codifica se dispara por completo. En cambio, como la otra oración resulta bastante imprevisible, el tiempo de disparo se alarga, pues los umbrales de excitación se mantienen bajos. Sin embargo los umbrales de excitación forman una línea continua, de manera que entre uno y otro extremo caben muchas posibilidades intermedias. El refrán *en casa del herrero, cuchillo de palo* (secuencia M-i) se oye a veces bajo la forma *en casa del herrero, sartén de madera*, por lo que su grado de previsibilidad tras la emisión del primer sintagma es menor que en el refrán anterior. Y, al contrario, la oración «libre» *las mujeres morenas son menos sensibles al sol que las rubias* (secuencia m+j) tiene un grado de previsibilidad mayor que la oración *Juan no ha traído los tomates que le encargué* por lo que respecta al último sintagma. Pero ello no agota el análisis. La secuencia *no solo cantaba sino que también tocaba la guitarra* (secuencia m+i) es más predecible, en cuanto a la aparición de *sino*

que, que la anterior en cuanto a la aparición de *rubias* (podría haber aparecido *pelirrojas*, por ejemplo). La progresiva previsibilidad de los elementos de una oración (o, O), que va ligada a un umbral de excitación más alto, constituye así una escala gradual con un número imprevisible de divisiones:

o, o+1, o+2 ... o+i... o+j ... O-j ... O-i... O-2, O-1, O

excitación baja excitación alta

Figura 2

Esta situación se repite en las unidades de nivel inferior, es decir, en los empaquetamientos previos al que acabamos de considerar. Hasta hace muy poco las unidades paremiológicas (refranes, aforismos, dichos, máximas, sentencias) no habían constituido un problema para la Gramática porque se consideraban ajenos a ella y formaban parte de las preocupaciones del lexicógrafo. Pero en el nivel de la frase las cosas no son tan simples, pues no es la unidad máxima de la Sintaxis y la fosilización contradice el supuesto algorítmico que la sustenta. Últimamente proliferan los estudios (Lewis, 1993, 1997) sobre el fenómeno de las *colocaciones*, esto es, sobre aquellos sintagmas previsibles en mayor o menor grado y que tan abundantes son en todas las lenguas: *primera dama*, *obras completas*, *código penal*, *cobrador del frac*, etc. Sin embargo, no todas muestran el mismo grado de previsibilidad: *primera dama*, en el sentido de «esposa del presidente del gobierno», no admite alternativa (no hay *segunda dama*); *código penal* alterna con *código administrativo*, *código militar*, *código civil*, etc.; lo mismo sucede con *obras completas*, aunque solo alterna con *obras escogidas*, pues *obras incompletas* ya no sería una colocación; en cuanto a *cobrador del frac* no alterna con *cobrador del gas* o con *cobrador de seguros*, pero, frente a *primera dama*, no designa un referente único, es decir, no se aproxima a los nombres propios. Con ello llegamos igualmente a una escala gradual de previsibilidad (y, por lo tanto, de excitación del umbral), flanqueada por frases (f. F) como *libro grande* (secuencia f) de mínima previsibilidad y como *guardia civil* (secuencia F), absolutamente predecible:

f, f+1, f+2 ... f+i... f+j ... F-j ... F-i... F-2, F-1, F

excitación baja excitación alta

Figura 3

Algo parecido sucede en lo que tradicionalmente se conoce por Morfología. Es significativo que la tradición gramatical acostumbre a distinguir entre la morfología flexiva y la morfología derivativa (la formación de palabras). En un primer acercamiento parece, en efecto, que existen tratamientos de la palabra (p, P) de baja excitación y con un grado de previsibilidad mínimo (p), como sucede en la morfología derivativa, frente a tratamientos de la palabra (P) de alta excitación y con un grado de previsibilidad máximo, que son los propios de la morfología flexiva. Así, de nada sirve saber que la «tonalidad próxima al *rojo*» se marca con el sufijo *-izo* (y de ahí *roj-izo*), pues la que tiende a *verde* es *verd-oso*, la que tiende a *rosa* es *ros-áceo*, la que tiende a *amarillo* es *amarill-ento*, etc: por eso, la introducción de nuevos colores en el léxico de la moda deja completamente abierta la designación de la tonalidad próxima a los mismos (¿el color *caldero* pide *calderoso*, *calderáceo*, *calderizo*...?). Todo lo contrario sucede en la flexión: el paradigma de presente de indicativo *amo*, *amas*, *ama*, *amamos*, *(amais)*, *aman* se extiende sin vacilación a cualquier nuevo verbo en *-ar* del español, por ejemplo a *surfear*, que da *surfeo*, *surfeas*, *surfea*, *surfeamos*, *(surfeais)*, *surfean*. Sin embargo, una vez más, esta dualidad radical es solo aparente. En la flexión existen irregularidades, a veces leves (como en *pongo* frente a *temo*, pero *pones*, *pone*... como *temes*, *teme*...), otras veces mucho más intensas (como en *soy*, *eres*, *es*, *somos*, *(sois)*, *son*). Y, al contrario, en la derivación existen esquemas regulares, a veces bastante difundidos, aunque improductivos (así el sufijo *-iego* de *andariego*, *mujeriego*, *nocherniego*), otras, en cambio, en uso actual (como *-eo* de *tapeo*, *balanceo*, pero también de *chateo*, sobre *to chat*, «hablar», dícese por extensión de la comunicación por Internet). En realidad, cuando se procede a un examen menos superficial se advierte que las fronteras son imprecisas y que lo que tenemos para la palabra (p, P) es una gradación similar a las de arriba:

p, p+1, p+2 ... p+i... p+j ... P-j ... P-i... P-2, P-1, P

excitación baja excitación alta

FIGURA 4

La pregunta que ahora se plantea es la de si los tradicionales rótulos de la gramática tienen algún sentido en la realidad del lenguaje. Si no hay más que redes neuronales con grados variables de excitabilidad —y, en verdad, no parece haber otra cosa—, ¿qué valor debemos atribuir a conceptos mo-

dulares como los de «oración de relativo», «frase nominal» o «imperfecto de indicativo»? Un conexionista estricto diría que estos conceptos son meras invenciones de los gramáticos, que tienen el mismo valor que el concepto «ácido» en Química, y que, de la misma manera que existe el ácido sulfúrico (SO_4H_2), pero no el ácido en general, existe la frase nominal *el coche de mi hermana*, pero no la frase nominal en general. Así se plantearía en pleno siglo XXI una cuestión que fue objeto de debate a finales de la Edad Media, cuando los filósofos realistas, quienes sostenían que el género HOMO era tan real como los individuos Adán o Eva, se enfrentaron a los filósofos nominalistas, quienes sostenían que HOMO era simplemente un nombre, pero no una cosa. Como es sabido, ganaron los segundos y hoy la ciencia es nominalista. Pero esto, que vale para la Física y demás disciplinas renacentistas, no vale para la Lingüística, la cual no se constituye en el Renacimiento, sino en el siglo XIX. Y es que «oración de relativo», «frase nominal» e «imperfecto de indicativo» no son solo rótulos manejados por el gramático: también, y sobre todo, se trata de conocimientos del hablante/oyente sobre su propia lengua, cosas que sabe, aunque por lo general sea incapaz de explicarlas con palabras. Lo expresó claramente Sebastià Serrano (1984: 141) hace treinta años cuando escribe, en su carta a un/a estudiant/a de Filología, lo siguiente:

> En primer lloc, per a nosaltres, com ens diuen els filòsofs de la ciència, no hi ha fets purs, dades pures, sinò que els fets estàn carregats de teoria. És a dir, no és possible una recollida de dades independents d'una teoria; en el fons allò que passa és que les dades depenen d'una teoria no explícita i, per tant, sovint, molt pobra i trivial.

A ilustrar la difícil relación entre hechos y teoría ha dedicado Sebastià sus mejores años. En nombre de quienes nos hemos beneficiado de esta visión tan innovadora y tan poco sectaria de la lingüística: moltes gràcies.

Referencias bibliográficas

Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, Mass.

Coseriu, E. (1977). «Introducción al estudio estructural del léxico». *Principios de semántica estructural*. Gredos, Madrid.

Edelman, G. M. (1987). *Neural Darwinism: The theory of neuronal group selection*. Basic Books, Nueva York.

Finestack, L. H., M. E. Fey (2009). «Evaluation of a Deductive Procedure to Teach Grammatical Inflections to Children with Language Impairment». *American Journal of Speech Language Pathology* 18(3): 289-302.

Harris, Z.-H. (1951). *Methods in Structural Linguistics*. University of Chicago Press, Chicago.

Hebb, D. O. (1949). *The Organization of Behavior*. Wiley, Nueva York.

Hjelmslev, L. (1953). *Prolegomena to a Theory of Language*. Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics, Baltimore. (1.ª ed. 1943, en danés.)

Lakoff, G. (1970). *Irregularity in Syntax*. Holt, Rinehart and Winston, Nueva York.

Lewis, M. (1993). *The lexical approach*. Language Teaching Publications, Hove.

Lewis, M. (1997). *Implementing the lexical approach*. Language Teaching Publications, Hove.

López García, Á., R. Morant (1999). «La posición de la lingüística cognitiva en el desarrollo histórico de los modelos gramaticales». En: Cifuentes, J. L. (ed.), *Estudios de Lingüística Cognitiva I*. Publicaciones de la Universidad de Alicante, Alicante, pág. 319-327.

Miller, G. A. (1956). «The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on Our Capacity for Processing Information». *The Psychological Review* 63: 81-97.

Saussure, F. de (1916). *Cours de linguistique générale*. Ed. de de Mauro, T. (1979), Payot, París.

Schleicher, A. (1873). *Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft*. Kessinger Publishing, Whitefish, MT.

Serrano, S. (1984). *De l'amor als signes*. PPU, Barcelona.

«M'exalta el nou i m'enamora el vell»:[1] *els corpus, passat i futur de la lingüística*

M. Antònia Martí Antonín
Mariona Taulé Delor
Universitat de Barcelona

Quan el 1971 vaig seguir els cursos de Lingüística Matemàtica que en Sebastià Serrano impartia a la Facultat de Filologia de la UB, només podíem treballar amb textos analògics. Tot just acabava d'aparèixer la fotocopiadora. Un dels autors que ens va presentar pel mètode d'anàlisi que proposava va ser Z. H. Harris, que en aquell moment semblava superat pels joves lingüistes, en especial pel seu deixeble Noam Chomsky. Des de la perspectiva actual, la proposta d'anàlisi distribucional de Harris havia aparegut a deshora, la tecnologia del moment no permetia un ple desenvolupament del seu mètode ni la seva aplicació eficaç. Actualment, el fet de disposar de grans volums de dades textuals en suport digital ha propiciat el retrobament de la Lingüística amb els mètodes estadístics i ha fet que aquest lingüista sigui un referent indiscutible en l'àrea de Processament del Llenguatge i en Lingüística de Corpus.

Al nostre estimat mestre, company i amic.

Mariona i Toni

1. Introducció

D'ençà que la tecnologia digital ha fet possible recopilar i emmagatzemar informació sobre l'ús de la llengua tant oral com escrita, els corpus lingüístics ocupen un lloc central en l'anàlisi i estudi de les llengües i en el desenvolupament de tècniques i aplicacions en l'àrea del Processament del Llenguatge. Actualment es pot accedir a mostres d'ús de la llengua produïdes en entorns

1. J. V. Foix, *Sol, i de dol* (1947).

molt diversos i en tota mena de situacions comunicatives, que inclouen una àmplia gama de variants (registres, dialectes, dominis temàtics, etc.). La tecnologia està fent possible que els lingüistes accedeixin finalment a l'objecte d'estudi, el llenguatge humà en totes les seves manifestacions, de manera sistemàtica i integrada en el context comunicatiu. Els corpus lingüístics constitueixen una part important dels nous recursos que la tecnologia digital ha posat a la nostra disposició.

Des del Processament del Llenguatge Natural (PLN) i de la Lingüística de Corpus, se solen diferenciar dues aproximacions a l'ús de corpus, que depenen estretament de l'enfocament metodològic de partença (Tognini-Bonelli, 2001). D'una banda, tenim l'aproximació que s'anomena *corpus driven*, que es caracteritza per prioritzar els aspectes quantitatius en el recull de les dades. En aquest enfocament els corpus no se sotmeten a cap mena de processament d'anàlisi lingüística —ja que implicaria una interpretació prèvia de les dades— i són les dades textuals l'única font d'informació que es pren en consideració: freqüència dels ítems, la seva combinatòria, els n-grames més freqüents i la posició dels mots en la cadena escrita, constitueixen algunes de les opcions de processament més habituals. Darrerament s'estan aplicant Models d'Espais Vectorials per a l'obtenció d'informació semàntica sobre les paraules (Turney i Pantel, 2010) a partir de dades textuals: dues paraules seran semànticament properes si comparteixen contextos similars. Es tracta de l'aplicació del mètode distribucional de Harris a l'anàlisi del significat. En aquest cas, la modelització del context determinarà en gran mesura la qualitat de les dades obtingudes. L'altra aproximació, l'anomenada *corpus-based*, pressuposa un model previ de representació de les dades lingüístiques. En aquest cas, els corpus s'anoten segons els seus trets morfològics, sintàctics, semàntics i/o pragmàtics, la qual cosa permet, posteriorment, procedir a la recuperació de les dades segons els corresponents criteris de cerca. Aquests corpus solen ser de dimensions més reduïdes, ja que el procés d'anotació requereix un esforç important d'intervenció humana. Els corpus anotats constitueixen un recurs fonamental per adquirir o inferir coneixement lingüístic sobre l'ús de les llengües i són una font valuosa d'informació per inferir models de llenguatge i per al desenvolupament de recursos lingüístics i mòduls de processament (Màrquez *et al.*, 2004). Molts dels actuals sistemes d'anàlisi morfològica, sintàctica i semàntica de corpus s'han obtingut amb programes d'aprenentatge automàtic que es construeixen a partir de corpus anotats. La qualitat de l'anotació dels corpus determina en gran mesura l'efectivitat i la

qualitat dels sistemes de processament del llenguatge i de les tècniques relacionades que se'n deriven.

Malgrat la seva importància, l'anotació de corpus ha estat considerada fins fa poc una tasca trivial, ja que s'ha considerat, de manera totalment errònia, que només requereix conèixer bé, com a usuari, la llengua que es vol anotar. Fins fa relativament poc, no es considerava necessari encarregar aquesta tasca a especialistes en lingüística. Arran de les competicions internacionals, com MUC (Grishman i Sundheim, 1996), SENSEVAL,[2] SEMEVAL[3] i CoNLL[4] (Proceedings, 2006), entre d'altres, que avaluen els diferents sistemes que participen en la resolució de tasques concretes com l'anotació morfosintàctica automàtica, la identificació i classificació d'entitats o la resolució de la coreferència, això ha canviat: s'ha demostrat la importància que els corpus estiguin anotats de manera consistent, amb criteris lingüísticament fonamentats, prèvia anàlisi del que es vol anotar i per a què. Actualment, als lingüistes que han desenvolupat els corpus de *training* i test en aquestes competicions se'ls considera organitzadors de la tasca, fet impensable anys enrere. És més, aquestes competicions han significat el desenvolupament d'una metodologia experimental i objectiva per a l'avaluació de sistemes de processament del llenguatge.

Dins d'aquest segon grup de corpus, podem incloure també els corpus de grans dimensions anotats de manera totalment automàtica. Aquests corpus presenten dos grans avantatges: d'una banda, el volum de dades permet obtenir dades estadísticament rellevants; de l'altra, el fet d'estar anotats fa possible obtenir informació tant lingüísticament com estadística rellevant. Cal tenir present, però, que l'anotació automàtica comporta inevitablement un nombre major d'errors que els que contenen els corpus de dimensions reduïdes, que admeten un procés de revisió més acurat.

En aquesta contribució presentem els criteris que considerem que és essencial que es tinguin en compte en l'anotació de corpus, quins aspectes cal tractar amb especial atenció, les diferents metodologies possibles i els tipus d'anotació que es poden realitzar.

2. www.senseval.org/.

3. www.cs.york.ac.uk/semeval-2012/.

4. www.clips.ua.ac.be/conll/.

2. Els corpus lingüístics en el marc de la Lingüística Computacional (LC)

La LC, en els seus inicis, es fonamentava en el treball compartit de lingüistes i informàtics: els lingüistes elaboraven manualment descripcions del llenguatge en forma de lexicons i gramàtiques formals i els informàtics desenvolupaven eines computacionals (analitzadors morfològics, sintàctics i semàntics) que aplicaven les gramàtiques i els lexicons per a l'anàlisi dels textos en suport electrònic. En aquell moment els textos en suport electrònic eren molt escassos i es limitaven a dominis semàntics molt restringits (Kittredge i Lerhberger, 1982). Confegir una gramàtica que els pogués processar era abastable, ateses la seves característiques peculiars: vocabulari restringit amb poca polisèmia i estructures gramaticals específiques amb una alta freqüència d'aparició. Com a sistemes més representatius, tenim el tractament computacional d'informes mèdics per a l'indexació automàtica (Sager, 1981) i la traducció automàtica de manuals d'instruccions d'ús de tota mena de productes de consum (Whitelock *et al.*, 1987).

Quan, a mitjan anys noranta, es generalitza l'ús d'Internet com a espai de comunicació i els PC constitueixen l'única manera de produir textos escrits, els textos digitals disponibles per ser processats creix exponencialment i l'aproximació al tractament del llenguatge a partir del coneixement individual dels lingüistes es revela totalment limitat i inadequat. L'eclosió massiva d'informació digital fa que canviï de manera radical l'enfocament per a la construcció d'analitzadors i gramàtiques computacionals (Wintner, 2009). A partir de la segona meitat dels anys noranta, les eines d'anàlisi s'infereixen a partir de les dades textuals, anotades lingüísticament o sense cap mena d'anotació. Per tant, les dades són les que guien la recerca sobre el llenguatge i el desenvolupament d'eines per al seu processament: l'aproximació al llenguatge es fa a partir de la suma de les produccions, orals i escrites, dels parlants. Els models lingüístics s'infereixen a partir de les produccions dels parlants, de manera que resulten més properes a la realitat de les llengües.

Com a resultat d'aquest canvi d'orientació tan radical, la tasca del lingüista computacional es va desplaçar de la confecció de gramàtiques computacionals a l'anotació de corpus, que serveixen de font d'informació per inferir models lingüístics. Per tant, actualment, en l'àrea del PLN, la gramàtica d'una llengua no és quelcom que obtenim a partir del nostre coneixement

introspectiu (sempre parcial, individual i esbiaixat), sinó que és el resultat de l'aplicació de mecanismes d'inferència sobre les produccions dels parlants, que inclouen diferents registres, dominis i modalitats, enriquides amb informació lingüística. És a dir, la llengua en totes les seves dimensions d'ús, oral i escrit.

La Web posa a disposició dels investigadors del llenguatge i les llengües tota mena de produccions lingüístiques paral·leles a les que fins fa poc havien existit només en la seva modalitat oral. El blogs, els *tweets*, els xats i aplicacions com *Facebook* o *Linkedin* recreen en l'espai virtual situacions comunicatives de tota mena. Com a resultat, tenim a la nostra disposició textos que cobreixen tots els àmbits de la comunicació humana i en quantitats estadísticament rellevants. És sobre aquest tipus de textos que la LC actualment confegeix els seus models de llenguatge. Com a resultat d'aquests canvis en la manera de comunicar-nos, la investigació sobre el llenguatge està experimentant canvis significatius:

- Els mètodes i models algorítmics han donat pas als mètodes i models estadístics (Baroni i Lenci, 2010; Turney i Pantel, 2010). Aquests models estan donant molt bons resultats, però tenen clares limitacions que només es podran superar amb la inclusió de coneixement lingüístic. Cal veure, però, quin és el tipus de coneixement lingüístic que necessiten aquests models (Wintner, 2009; Martí *et al.*, 2012).
- Es poden abordar estudis sobre el llenguatge humà i la comunicació que fins ara eren difícilment abastables: la polaritat dels textos, l'estructura del discurs, l'expressió dels sentiments i de l'opinió (Wiebe *et al.*, 2005) i l'estudi de la llengua oral en context, entre d'altres.
- S'obre un ventall molt ampli de noves aplicacions en l'entorn web amb l'objectiu de detectar el gènere i l'edat dels internautes, identificar actes delictius com el plagi i l'assetjament, la suplantació de personalitat, el rastreig de notícies, etc.
- Per primer cop s'esdevé una realitat l'estudi del llenguatge en el marc de la comunicació en tota la seva complexitat i des de perspectives múltiples: cognitiva, neuronal, lingüística i gestual.

3. Metodologia en l'anotació de corpus

L'anotació de corpus és un procés complex en què cal tenir en compte factors com són la teoria lingüística en què es basa el sistema d'anotació, el caràcter més o menys automàtic del procés d'anotació i el control de la consistència de les dades que s'introdueixen (Zaenen, 2006). La mida del corpus, el seu origen (oral o escrit) i l'objectiu pel qual es crea són, entre d'altres, factors que també cal prendre en consideració i que determinen moltes de les decisions sobre el mètode que cal aplicar.

L'anotació de corpus s'articula al voltant de dos elements bàsics: el *tagset* o conjunt d'etiquetes que s'usaran en el procés d'anotació i la guia d'anotació o conjunt de normes on s'especifiquen els criteris bàsics que cal aplicar i com tractar tots els casos específics. Tant el *tagset* com la guia s'han de constituir abans d'iniciar el procés d'anotació i després d'haver realitzat un estudi sobre la problemàtica específica que presenta cada corpus. Normalment tant la guia com el *tagset*, després d'una fase d'entrenament prèvia a l'anotació final, se solen modificar per tal d'adaptar-los millor a les peculiaritats del corpus i per facilitar la tasca dels anotadors.

3.1. Anotació i teoria lingüística

L'anotació d'un corpus no es correspon de manera estricta amb l'aplicació d'un determinat model teòric; les raons són diverses. En primer lloc, els fenòmens que apareixen en els corpus ultrapassen allò que constitueix el focus de l'anàlisi de la llengua des d'una perspectiva teòrica. Com resoldre l'anotació d'elements com són les dates, els noms propis, les quantitats o les fórmules? L'anotació d'aquests tipus d'elements requereix la definició de noves categories morfosintàctiques, com són *data*, *entitat*, *quantitat* o *fórmula* no presents a les gramàtiques.

Un tema relacionat amb l'establiment de les categories de l'anàlisi és la definició de criteris objectius per a la delimitació de les unitats. Quin és l'abast sintagmàtic que assignem a les expressions multiparaula (*donar* [*un_cop_de_mà*]), als connectors (*mentre_que*, *en_tant_que*, *al_marge_de*), als noms propis (*Sebastià_Serrano*, *Allò_que_el_vent_s'_enduguè*), o a les frases fetes (*qui_no_té_res_a_fer_el_gat_pentina*)? Des del punt de vista de l'anàlisi del

text, no té sentit ni és desitjable obtenir una anàlisi paraula a paraula d'aquests tipus d'elements lingüístics, fet que determina que es tractin com blocs als quals assignem una única categoria (amb un significat únic). No hi ha dubte quals la seva identificació automàtica és, encara ara, un dels temes pendents de l'anàlisi morfosintàctica.

En segon lloc, passa sovint que els textos no són normatius respecte del model de gramàtica de referència, de manera que les formes i estructures que apareixen no corresponen al que estaria previst. En cap cas no es pot modificar el text original ja que això significaria una pèrdua d'informació rellevant sobre el comportament lingüístic dels parlants. En conseqüència, les possibilitats de variació (tant morfològica com lèxica i sintàctica) són molt àmplies i han d'estar recollides en la guia d'anotació i, si cal, en el *tagset*. La teoria lingüística, en aquest cas, tampoc no ens ajuda.

La problemàtica que acabem de presentar la podem veure reflectida en el següent fragment del corpus CesCa (Llauradó, Martí i Tolchinsky, 2010), elaborat a partir de les enquestes realitzades a 2.200 estudiants de tots els nivells del sistema d'ensenyament públic i concertat català.

> Em ba agradar i em va fer risa a zuno zaping unes animadores geien i pensaven que u feien molt be i feia risa sensasio de ui cin mal pero feia una gracia.

El text correspon a un acudit i podem comprovar com hi apareixen molts dels fenòmens esmentats en aquest apartat.

En tercer lloc, en l'anotació de corpus es tracten aspectes del llenguatge com són l'expressió dels sentiments i la polaritat (positiva o negativa), que no formen part dels fenòmens tractats en els models teòrics del llenguatge humà, tot i que constitueixen una aportació important en el contingut del material lingüístic (vegeu l'apartat 4.5 d'aquest article).

Finalment, i aquest cop des de la perspectiva de les diferents propostes teòriques, cal remarcar que, d'una banda, les teories són difícilment traduïbles a un sistema d'anotació i cal simplificar-les per tal de fer-les operatives, i, de l'altra, són poques les propostes teòriques que tinguin un sistema de formalització degudament desenvolupat que permeti adaptar-lo per a l'anotació de corpus. Un exemple representatiu d'aquesta qüestió és el Penn Tree-Bank (PTB) (Marcus *et al.*, 1993), el primer corpus anotat sintàcticament que ha servit de model per a la majoria de bancs de dades sintàctiques. El corpus es va anotar seguint criteris inspirats en la gramàtica generativa, però simpli-

ficant la seva complexitat a fi i efecte de garantir la consistència interna de les dades i facilitar la tasca d'anotació (Palmer, 2013).

Podem concloure, doncs, que si bé la teoria lingüística, la que considerem més oportuna, pot constituir un marc de referència, ens trobarem sovint que els textos que hem de processar presenten fenòmens que la teoria no contempla o bé que la teoria no disposa d'un aparell formal suficientment desenvolupat per cobrir tots els fenòmens dels quals hem de donar compte. Moltes vegades s'opta per aplicar anotacions «neutres» respecte de qualsevol model teòric fonamentalment descriptives (Civit i Martí, 2005).

3.2. Modalitats d'anotació: automàtica, semiautomàtica i manual

Gaizauskas (1995) assenyala tres principis que regeixen l'anotació de corpus: el cost temporal del procés (*speed*), la consistència interna de les dades anotades (*consistency*) i la precisió i exactitud (*accuracy*) respecte dels fenòmens que es volen anotar. Per aconseguir bons resultats en aquesta tasca, cal mantenir un equilibri entre aquests tres principis: la precisió en l'anotació d'un corpus ha de ser compatible amb un cost temporal assumible, que està determinat pels recursos humans i econòmics de què es disposa; la precisió ha de ser tal que la complexitat de l'anotació no faci inviable garantir la consistència interna ni incrementi desmesuradament els costos. Finalment, si no es disposa de recursos econòmics, és millor no emprendre la tasca d'anotació de corpus: és excessivament complexa com per dur-la a terme només amb un equip de voluntaris benintencionats. Aquests tres principis han de ser considerats en funció d'altres factors com són la complexitat del tipus d'anotació que es vol dur a terme (vegeu l'apartat 4), el caràcter normatiu o no normatiu del corpus, el seu volum i la qualitat de les eines d'anotació de què es disposa.

La comunitat científica que treballa en l'àrea de Processament del Llenguatge Natural i la Lingüística Computacional ha desenvolupat al llarg dels darrers vint-i-cinc anys eines d'anàlisi de corpus per a un nombre important de llengües, moltes de les quals són de lliure disposició. La idea de compartir recursos té com a objectiu afavorir la recerca en el sector i dinamitzar la creació de noves eines i el tractament de noves llengües. La qualitat d'aquestes eines està en funció de la complexitat de la tasca que realitzen i de les característiques de la llengua a la qual s'adrecen. Per exemple, són moltes les

llengües[5] que disposen d'analitzadors morfològics, el nivell d'anàlisi més bàsic, però són menys les que disposen d'analitzadors sintàctics i poques les que tenen analitzadors semàntics de qualitat. És més, l'anglès és, amb diferència, la llengua més tractada des d'un punt de vista teòric i computacional i la que disposa de més i millors eines per al seu processament a tots els nivells i per a tota mena de tasques.

L'anotació de corpus de gran volum, de desenes de milions de paraules text, no es pot abordar de manera manual. Tot i que no hi ha cap analitzador que doni uns resultats 100% fiables, l'anotació de corpus de gran volum només es pot abordar de manera automàtica. Per tant, en aquests casos en què l'anotació és totalment automàtica, cal assumir un tant per cent d'error inevitable. El volum de les dades disponibles i les inferències que es poden obtenir des d'un punt de vista estadístic compensen aquest dèficit.

En el cas de corpus de dimensions més reduïdes (fins a dos o tres milions de paraules text), s'ha d'avaluar quin és el procediment més adient per a la seva anotació. Cal tenir present que l'anotació humana mai no és correcta en un 100%, que la intervenció de diferents anotadors genera inevitablement inconsistències en l'anotació i que, a més, els errors que es produeixen manualment no són sistemàtics, cosa que dificulta la seva identificació i correcció. En el cas de l'anàlisi i la desambiguació morfològica, en què es disposa d'eines automàtiques amb un índex d'error molt baix (entre el 6 i 8%), és aconsellable l'ús d'eines d'anotació automàtica: els errors produïts per aquests sistemes són fàcilment identificables, de manera que el corpus es pot sotmetre a un postprocés de correcció manual ràpid i senzill.

Pel que fa a l'anàlisi sintàctica, a part de la llengua anglesa, que es caracteritza per seguir un ordre de paraules i funcions molt pautat i disposa de bones eines de processament, i, per tant, és recomanable l'ús d'eines automàtiques, els analitzadors sintàctics existents per a la resta de llengües solen tenir una qualitat de nivell mitjà. En aquests casos es recomana aplicar mètodes d'anàlisi híbrids, amb un primer procés automàtic, normalment aplicant una anàlisi sintàctica de baix nivell, i una posterior intervenció manual per corregir errors i completar l'anotació.

5. Per tal de consultar les eines d'anàlisi disponibles i les llengües que tracten es pot consultar la pàgina web del Linguistic Data Consortium (LDC) americà: www.ldc.upenn.edu/, i la de l'ELRA (European Languages Resources Association): www.elra.info/.

L'anotació d'entitats, de dates, de quantitats, etc., és a dir, de tots aquells elements que solen tenir marques gràfiques i ortogràfiques que els fan fàcilment identificables en moltes llengües, es resolen mitjançant l'anàlisi automàtica (amb o sense revisió posterior).

La informació semàntica i pragmàtica, com pot ser l'anotació del sentit de les paraules, de la coreferència o la polaritat dels textos, tot i que hi ha eines que ho fan de manera automàtica, la qualitat dels resultats és encara baixa. En aquests casos, quan es vol construir un corpus de referència per aplicar programes d'aprenentatge automàtic, el millor és dur a terme una anotació manual.

Finalment, quan el que volem anotar són corpus no normatius amb gran variació ortogràfica (com hem vist en l'exemple del corpus CesCa) o bé corpus de variants dialectals o corpus d'origen oral, l'ús d'eines de processament automàtic serveix de ben poc, ja que no recullen aquestes variants i registres d'ús i s'imposa una anotació manual. Per exemple, en el cas del corpus CesCa, tot i que vam aplicar un procés d'anàlisi morfològica automàtica, la revisió manual va afectar més del 50% de les paraules que el componen (Llauradó *et al.*, 2012).

3.3. La qualitat dels corpus

Per tancar aquest apartat recollirem algunes de les qüestions que s'han anat apuntant i que conflueixen en la valoració qualitativa d'un corpus. Un corpus tindrà una qualitat òptima si l'anotació que conté s'adequa als objectius per als quals ha estat creat, si l'especificitat de l'anotació és la necessària i suficient i si és internament consistent, és a dir, s'ha anotat de manera completa aplicant sempre els mateixos criteris. Tot i que és evident que no existeix cap corpus que reuneixi de manera absoluta aquestes propietats, es tracta d'un patró al qual hem de tractar d'apropar-nos.

Per assolir aquests objectius de qualitat se sol seguir una metodologia estricta en el procés d'anotació:

- Si el corpus conté diferents nivells d'anotació, s'ha de determinar, per a cada nivell, la modalitat de l'anotació (manual, automàtica, semiautomàtica), quants anotadors intervindran i el nivell de formació que cal exigir.
- Per a cada nivell d'anotació, s'han de definir quines proves d'acord entre anotadors s'aplicaran abans de procedir a l'anotació definitiva. Com que

l'acord entre anotadors mai no arriba al 100%, caldrà determinar quin grau de discrepància entre anotadors es tolera.
- S'elaborarà una guia d'anotació bàsica que s'utilitzarà per a la formació dels anotadors i que es modificarà durant la fase de proves d'acord entre anotadors. Un cop assolit un acord entre anotadors acceptable (que variarà segons la dificultat de la tasca), la guia d'anotació es fixa i es procedeix a l'anotació del corpus. La guia d'anotació, un cop iniciada l'anotació definitiva, no es modifica si no és estrictament necessari.
- Cal disposar d'un entorn d'anotació que faciliti la tasca dels lingüistes i que minimitzi la possibilitat de cometre errors.

Les proves d'acord entre anotadors es realitzen només en l'anotació manual de corpus i consisteixen a anotar el mateix fragment de corpus per part de tots els anotadors que intervindran. Els anotadors reben una guia d'anotació bàsica, prèviament elaborada pels responsables de l'anotació, i realitzen l'anotació en paral·lel del mateix fragment de corpus. Un cop anotat, es detecten els desacords, s'analitzen i s'acorda una solució. Si cal, s'actualitza la guia d'anotació. A continuació, es procedeix a anotar en paral·lel un altre fragment del corpus i s'aplica el mateix procés iterativament fins que l'acord al qual s'arriba assoleix un llindar acceptable, que varia segons la tasca. A partir d'aquest moment s'anota el corpus independentment.

Si un corpus s'ha anotat manualment sense seguir aquest procés d'aprenentatge i validació, la seva qualitat serà qüestionada. Per això, els corpus anotats solen estar disponibles acompanyats de la documentació en què s'especifica la metodologia emprada en la seva elaboració, el *tagset* i la qualitat assolida en les proves d'acord entre anotadors. Es tracta d'una qüestió de gran importància, atès que, si actualment molts dels analitzadors que es construeixen s'obtenen a partir de l'aplicació d'algorismes d'aprenentatge automàtic sobre corpus anotats manualment, la qualitat d'aquests analitzadors depèn en gran mesura de la qualitat de les dades sobre les quals aprenen.

4. Nivells d'anotació

L'anotació d'un corpus és el procés de fer explícita mitjançant etiquetes la informació lingüística dels textos (orals o escrits) que s'analitzen. El tipus d'informació que es pot extreure és, per tant, molt variada i la seva anotació

dependrà, fonamentalment, del tipus de recerca o estudi que es vulgui dur a terme i, en part també, de les característiques del corpus de què es disposi.

En aquest apartat descriurem breument els nivells d'anotació més estàndards en què s'etiqueten els corpus. Ens centrarem primer en l'anotació que reflecteix l'estructura lingüística —morfològica, sintàctica, lexicosemàntica i pragmàtica— dels textos que s'analitzen, i després en l'anotació d'aspectes més específics, com l'emoció, la polaritat o el temps, orientats a tasques més concretes. Ens basarem en el corpus AnCora (Taulé *et al.*, 2008; Recasens i Martí, 2010, Peris *et al.*, 2012)[6] per descriure i exemplificar els diferents nivells d'anotació lingüística. AnCora està format per dos corpus, un en llengua catalana (AnCora-CA) i un en llengua castellana (AnCora-ES), de 500.000 paraules cadascun, formats bàsicament per textos periodístics. Es tracta dels corpus més extensos i amb més nivells d'anotació lingüística que existeixen per a aquestes llengües.

4.1. Anotació morfològica

L'anotació morfològica o morfosintàctica té per objectiu assignar a cada paraula del corpus la seva categoria morfosintàctica i el seu lema corresponents. La primera tasca, per tant, és decidir què considerem paraula (*token*) i establir els criteris per detectar-les en el text, per després etiquetar-les morfològicament. Per dur a terme aquesta tasca s'utilitza, d'una banda, un tokenitzador, que s'encarrega de la segmentació del text en oracions i en paraules o *tokens* (unitats lèxiques delimitades per espais en blanc), i, de l'altra, una sèrie de processos especialitzats que tracten els signes de puntuació, les abreviacions, les locucions, les dates, els números i els percentatges. En aquests processos previs a l'anàlisi morfològica pròpiament dita, es pot incloure també un nivell més complex d'anotació que permeti el reconeixement de les entitats amb nom propi (veure apartat 4.3).

En la figura 1 s'exemplifiquen els diferents processos implicats en l'anotació morfològica de la frase *El professor Sebastià Serrano va presentar el llibre 'De l'amor, la mentida i la persuasió' el 26 de febrer de 2013*. Primer, el tokenitzador segmenta l'oració en paraules, prenent com a criteri que la paraula és la se-

6. Els corpus AnCora estan disponibles a: http://clic.ub.edu/corpus/ancora.

qüència de caràcters que apareix entre espais en blanc. A continuació, s'agrupen en una única unitat lèxica les quantitats, locucions, dates i noms propis que estan formats per més d'una paraula, com per exemple *Sebastià_Serrano*, *De_l'amor_la_mentida_i_la_persuasió* i *26_de_febrer_de_2013*, que seran identificades posteriorment com a entitats amb nom propi de *persona*, *altres* i *data* respectivament. Finalment, s'assigna a cada *token* (format per una paraula o multiparaula) el seu lema i categoria morfosintàctica[7] corresponent, per exemple *professor* és etiquetat com a nom comú masculí singular (NCMS000), *Sebastià_ Serrano* com a nom propi de persona (NP0000P) i *presentar* com un verb en infinitiu (VMN0000).

El professor Sebastià Serrano va presentar el llibre *De l'amor, la mentida i la persuasió* el 26 de febrer de 2013.

↓

Tokenitzador:
El|professor|Sebastià|Serrano|va|presentar|el| llibre|'|De|l|'|amor|,|la|mentida|i|la|persuasió|'|el|
26|de|febrer|de|2013|.|

Opcions de l'analitzador:
Puntuació → Números → Percentatges → Dates → abreviacions → Multiparaules → Reconeixement d'Entitats

El|professor|*Sebastià_Serrano*|va|presentar|el|llibre|'|De_l'amor_la_mentida_i_la_persuasió|'|el|*26_de_febrer_de_2013*|.

Anàlisi morfològica:
El *el* **DA0MS0**
professor *professor* **NCMS000**
Sebastià_Serrano *sebastià_serrano* **NP0000P**
va *anar* **VAIP3S0**
presentar *presentar* **VMN0000**
el *el* **DA0MS0**
llibre *llibre* **NCMS000**
' **'Fz**

7. L'esquema d'anotació segueix la proposta estàndard d'EAGLES (Monachini *et al.*, 1996).

De_l'amor_la_mentida_i_la_persuasió *De_l'amor_la_mentida_i_la_persuasió*
NPooooO
el *el* **DAoMSo**
26_de_febrer_de_2013 26/02/2013 **W**
. . **Fp**

Figura 1. Tokenització i anotació morfològica amb *Freeling*.

Aquest tipus d'anotació és la base per a anotacions lingüístiques posteriors, com són l'anàlisi sintàctica i semàntica, i normalment es duu a terme de manera automàtica. En el cas dels corpus AnCora, per exemple, l'anotació morfològica es va realitzar automàticament utilitzant l'analitzador morfològic integrat en l'entorn d'anotació Freeling[8] i després es va revisar el resultat obtingut de manera manual per tal de garantir la qualitat de l'anotació final.

4.2. Anotació sintàctica

L'anotació sintàctica d'un corpus dóna compte de les relacions estructurals que s'estableixen entre les paraules (és a dir, entre les categories morfosintàctiques) que constitueixen les oracions d'un text. Aquestes relacions se solen representar generalment seguint un esquema d'anotació basat en constituents (figura 2) o basat en dependències (figura 3). L'anotació basada en constituents acostuma a ser més rica des d'un punt de vista descriptiu, és més informativa quant a l'estructura interna dels constituents, mentre que en la representació basada en dependències el que s'identifica és la relació del nucli i els elements que depenen directament d'aquest nucli. En el cas de l'anàlisi en constituents, tot i que el nucli no sigui explícit, es fàcilment inferible a partir de les propietats distribucionals del constituent. En ambdós casos, l'anotació pot incloure les funcions sintàctiques dels constituents. Cal assenyalar també que aquestes anotacions poden seguir teories o formalismes lingüístics específics, o bé poden ser anotacions més neutres que no es basen en cap teoria en concret.

8. http://nlp.lsi.upc.edu/freeling.

Un altre aspecte important a tenir en compte és que l'anotació sintàctica es pot realitzar de manera parcial o bé de manera completa en funció del mètode d'anàlisi que s'apliqui i del tipus de text que s'analitzi. En l'anàlisi completa es representa tota l'estructura sintàctica de l'oració de la forma més detallada possible. En l'anàlisi parcial, en canvi, es duu a terme una anàlisi superficial, menys detallada per tant, que consisteix generalment en la identificació de constituents, o fragments de constituents (*chunks*), de manera que es redueixen el tipus i el nombre de relacions. Una anàlisi completa pot ser l'opció més vàlida per analitzar textos de dominis lingüísticament i conceptualment restringits (textos legals, mèdics, periodístics o bioquímics), mentre que l'anàlisi parcial pot ser més apropiada per analitzar textos sense cap mena de restricció, com per exemple els extrets de webs, fòrums, xats o *tweets*.

```
(S
    (sn func= subj
        (espec.ms
            (daomso El))
        (grup.nom.ms
            (ncmsooo professor)
            (npoooooP Sebastià_Serrano)))
    (grup.verb
        (verb
            (vaux
                (vaip3so va))
            (infinitiu
                (vmnooo presentar)
                (sn func= cd
                    (espec.ms
                        (daomso el))
                    (grup.nom.ms
                        (ncmsooo llibre)
                        (npoooooO
                    De_l'amor_la_mentida_i_la_persuasió))))
                (data
                    (sn func= cc
                        (espec.ms
                            (daomso el))
                        (grup.nom.ms
                            (W 26_02_2013)))))))
    (Fp . .))
```

Figura 2. Anotació completa basada en constituents.

Per a l'anotació sintàctica dels corpus AnCora (Civit i Martí, 2002), es va optar inicialment per una representació sintàctica completa, basada en constituents i enriquida amb funcions sintàctiques (figura 2), que no seguia cap teoria lingüística en concret. Un cop completada aquesta anotació es va generar de manera automàtica la versió en dependències (figura 3). El procés d'anotació sintàctica completa (constituents i funcions) va ser realitzat manualment per anotadors amb bons coneixements de sintaxi i amb un entrenament previ intens per tal de garantir la consistència i la qualitat de la informació representada. Els anotadors partien del text anotat morfològicament i analitzat sintàcticament de manera superficial. Per a l'anàlisi superficial es va utilitzar el *chunker* TACAT (Atserias *et al.*, 1998) i la gramàtica *GramEsp* (Civit i Martí, 2005).

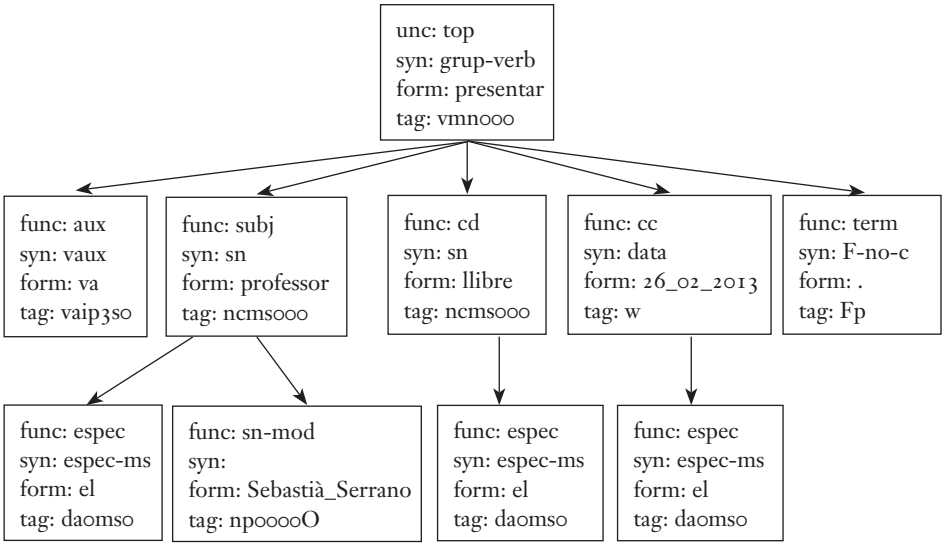

FIGURA 3. Anotació completa basada en dependències.

4.3. Anotació semàntica

L'assignació de sentits a les paraules i l'assignació de papers temàtics als arguments dels predicats verbals, nominals i adjectivals són les principals tasques relacionades amb l'anotació semàntica de textos. L'objectiu d'aquest ti-

pus d'anotació, per tant, és obtenir una representació del significat de les paraules i de les oracions.

En el primer cas, es tracta d'assignar a cada unitat lèxica (paraula o multiparaula) el seu significat corresponent en funció del context en què apareix. Per poder realitzar l'assignació de sentits és necessari disposar d'un recurs lèxic —un diccionari electrònic o una xarxa semàntica— en el qual s'especifiquin els diferents sentits possibles de cada paraula, i que aquest recurs sigui d'àmplia cobertura. Sens dubte, la xarxa lexicosemàntica WordNet és un dels recursos més utilitzats en l'anotació de sentits. N'existeixen per a més de cinquanta llengües diferents,[9] les quals parteixen de la WordNet de l'anglès desenvolupada a Princeton (Miller, 1990; Fellbaum *et al.*, 1998) i d'EuroWordNet (Vossen, 1998), una WordNet multilingüe (anglès-espanyol-holandès-italià) desenvolupada per diferents universitats europees.[10] Per a l'anotació dels sentits dels noms i verbs dels corpus AnCora, es van utilitzar, precisament, les WordNets del català i del castellà integrades en el Multilingual Central Repository[11] (Atserias *et al.*, 2004; González-Agirre *et al.*, 2012). En l'exemple de la figura 4, els noms i verbs estan anotats amb els sentits de la WordNet catalana: *professor* correspon al sentit *cat-30-10480730-n*, *llibre* al sentit *cat-30-06410904-n* i *presentar* al sentit *cat-30-00772967-v*.

En el cas de l'anotació amb papers temàtics, cadascun dels arguments dels predicats (siguin aquests verbals, nominals o adjectivals) s'etiqueten amb els papers temàtics corresponents (causa, agent, pacient, tema, manera, temps, etc.), els quals indiquen el tipus de relació semàntica que els arguments mantenen amb el seu predicat. És important assenyalar que aquestes relacions semàntiques han de ser consistents, independentment de quina sigui la realització sintàctica de l'argument. En l'oració de l'exemple, *En Sebastià Serrano* és l'agent del verb *presentar* tant en la construcció activa (figura 4) (SN subjecte), com en la construcció passiva *El llibre va ser presentat per en Sebastià Serrano* (SP complement agent).

L'anotació amb papers temàtics es duu a terme, en general, a partir del text analitzat sintàcticament. L'anotació semàntica dels corpus AnCora n'és un exemple: els papers temàtics es van assignar a cadascun dels constituents

9. http://globalwordnet.org/.

10. Universitat d'Amsterdam, Universitat Politècnica de Catalunya, Universitat de Barcelona, Universitat de Pisa i l'Istituto di Linguistica Computazionale de Pisa.

11. http://adimen.si.ehu.es/web/MCR.

amb funció sintàctica dels predicats verbals primer i de les nominalitzacions deverbals després. Aquesta anotació és va realitzar semiautomàticament a partir de la informació semàntica prèviament declarada de forma manual en els lèxics verbals AnCora-Verb (del català i del castellà) (Aparicio *et al.*, 2008) i el lèxic nominal AnCora-Nom (Peris i Taulé, 2011), on queda establerta la correspondència entre les funcions sintàctiques dels arguments verbals i nominals amb els papers temàtics corresponents. A través de regles heurístiques, encarregades de projectar la informació semàntica especificada en els lèxics a l'estructura sintàctica, es va procedir a l'anotació automàtica dels corpus. Finalment, es va validar el resultat obtingut manualment.

```
(S
    (sn func= subj arg= arg0 tem= agt ne= person
        (espec.ms
            (daomso El))
        grup.nom.ms
            (ncmsooo professor sense= cat-30-10480730-n)
            (npoooo0P Sebastià_Serrano)))
    (grup.verb
        (verb
            (vaux
                (vaip3so va))
            (infinitiu
                (vmnooo presentar sense= cat-30-00772967-v)
                (sn func= cd arg= arg1 tem= tem ne= others
                    (espec.ms
                        (daomso el))
                    (grup.nom.ms
                        (ncmsooo llibre sense= cat-30-06410904-n)
                        (npoooo0
                    De_l'amor_la_mentida_i_la_persuasió))))
                (data
                    (sn func= cc arg= argM tem=tmp ne= date
                        (espec.ms
                            (daomso el))
                        (grup.nom.ms
                            (W 26_02_2013)))))))
    (Fp . .))
```

Figura 4. Anotació semàntica, sentits i papers temàtics.

En la figura 4, l'anotació semàntica fa explícit que el predicat verbal *presentar* té tres arguments: dos de nuclears —*El professor Sebastià_Serrano* amb el paper temàtic d'agent (arg= arg0 tem= agt) i *el llibre De l'amor, la mentida i la persuasió* amb el paper temàtic de tema (arg= arg1 tem= tem)— i un argument adjunt —*el 26 de febrer de 2013* amb el paper temàtic de temps (arg= argM tem= tmp).

Un altre tipus d'anotació semàntica és la identificació i classificació de les entitats amb nom propi, és a dir, d'un sintagma nominal (*Sebastià Serrano*, *De l'amor, la mentida i la persuasió*, *Universitat de Barcelona*), d'un número (*3.000*, *vint-i-dos*) o d'una data (*el 26 de febrer de 2013*) que fan referència a una entitat individual del món (Arévalo *et al.*, 2004). En aquest cas, s'enriqueix la categoria morfosintàctica o bé el sintagma nominal amb informació sobre la classe semàntica de l'entitat. En el cas de la figura 4, l'etiqueta morfològica de *Sebastià_Serrano NP0000P* és enriquida amb la informació semàntica de persona (P) i el SN *El professor Sebastià_Serrano* s'anota amb l'etiqueta *NE = persona*.[12] En els corpus AnCora es van distingir sis tipus semàntics bàsics d'entitats amb nom propi: persona (*Sebastià Serrano*), organització (*Universitat de Barcelona*), lloc (*Barcelona*), data (*26 de febrer de 2013*), expressió numèrica (*90%*, *300*) i altres (*el llibre De l'amor, la mentida i la persuasió*).

4.4. Anotació pragmàtica

Els diferents nivells d'anàlisi revisats fins ara prenen com a marc d'anàlisi bàsic l'oració, ja sigui per poder desambiguar entre les diferents categories morfològiques i sentits d'una determinada paraula, com per establir les relacions sintàctiques i semàntiques entre elles. En l'anàlisi pragmàtica, en canvi, és el text —el discurs—, la unitat bàsica d'anàlisi, i els mecanismes discursius que donen cohesió al text, l'objecte d'estudi. Dins de l'anotació pragmàtica, s'inclou tant l'anotació de l'estructura discursiva com l'anotació de les relacions de coreferència (figura 5). En el primer cas, s'anoten les relacions que s'estableixen entre els connectors discursius (com, per exemple, *per tant*, *doncs*, *perquè*, *així com*, entre d'altres) i els seus arguments. En el cas de la coreferència, s'anota la relació entre dues expressions —anafòriques o expressions amb

12. NE és l'abreviació de *Named Entity* (entitat amb nom propi).

un nucli nominal— que comparteixen el mateix referent en el discurs (Recasens i Vila, 2010). Les cadenes de coreferència, per tant, inclouen totes les mencions d'una mateixa entitat que apareixen en el text (figura 5).

L'anotació pragmàtica dels corpus AnCora se centra en les relacions de coreferència (Recasens i Martí, 2010) i s'ha realitzat manualment a partir de l'anotació morfosintàctica i semàntica prèvia.

[El professor Sebastià Serrano]$_1$ va presentar [el llibre 'De l'amor, la mentida i la persuasió']$_2$ [el 26 de febrer de 2013]$_3$. [La presentació]$_4$ va anar a càrrec d'[Albert Oms]$_5$ a [la botiga FNAC]$_6$ de [l'Illa]$_7$ a [les 19h]$_8$. Durant [la presentació]$_4$, [el professor]$_1$ va llegir-[ne]$_2$ [un breu fragment]$_2$.

↓

*[**<sn entityref=ne entity=entity1>**El professor Sebastià Serrano**</sn>**] va presentar [**<sn entityref=ne entity=entity2>**el llibre 'De l'amor, la mentida i la persuasió'**</sn>**] [el 26 de febrer de 2013]. [**<sn entityref=nne entity=entity4>**La presentació**</sn>**] va anar a càrrec d'[Albert Oms] a [la botiga FNAC] de [l'Illa] a [les 19h]. Durant [**<sn entityref=nne entity=entity4 coreftype=ident>**la presentació**</sn>**], [**<sn entityref=ne entity=entity1 coreftype=ident>**el professor**</sn>**] va llegir-[**<sn entityref=nne entity=entity2 coreftype=ident >**ne**</sn>**] [**<sn entityref=ne entity=entity2 coreftype=ident>**un breu fragment**</sn>**].*

Cadenes coreferencials:
entity1 = { *El professor Sebastià Serrano*; el professor}
entity3 = { *el 26 de febrer de 2013*}
entity2 = {el llibre 'De l'amor, la mentida i la persuasió'; -ne; un breu fragment}
entity4 = {La presentació; la presentació}

Figura 5. Anotació amb coreferència.

En la figura 5, i per raons expositives, primer s'ha marcat el fragment a analitzar amb les vuit entitats discursives identificades i, després, s'hi ha afegit l'anotació pragmàtica utilitzada en els corpus AnCora. Només s'han etiquetat aquelles entitats que estan formades per més d'una menció i que mantenen una relació de coreferència del tipus identitat entre elles (és a dir, l'entitat 1, 2 i 4). A tall d'exemple, observem que l'entitat 2 està integrada per tres mencions: una formada per una entitat amb nom propi (*<entityref=ne>el llibre 'De l'amor, la mentida i la persuasió'</sn>*); una altra per un pronom clític (*<sentityref=nne coreftype=ident >ne</sn>*) i una tercera per una entitat que no

inclou cap nom propi (*[<sn entityref=ne coreftype=ident>un breu fragment</sn>*). En les dues darreres mencions, s'inclou un tret per identificar que corefereixen amb la primera menció i que el tipus de relació que mantenen entre elles és d'identitat (*coreftype=ident*).

```
(S
    (sn func= subj arg= arg0 tem= agt ne= person entity=entity1
        (espec.ms
            (da0ms0 El))
        (grup.nom.ms
            (ncms000 professor sense= cat-30-10480730-n)
            (np00000P Sebastià_Serrano)))
    (grup.verb
        (verb
        (vaux
            (vaip3s0 va))
        (infinitiu
            (vmn000 presentar sense= cat-30-00772967-v)
            (sn func= cd arg=arg1 tem=tem ne=others entity=entity2
                (espec.ms
                    (da0ms0 el))
                (grup.nom.ms
                    (ncms000 llibre sense=cat-30-06410904-n)
                    (np00000 De_l'amor_la_mentida_i_la_persuasió))))
            (data
                (sn func= cc arg=argM tem=tmp ne=data entity=entity3
                    (espec.ms
                        (da0ms0 el))
                    (grup.nom.ms
                        (W 26_02_2013)))))))
    (Fp . .))
(S
    (sn func= subj arg=arg1 tem=tem entity=entity4 iargo=agt:entity1 iarg1-
tem=entity2
        (espec.fs
            (da0ms0 La))
        (grup.nom.fs
            (ncms000 presentació sense= cat-30-00521562-n)))
    (grup.verb
        (verb
            (vaux
                (vaip3s0 va))
            (infinitiu
                (vmn000 anar sense= cat-30-00341560-v)
        ...
```

Figura 6. Anotació amb arguments implícits.

Dins l'anotació pragmàtica, també s'hi pot incloure l'anotació dels arguments implícits, és a dir, els arguments semàntics dels predicats (verbals i nominals), que no s'expressen explícitament dins del SV o SN dels quals en són el nucli lèxic. En aquest sentit, és també el discurs la unitat d'anàlisi a tenir en compte i no pas l'oració. En el corpus AnCora-ES, per exemple, s'han anotat els arguments implícits de les nominalitzacions deverbals (Peris *et al.*, 2013) i per dur-ho a terme s'ha partit de l'anotació amb coreferència. Els arguments implícits s'han associat a entitats (és a dir, a cadenes coreferencials) i no a una menció concreta. Com es pot veure en la figura 6, els arguments implícits de la nominalització deverbal *presentació* de la segona oració són l'entitat1 i l'entitat2, que corresponen a l'argument agent (iargo-agt) i tema (iarg1-tem), respectivament. Els arguments implícits contenen una *i* per diferenciar-los dels arguments explícits i estan lligats a una entitat concreta (iargo-agt:entity1).

4.5. Anotacions específiques: temps, emoció i polaritat

En aquest apartat es descriuen breument tres tipus d'anotació que es troben a mig camí de l'anotació semàntica i pragmàtica, l'anotació del temps que permet la interpretació temporal del discurs i l'anotació de sentiments —emocions i polaritat—, que tracta la subjectivitat dels textos.

L'anotació de corpus amb informació temporal consisteix a identificar els elements lingüístics del discurs que expressen la informació temporal. Aquest tipus d'anotació no es limita únicament a l'etiquetatge de les expressions temporals, sinó també a l'anotació de les expressions eventives (*events*) i de les relacions temporals que s'estableixen entre elles. Dins de les expressions temporals s'inclouen les dates, les hores o construccions com *una vegada al dia*, *durant tres mesos* o *la setmana passada*.[13] Les expressions eventives, en canvi, inclouen verbs, adjectius, nominalitzacions, clàusules predicatives i sintagmes preposicionals. Les relacions temporals representen les relacions que s'estableixen entre expressions eventives, entre expressions temporals o entre una expressió eventiva i una expressió temporal. TimeML (Pustejovsky *et al.*,

13. Les expressions temporals corresponen en general als arguments semàntics etiquetats amb el paper temàtic de temps (els argM-tmp en els corpus AnCora).

2005) és un sistema d'anotació estàndard per a aquest tipus d'etiquetatge que s'ha utilitzat per a l'anotació d'una part —68.000 paraules de cada llengua— dels corpus AnCora (Saurí, 2010).[14]

*El professor Sebastià Serrano [<*EVENT *eid=1 tense= past> va presentar<*EVENT*>] ei1 el llibre 'De l'amor, la mentida i la persuasió' [<*TIME *tid=1 type=date value=2013-02-26> el 26 de febrer de 2013<*TIME*>]]tid1.*

***TLink**: event instance ID: ei1 (va_presentar)*
related to time: tid1 (el 26 de febrer de 2013)
relation type: is included

Figura 7. Anotació temporal a AnCora.

En la figura 7, s'exemplifica aquest tipus d'anotació, on la relació temporal (*TLink*) entre l'expressió eventiva *va presentar* i l'expressió temporal *el 26 de febrer de 2013* queda establerta mitjançant un *TLink*. El tipus de relació temporal és en aquest cas *is_included*, que significa que la relació entre aquestes dues entitats és que *va presentar* està temporalment inclòs en *el 26 de febrer de 2013*, no es produeix ni abans, ni després.

Finalment, cal destacar també el creixent interès per l'anàlisi de la subjectivitat en els textos i, en concret, per l'anàlisi d'opinions, sentiments, emocions i actituds que s'engloben dins del terme més genèric d'anàlisi de sentiments. En aquest marc d'anàlisi, es diferencia entre l'anotació de la polaritat i l'anotació de les emocions o sentiments. L'objectiu de la primera està orientat a determinar si un document (o fragment de text) conté una opinió (o valoració) positiva, negativa o neutral respecte d'un tema, d'una persona, d'un objecte o d'un producte en concret. En els corpus anotats amb polaritat s'etiqueten paraules, sintagmes, frases, paràgrafs o documents sencers amb etiquetes que indiquen si la polaritat és positiva, negativa o neutral (figura 8).

14. Els corpus AnCora anotats amb informació temporal estan disponibles a: http://catalog.ldc.upenn.edu/LDC2012T10.

«En el tractament de qüestions comunicatives no he conegut ningú amb la competència i la capacitat de seducció de Sebastià Serrano». Luis Santos del Río, catedràtic de la Universitat de Salamanca.

***<sentence id= 1>** En el tractament de qüestions comunicatives no he conegut ningú amb la competència i la capacitat de seducció de Sebastià Serrano **<opinion_ polarity=positive> <\sentence>**.*

FIGURA 8. Anotació amb polaritat a nivell de frase.

L'anàlisi d'emocions, en canvi, se centra en la detecció d'actituds i sentiments subjectius respecte a un tema i els corpus que s'utilitzen s'anoten amb etiquetes específiques que reflecteixen diferents graus d'emotivitat, com *ira*, *disgust*, *por*, *alegria*, *tristesa* i *sorpresa* (Strapparava i Mihalcea, 2008). Aquests sis tipus d'emocions inicialment establertes per Ekman (1982) han esdevingut un estàndard en l'àrea del processament del llenguatge natural.

En els corpus anotats amb emoció s'assigna a paraules, frases o paràgrafs una d'aquestes etiquetes emotives.

5. EL NOU I EL VELL

Disposar de corpus anotats amb la informació que acabem de descriure i poder-los aplicar programes d'extracció d'informació proporciona als lingüistes un material molt valuós per aprofundir en l'estudi del llenguatge i les llengües i permet desenvolupar una àmplia gamma d'aplicacions basades en la gestió del coneixement. La tecnologia desenvolupada per al tractament de dades textuals —tant d'origen oral com escrit— té les seves arrels en l'estadística i lingüísticament es fonamenta en el mètode distribucional proposat per Harris (1954) i Firth (1957): la idea que el context permet identificar aquelles unitats amb comportament sintàctic i semàntic similar i l'establiment de *clusters* d'unitats que comparteixen propietats distribucionals constitueixen la base lingüística de les actuals aproximacions computacionals a la morfologia, la sintaxi i, molt especialment, la semàntica. El significat de les unitats lingüístiques es modelitza mitjançant vectors obtinguts a partir dels contextos en què apareixen i les relacions semàntiques entre paraules, sintag-

mes i oracions, es mesura per la major o menor proximitat d'aquests vectors en un espai vectorial (Baroni, 2006; Turney, 2013). Aquesta metodologia s'utilitza en corpus de grans dimensions, normalment extrets de la Web, i permet obtenir relacions de proximitat semàntica (Padó i Lapata, 2007); relacions d'analogia i paràfrasi (Turney, 2013); detectar els diferents sentits d'una paraula (Pantel i Lin, 2002) o bé extraure ontologies a partir de corpus (Pantel i Ravichandran, 2004), que superen les limitacions de cobertura de les ontologies fetes a mà com són WordNet (Miller, 1990) i Cyc (Lenat, 1995). L'aparell matemàtic emprat es va sofisticant i darrerament s'han proposat models de memòria distribuïda i tensors de tercer ordre per tal de poder derivar diferents espais semàntics del mateix model de memòria (Baroni i Lenci, 2010). Fa tot just quinze anys que s'ha iniciat aquesta línia de treball i és d'esperar que tindrà un llarg recorregut. El vell i el nou s'han trobat en un moment en què les condicions (tecnològiques) eren les apropiades i s'han obert nous camins per a la investigació sobre el llenguatge.

Referències bibliogràfiques

Aparicio, J., M. Taulé, M. A. Martí (2008). «AnCora-Verb: A Lexical Resource for the Semantic Annotation of Corpora». A: *Proceedings of 6th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Marràqueix.

Arévalo, M., M. Civit, M. A. Martí (2004). «MICE: A Module for Named Entity Recognition and Classification». *International Journal of Corpus Linguistics* 9(1). John Benjamins.

Atserias, J., H. Rodríguez (1998). «TACAT: TAgged Corpus Analizer Tool». *LSI Technical Report (LSI-98-2-T)*. Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona.

Atserias J., L. Villarejo, G. Rigau, E. Agirre, J. Carroll, B. Magnini, P. Vossen (2004). «The MEANING Multilingual Central Repository». A: *Proceedings of the Second International Global WordNet Conference (GWC'04)*. Brno.

Baroni, M. (2006). «Distributions in Text». A: Lüdeling, A., M. Kytö (eds.). *Corpus Linguistics. An International Handbook*. Mouton, Berlín.

Baroni, M., A. Lenci (2010). «Distributional Memory: A General Framework for Corpus-Based Semantics». *Computational Linguistics* 36(4): 673-721. MIT Press.

Civit M., M. A. Martí (2002). «Design Principles for a Spanish Treebank». A: *Proceedings of the 1st Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT)*. Bulgària.

CIVIT, M., M. A. MARTÍ (2005). «GramCat and GramEsp: Two Grammars for Chunking». A: *Intelligent Information Processing and Word Mining*. Springer Verlag, Gdansk.

EKMAN, P. (1982). *Emotion in the Human Face*. 2a ed. Cambridge University Press, Cambridge.

HARRIS, Z. H. (1954). «Distributional Structure». *Word* 10(23): 146-162.

KITTREDGE, R., J. LERHBERGER (eds.) (1982). *Sublanguage. Studies of Language in Restricted Semantic Domain*. Walter de Gruyter, Berlín / Nova York.

FELLBAUM, C. (ed.) (1998). «WordNet: An Eletronic Lexical Database». A: *Language, Speech and Communications*. MIT Press, Cambridge, Mass.

FIRTH, J. R. (1957). «A Synopsis of Linguistic Theory 1930-1955». A: *Studies in Linguistic Analysis*. Blackwell, Oxford, pàg. 1-32.

GAIZAUSKAS, R. (1995). *Investigations into the Grammar Underlying the Penn TreeBank-II*, CS-95-25. EUA.

GRISHMAN, R., B. SUNDHEIM (1996). «Message Understanding Conference - 6: A Brief History». A: *Proceedings MUC-6*, Copenhagen.

GONZÁLEZ-AGIRRE A., E. LAPARRA, G. RIGAU (2012). «Multilingual Central Repository version 3.0: Upgrading a Very Large Lexical Knowledge Base». A: *Proceedings of the Sixth International Global WordNet Conference (GWC'12)*. Matsue, Japó.

LENAT, D. B. (1995). «CYC: A Large Scale Investment in Knowledge Infrastructure». *Communications of the ACM* 38 (11).

LLAURADÓ, A., M. A. MARTÍ, L. TOLCHINSKY (2012). «Corpus CesCa: Compiling a Corpus of Written Catalan Produced by School Children». *International Journal of Corpus Linguistics* 17(3): 428-441. John Benjamins Publishing Company: Amsterdam, Holanda.

MARCUS, M. P., M. A. MARCINKIEWICZ, B. SANTORINI (1993). «Building a Large Annotated Corpus of English: The Penn Treebank». *Computational Linguistics*, ACL, 19(2).

MARTÍ, M. A., R. G. ALHAMA, M. RECASENS (2012). «Los avances tecnológicos y la ciencia del lenguaje». A: JIMÉNEZ JULIÀ *et al*. (eds.). *Cum corde et in nova grammatica. Estudios ofrecidos a Guillermo Rojo*: Universitat de Santiago de Compostel·la, Santiago de Compostel·la, pàg. 543-553.

MÁRQUEZ, L., M. TAULÉ, L. PADRÓ, L. VILLAREJO, M. A. MARTÍ (2004). «On the Quality of Lexical Resources for Word Sense Disambiguation». *EsTAL-España for Natural Language Processing*: 291-303. Alacant.

MILLER, G. (1990). «WordNet: An On-Line Lexical Database». *International Journal of Lexicography* 3(4): 235-312.

MONACHINI, M., N. CALZOLARI (1996). «Sinopsis and Comparision of Morphosyntactic Phenomena Encoded in Lexicons and Corpora». *A Common Proposal and Applications to European Languages. EAGLES*.

Padó, S., M. Lapata (2007). «Dependency-based Construction of Semantic Space Models». *Computational Linguistics* 33(2). MIT Press.

Palmer, M. (2013). «Linguistic Annotation». A: *The Handbook of Computational Linguistics and Natural Language Processing*. Wiley-Blackwell, Oxford.

Pantel, P., D. Lin (2002). «Discovering Word Senses from Text». A: *A SIGKDD'02*. Edmonton, Canadà.

Pantel, P., D. Ravichandran (2004). «Automatically Labeling Semantic Classes». A: *Proccedings of the NAACL 2004*. Boston.

Peris A., M. Taulé (2011). «AnCora-Nom: A Spanish Lexicon of Deverbal Nominalizations». *Procesamiento del Lenguaje Natural* 46: 11-18.

Peris, A., M. Taulé (2012). «Annotating the Argument Structure of Deverbal Nominalizations in Spanish». *Language Resources and Evaluation* 46(4): 667-699. Springer.

Peris, A., M. Taulé, H. Rodríguez, M. Bertran (2013). «LIARc: Labeling Implicit ARguments in Spanish Deverbal Nominalizations». A: *Computational Linguistics and Intelligent Text Processing Proceedings, Part I. Springer, Lecture Notes in Computer Science*, vol. 7816, Berlín, pàg. 423-434.

Proceedings of the Tenth Conference on Computational Natural Language Learning (2006). ACL-CoNLL-X, Nova York.

Pustejovsky, J., R. Ingria, R. Saurí, J. Castaño, J. Littman, R. Gaizauskas, A. Setzer, G. Katz, I. Mani (2005). «The Specification Language TimeML». A: I. Mani, J. Pustejovsky, R. Gaizauskas (eds.). *The Language of Time. A Reader*. Oxford University Press, Oxford.

Recasens, M., M. A. Martí (2010). «AnCora-CO: Coreferentially Annotated Corpora for Spanish and Catalan». A: *Language Resources and Evaluation*. Springer Science, pàg. 315-345.

Recasens, M., M. Vila (2010). «On Paraphrase and Coreference». *Computational Linguistics* 36(4): 639-647. MIT Press.

Sager, N. (1981). *Natural Language Information Processing: A Computer Grammar of English and its Applications*. Addison-Wesley, Reading, Mass.

Saurí, R. (2010). *Annotating Temporal Relations in Catalan and Spanish. TimeML Annotation Guidelines*. Barcelona Media, Technical Report BM 2010-04.

Strapparava, C., R. Mihalcea (2008). «Learning to Identify Emotions in Text». A: *Proceedings of the 2008 ACM Symposium on Applied Computing*.

Taulé, M., M. A. Martí, M. Recasens (2008). «Ancora: Multilevel Annotated Corpora for Catalan and Spanish». A: *Proceedings of 6th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Marràqueix.

Tognini-Bonelli, E. (2001). *Corpus Linguistics at Work*, J. Benjamins, Amsterdam / Filadèlfia.

TURNEY, P. D. (2013). «Distributional Semantics beyond Words: Supervised Learning of Analogy and Paraphrase». *Transactions of the Association for Computational Linguistics (TACL)* 1: 353-366.

TURNEY, P. D., P. PANTEL (2010). «From Frequency to Meaning: Vector Space Models of Semantics». *Journal of Artificial Intelligence Research* 37: 141-188.

VOSSEN, P. (ed.) (1998). *EuroWordNet: a Multilingual Database with Lexical Semantic Networks*. Kluwer Academic Publishers, Norwell, Mass.

WHITELOCK, P., M. WOOD, H. SOMERS, R. JOHNSON, P. BENNETT (eds.) (1987). *Linguistic Theory and Computer Applications*. Academic Press, Londres.

WIEBE, J., T. WILSON, C. CARDIE (2005). «Annotating Expressions of Opinions and Emotions in Language». *Language Resources and Evaluation* 39(2-3): 165-210. Kluwer Academic Publisher.

WINTNER, S. (2009). «What Science Underlies Natural Language Engineering? Last Words». *Computational Linguistics* 35(4). MIT Press.

ZAENEN, A. (2006). «Mark-up Barking Up the Wrong Tree, Last Words». *Computational Linguistics* 32(4). MIT Press.

Alguns trets fònics de la parla de Sebastià Serrano

Eugenio Martínez Celdrán,
Ana M.ª Fernández Planas, Lourdes Romera,
Valeria Salcioli i Josefina Carrera-Sabaté
Universitat de Barcelona

1. Introducció

Sebastià Serrano és un gran comunicador, un comunicador de masses, un comunicador que parla de comunicació, que comunica amb gran efectivitat i que és ben escoltat. Al marge del contingut del que expressa, dels propis aspectes verbals i no verbals, observem que la seva procedència lingüística és el català nord-occidental. Tot i haver desenvolupat la seva activitat acadèmica a la Universitat de Barcelona, quan parla es manté en l'eix del seu dialecte, per bé que quan escoltem els seus sons detalladament hi observem una variació que respon a l'impacte del dialecte oriental central.

De manera més detallada,[1] i paral·lelament al que ocorre quan analitzem la fonètica del català, observem que un dels punts més inestables de Sebastià Serrano, fonèticament parlant, és el vocalisme àton. Efectivament, les vocals àtones de Sebastià Serrano a voltes són ben característiques de la parla de Lleida (com en el cas de les vocals finals en substantius i adjectius femenins,

1. Les dades que s'exposen a continuació provenen de l'escolta detallada de Sebastià Serrano en diverses situacions comunicatives: entrevistes i conferències. Són les que es detallen a continuació: www.youtube.com/watch?v=j85z5rJSwos (entrevista amb Sebastià Serrano) www.youtube.com/watch?v=TruXCrgOlAU; www.youtube.com/watch?v=FN5B3CSAflw; www.youtube.com/watch?v=bzOGKPoqoT4; www.youtube.com/watch?v=JxIEA7jk_e8; www.youtube.com/watch?annotation_id=annotation_952798&feature=iv&src_vid=JxIEA7jk_e8&v=cNa8klg7btw&noredirect=1; www.youtube.com/watch?annotation_id=annotation_402689&feature=iv&src_vid=cNa8klg7btw&v= ETR6XPLHUjI DIXIT. Conferència de Sebastià Serrano «Comunicació i felicitat» (6 parts); www.youtube.com/watch?v=jPBy5I5N-tM (Sebastià Serrano per a Ara TV); www.youtube.com/watch?v=Id3lLiBLNYw (Sebastià Serrano a *El matí de Catalunya Ràdio* (18.10.12.)); www.youtube.com/watch?v=Jyd-8BjC2Jc (Acceptar la incertesa).

que són pronunciades [ɛ]: *miqueta*, *cosa*, *època*, *programa*, *mentida*, *expertesa*, *serotonina*, *rutina*, etc. o bé les vocals finals de les formes verbals de 3a persona del present d'indicatiu, que solen acabar amb la vocal [e]: *ubica*, *milita*, *aniria*, *culmina*, *era*, *nota*) i a voltes són ben pròpies del català oriental central (com en la reducció vocàlica a [u] de les vocals posteriors de *colors*, *comença*, *impossible*, *només*, *potser*, *emoció* o *tothom*, o la reducció vocàlica a [a] o [ɐ] de les vocals anteriors de *pensar*, *feliç*, *persones*, *relació*, *famílies*, *perquè* o *petites* i també de les vocals d'articles, preposicions i clítics: *el*, *en*, *amb*, *del*, *pel*, *et*, etc.).

De vegades no sabem quin és l'objectiu del nostre comunicador: si pretén mantenir trets tradicionals del català nord-occidental o bé s'adapta al català oriental central, d'acord amb les observacions d'ell mateix i dels qui defensen que la llengua és un sistema adaptatiu complex (Beckner *et al.*, 2009); aquest és el cas de la pronúncia de la vocal pretònica [a] o [ɐ] en posició inicial absoluta en mots com *empresa*, *explícita*, *estar*, *esquerra* o *enregistrada*, pronúncies que Sebastià Serrano utilitza a bastament i que, actualment, en la zona d'influència de Lleida es troben en un procés de canvi en curs i alternen amb la vocal [e] per part de parlants que es estan més connectats a la llengua escrita. En altres casos, Sebastià Serrano alterna, en un mateix mot, solucions pròpies de diverses procedències dialectals: li sentim el mot *olor*, pronunciat [uˈɫo], [oˈɫo] i també [awˈɫo], el mot *mentides*, pronunciat [men̪ˈtiðɐs] o [mɐn̪ˈtiðɐs].

Les vocals tòniques de Sebastià Serrano s'adscriuen majoritàriament en el dialecte nord-occidental tant pel que fa a l'obertura com a la distribució. Tot i això, segurament l'adaptació de la seva parla a la zona de més influència, que és on desenvolupa la seva activitat acadèmica, el condueix a pronunciar algunes paraules amb alternances paleses. Així, per exemple, *naturalesa* se sent [nɐturɐˈɫɛzɐ] i també [naturaˈɫezɛ]. Les consonants podríem dir que, pel que fa a la caracterització dialectal, són les més estables: manté amb força la segregació de iod tant al costat de fricatius sonors (*pagès* [pajˈʒes], *festeja* [fesˈtejʒe], *assajos* [aˈsajʒos]) com de fricatius sords (*baixes* [ˈbajʃes], *pateixen* [paˈtejʃen]) i també usa els africats inicials en mots propis del lleidatà com ara *xiquet* i *xiqueta* ([t͡ʃiˈket] i t͡ʃiˈketɛ]), encara que al mot *xarxa* només l'emet amb fricatius sords ([ˈʃarʃɛ]). Els grups consonàntics <bl> i <gl> de Sebastià Serrano són sempre geminats (*segle* [ˈseggɫe], *feble* [ˈfebbɫe], *establert* [astaˈbbɫert], *impensable* [impenˈsabbɫe]), fet que l'acosta a la prescripció normativa del català oriental, però també a les realitzacions del lleidatà.

Aquesta descripció impressionística de la fonètica de Sebastià Serrano ens condueix a pensar que la seva riquesa fonètica es pot analitzar més concreta-

ment a partir de l'anàlisi experimental i és precisament això el que ens proposem de dur a terme en aquest treball. D'acord amb aquest objectiu, doncs, l'article conté una descripció del vocalisme tònic i àton de Sebastià Serrano i també una descripció de la seva entonació.

L'estudi acústic de la primera part s'ha dut a terme a partir de vuit minuts d'enregistrament d'una entrevista que li van fer a RAC1 per parlar de la publicació del seu llibre *Del amor, la mentira y la persuasión* (2012).[2] L'anàlisi acústica s'ha realitzat amb el programa PRAAT (Boersma i Weenink, 2001) i l'script per a l'extracció de les dades amb l'«Extractor de F1 y F2»,[3] desenvolupat per Domingo Román Montes de Oca i adaptat per Wendy Elvira García al Laboratori de Fonètica de la UB. Els descriptius i els gràfics de dispersió han estat elaborats amb el paquet estadístic IBM SPSS Statistics v.20.0.0. L'estudi prosòdic de la segona part s'ha basat en una conferència sobre la felicitat (vegeu la primera nota a peu de pàgina).

2. El vocalisme

2.1. El vocalisme tònic

A partir de l'anàlisi de 300 vocals en posició tònica, s'han obtingut els valors mitjans per a cada timbre vocàlic (entre parèntesis apareixen els valors de desviació estàndard), que conté la taula 1:

timbre vocàlic	n	f1	f2
[i]	60	300 (43)	2210 (120)
[e]	52	456 (41)	1870 (131)
[ɛ]	34	510 (68)	1753 (140)
[a]	48	680 (71)	1413 (124)
[ɔ]	37	544 (74)	1071 (190)
[o]	43	462 (42)	891 (176)
[u]	26	342 (27)	930 (172)

Taula 1. Mitjanes i desviació estàndard de les vocals tòniques de Sebastià Serrano.

2. www.youtube.com/watch?v=PNdijI6SbL4.

3. www.domingo-roman.net/scripts_para_praat.html#3_Valores_de_formantes.

Els valors de les mitjanes apareixen també al gràfic de la figura 1, que ens permet veure de manera més fàcil la tendència assenyalada en fonètica que els valors d'F2 (dependents de l'anterioritat lingual a la cavitat vocal) són progressivament descendents, mentre que els valors d'F1 (que depenen de l'alçada lingual) augmenten de [i] a [a] i decreixen posteriorment fins a la [u], com cal esperar.

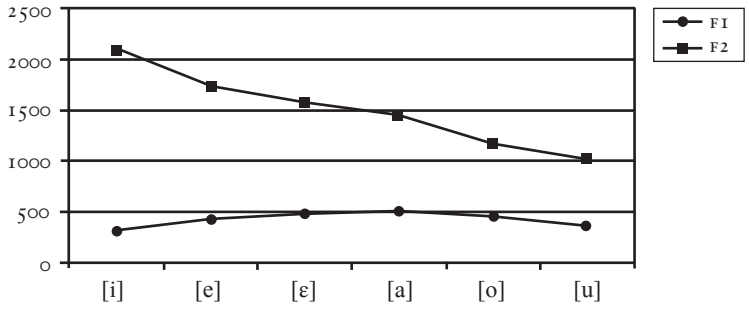

FIGURA 1. Mitjanes d'F1 i F2 de les vocals tòniques de Sebastià Serrano.

La dispersió dels valors en totes les mostres apareix en el gràfic de la figura 2, que il·lustra la carta de formants corresponent a les vocals de Sebastià Serrano. Els eixos (F1 a l'eix de les y; F2 a l'eix de les x) estan graduats logarítmicament per acostar-se al tipus de percepció auditiva que efectuen les oïdes humanes.

En aquests valors hi podem observar algunes pistes de la seva veu: si comparem els valors obtinguts amb altres valors de referència en la bibliografia per a veus masculines en català (per exemple, Gili Gaya, 1931; Barnils, 1911; ALPI, 1962; Martí i Castell, 1970; Cerdà, 1972; Badia, 1973; Veny, 1982; Recasens, 1996; Julià-Muné, 1998; Casanovas i Creus, 1999; Julià-Muné, 2002; Carrera-Sabaté, Fernández Planas i Matas Crespo, 1999; Carrera-Sabaté i Fernández Planas, 2003; Fernández Planas, Carrera-Sabaté i Matas Crespo, 2000; Carrera-Sabaté i Fernández Planas, 2005), trobem, d'una banda, que la seva veu no és especialment greu. I, de l'altra, si ens centrem en l'anàlisi de les vocals mitjanes, un terreny especialment indicat per constatar les diferències dialectals, veiem que els valors estudiats se situen al mig dels valors que Carrera-Sabaté i Fernández Planas (2005) troben per a aquestes vocals del barceloní i del lleidatà (vegeu el gràfic de la figura 3). Tot i que aquestes au-

tores troben més diferències entre el barceloní i el lleidatà, d'una banda, i el valencià i el mallorquí, de l'altra, quant a l'obertura, també constaten que, entre els dos primers dialectes, les vocals mitjanes del lleidatà tendeixen a ser més obertes que les del barceloní. El vocalisme tònic de Sebastià Serrano se situaria al mig de tots dos punts d'enquesta, especialment pel que fa a F2 (és a dir, pel que fa a l'avançament del cos de la llengua), i sobretot en les vocals anteriors. Això ens pot indicar la influència del barceloní, varietat del lloc on el nostre informant viu des de fa molts anys, sobre la seva variant d'origen, el lleidatà, i caracteritzaria un tret particular en la seva particular i coneguda veu.

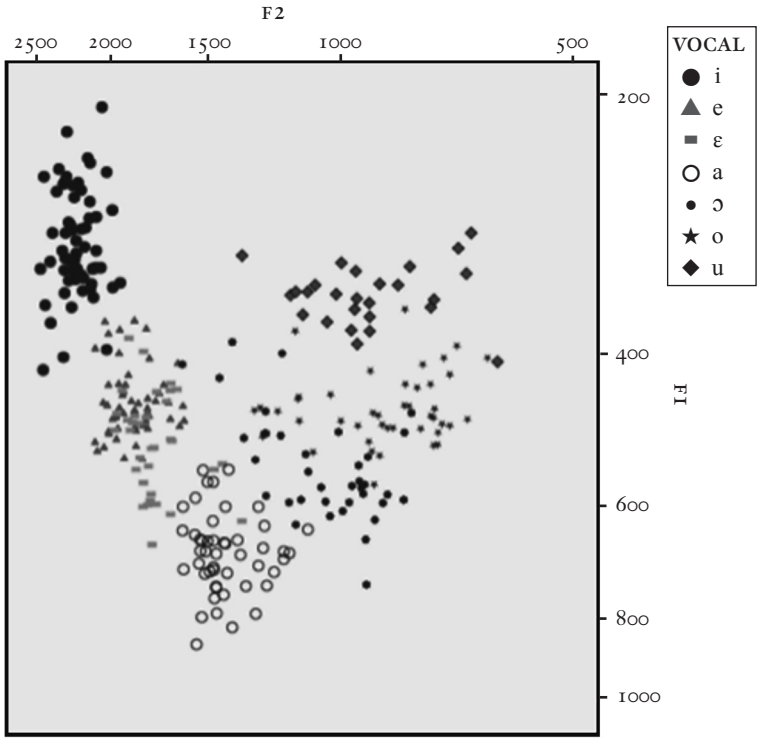

Figura 2. Carta de formants de les vocals tòniques de Sebastià Serrano.

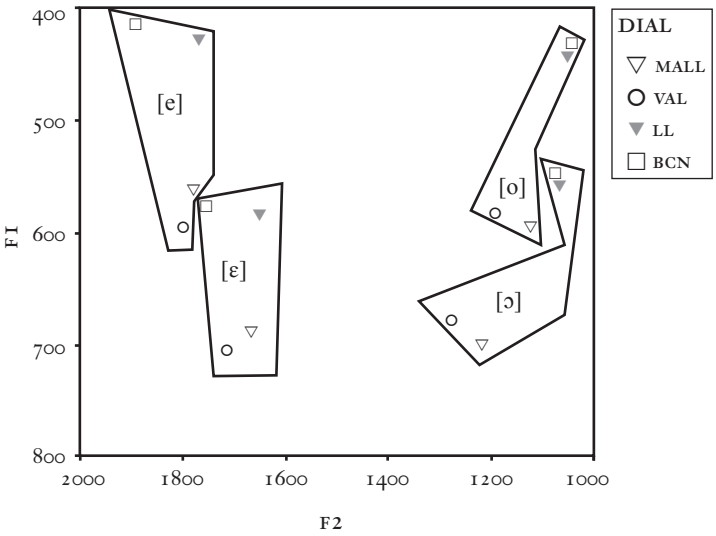

FIGURA 3. Carta de formants de les vocals mitjanes
de quatre variants dialectals del català.
(Adaptat de Carrera-Sabaté i Fernández Planas, 2005: 71).

2.2. El vocalisme àton

Pel que fa al vocalisme àton, s'han analitzat un total de 308 vocals. A la taula es mostren els valors mitjans i la desviació estàndard de cadascuna de les vocals. I en el gràfic de la figura 4 es mostren les mitjanes del primer i segon formant dels vuit timbres vocàlics.

VOCAL	n	F1	F2
[i]	45	306 (35)	2095 (164)
[e]	51	428 (41)	1743 (161)
[ɛ]	22	480 (48)	1579 (107)
[a]	129	507 (56)	1460 (135)
[o]	50	449 (50)	1169 (130)
[u]	12	363 (51)	1032 (137)

TAULA 2. Mitjanes i desviació estàndard de les vocals àtones de Sebastià Serrano.

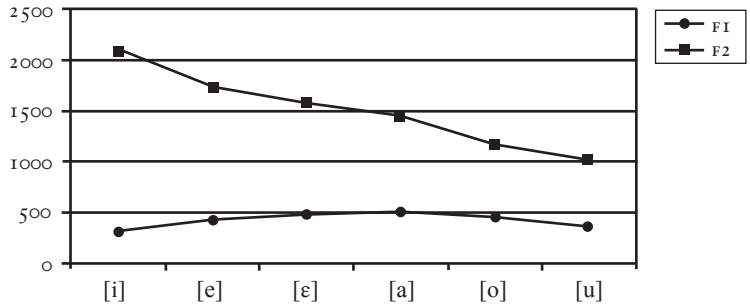

Figura 4. Mitjanes d'F1 i d'F2 de les vocals àtones de Sebastià Serrano.

La figura 5 correspon a la dispersió dels valors d'F1 i F2 de les 308 vocals que han constituït la mostra del vocalisme àton de Sebastià Serrano.

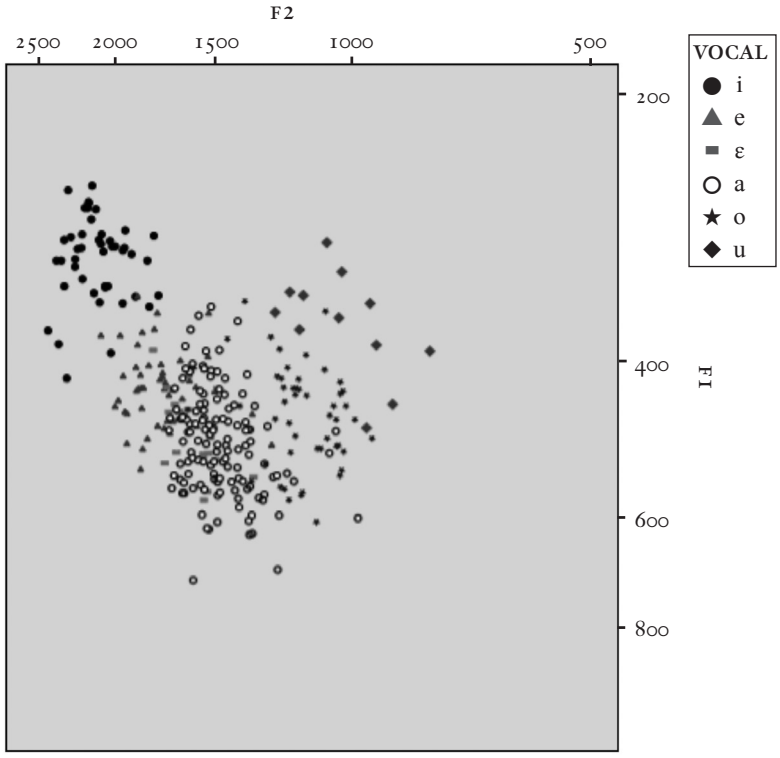

Figura 5. Carta de formants de las vocals àtones de Sebastià Serrano.

També els valors que apareixen a la carta de formants de les vocals àtones ens aproximen a les característiques específiques de la veu que estem analitzant. El seu dialecte original, català nord-occidental del Pla d'Urgell, es caracteritza per una menor reducció vocàlica en posició àtona que la dels dialectes orientals, característica que també comparteix amb els dialectes occidentals (Badia, 1994; Veny, 1982; Recasens, 1996). Per això en el seu vocalisme trobem, a banda de les vocals tancades, vocals mitjanes obertes i tancades anteriors ([e] [ɛ]), vocals tancades posteriors ([o]) i també la vocal baixa, amb moltes variants: [a] [ɐ] [ɑ]; aquesta és la vocal amb més aparicions en la mostra analitzada (129 realitzacions de les 308) en la parla de Sebastià Serrano. Per això mateix, la gran dispersió de valors de la /a/ àtona ens permet indicar que en moltes ocasions aquesta s'aproxima a una vocal neutra. Es pot observar que, al voltant dels valors de 400 per a F1 i 1500 per a F2, apareixen en el gràfic de dispersió de la figura 5 alguns símbols que podrien ben bé pertànyer a vocals neutres. No les hem tingut en compte en els valors mitjans, ja que s'assemblen molt als valors d'[a].

2.3. Comparació dels valors d'F1 i F2 entre el vocalisme tònic i el vocalisme àton

Si comparem els resultats dels valors d'F1 i F2 que presenten les taules 1 i 2, podem apreciar algunes diferències acústiques. Per exemple, en les realitzacions àtones, l'F1 tendeix a ser més baix que en les tòniques, fet que està relacionat amb el to fonamental de la vocal accentuada dins de la paraula. Respecte a l'F2, les distincions es poden establir segons la localització de les vocals, així, doncs, les vocals anteriors àtones presenten un F2 més baix que les tòniques, mentre que l'F2 de les vocals posteriors àtones és sensiblement més alt.

3. L'entonació

Si preguntem com és la veu de Sebastià Serrano a les persones del seu entorn i, sobretot, als seus alumnes, ens diran que té una veu «càlida», molt «curosa» (sol dir moltes vegades: «cuideu molt la veu»).

Estudiant l'entonació de Sebastià Serrano, tant en conferències com en entrevistes, s'observa que difícilment s'adapta a un discurs neutre, atès que focalitza contínuament.

Es diu que el discurs neutre és el que s'adapta al focus denominat ample o informatiu i es correspon amb oracions de tipus declaratiu. Cada pic de freqüència fonamental o Fo és més baix que l'anterior i el primer és el més alt, de manera que el rang va disminuint al llarg de la frase; així, el rang més ampli se situa al principi de la frase i el més baix, al final.

Sebastià Serrano utilitza realment molt poc aquest tipus de focus en les conferències o entrevistes. En la figura 6, es reprodueix aquest tipus d'expressions amb entonació neutra. Es tracta d'una conferència sobre la «felicitat».[4]

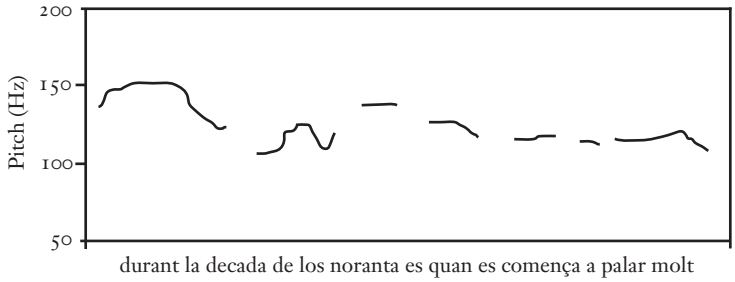

Figura 6. Frase amb entonació neutra.

En la figura 6 s'observa un primer cim que presenta un to més alt que el seu fonamental mitjà (que podem situar aproximadament en els 120 Hz) i una altra lleugera pujada d'èmfasi coincidint amb la posttònica (focus ample) de la paraula «noranta».

Es parla de focus estret quan algunes de les paraules del discurs sobresurten i eleven més l'Fo de la síl·laba tònica i posteriorment no apareix la progressió de baixada sistemàtica que presenta l'entonació neutra, fenomen que es coneix com a declinació. El focus estret l'altera. Un altre fet és que, normalment, en el focus ample, el pic se situa en la síl·laba posttònica, mentre que l'estret se situa dins de la mateixa tònica (Prieto, 2002:79).

4. Vegeu la nota 1.

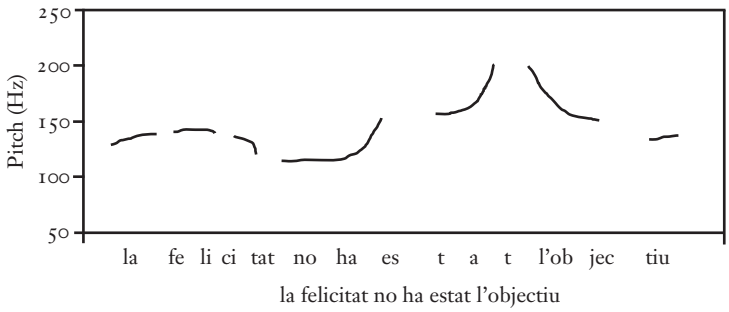

FIGURA 7. Frase amb focalització estreta.

En la figura 7 s'observa un pic alt, per sobre de la resta de la frase, en les síl·labes «(es)tat l'ob(jectiu)». Aquí hi ha un focus estret que trenca clarament la declinació de la frase.

A més d'utilitzar molt la focalització, Sebastià Serrano sol variar la intensitat: utilitza una intensitat baixa quan parla d'un tema trist o molt seriós i una intensitat més alta en temes alegres. Tant en conferències com en entrevistes trobem molt sovint —i sempre en llocs convenients— el recurs al riure.

La influència del seu origen lleidatà no es nota en l'entonació, ja que tant l'esquema del discurs neutre com el de les oracions interrogatives sol ser molt semblant al de la parla de Barcelona.

4. A MANERA DE CONCLUSIÓ

En una entrevista al diari *ARA*,[5] Sebastià Serrano va fer la reflexió següent: «valorem molt el canvi perquè ens sembla que l'estabilitat és símbol de poca ambició». Si traslladem aquesta afirmació a la parla del mateix Sebastià Serrano, observem que el seu comportament lingüístic és ben peculiar: presenta traces d'estabilitat en el vocalisme, i, sobretot, en el consonantisme, i també canvis en el vocalisme àton i l'entonació, provocats per la influència del dialecte central en el seu dialecte d'origen: el nord-occidental o lleidatà. Obser-

5. www.ara.cat/premium/societat/SEBASTIASERRANO-infelicitat-controlar-felicitat-aprendre_0_827317273.html.

vem, però, que el mestratge de Sebastià Serrano per comunicar amb efectivitat aspectes essencials de l'ésser humà passa per damunt de tota anàlisi i «ambició». I és que, per a ell, el que compta és ajudar la societat a conèixer-se i a estar menys sola. Esperem que la nostra aportació també permeti a Sebastià Serrano conèixer-se una mica més.

5. Referències bibliogràfiques

Atlas lingüístico de la Península Ibérica (ALPI) (1962). Navarro Tomás (dir.). Vol. I: Fonètica. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

Badia i Margarit, A. M. (1951). *Gramàtica històrica catalana*. Tres i Quatre, València.

Badia, A. M. (1973). «Phonétique et phonologie catalanes». A: Badia, A. M. i G. Straka (eds.). *La linguistique catalane*. Klincksieck, París, pàg. 115-166.

Barnils, P. (1911). «Sobre fonètica catalana. Vocals». *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* 6: 261-298.

Beckner, C., R. Blythe, J. Bybee, M. Christiansen, W. Croft, N. Ellis, J. Holland, J. Ke, D. Larsen-Freeman, T. Schoenemann (2009). «Language is a Complex Adaptive System». *Language Learning* 59(1): 1-26.

Boersma, P., D. Weenink (2001). «Praat, a System for Doing Phonetics by Computer». *Glot International* 5: 341-345. www.praat.org (versió 5.3.44, 7/04/2013).

Carrera-Sabaté, J., A. M. Fernández Planas, J. Matas Crespo (1999). «Estudi contrastiu de les vocals mitjanes del català oriental central i nord-occidental». A: *Actes del I Congrés de Fonètica Experimental*. URV i UB, Tarragona, pàg. 143-149.

Carrera-Sabaté, J., A. Fernández Planas (2003). «Posterior Medium Vowels Differences in Three Catalan Dialects». A: *Proceedings of the XVII International Congress of Linguists*. Praga.

Carrera-Sabaté, J., A. M. Fernández Planas (2005). *Vocals mitjanes tòniques del català. Estudi contrastiu interdialectal*. Horsori, Barcelona.

Casanovas, M., I. Creus (1999). «Apunts sobre el lleidatà: fonètica i morfosintaxi». *Zeitschrift für Katalanistic* 12: 83-108.

Cerdà, R. (1972). *El timbre vocálico en catalán*. CSIC, Madrid.

Fernández Planas, A. M., J. Carrera-Sabaté, J. Matas Crespo (2000). «Estudio perceptivo de vocales medias del catalán oriental central y del catalán noroccidental». A: *Actas del IV Congreso de Lingüística General. Vol. III.* Universidad de Cádiz, Universidad de Alcalá, Cadis, pàg. 1057-1068.

Gili i Gaya, S. (1931): *Estudi fonètic del parlar de Lleida*. *Miscel·lània Filològica dedicada a D. Antoni M. Alcover*. Círculo de Estudios, Palma de Mallorca.

Julià-Muné, J. (1998). «Variació foneticofonològica. Una aproximació a la diversitat del vocalisme lleidatà». *Caplletra* 25: 23-42.

Julià-Muné, J. (2002). «Els sons del català». Solà, J., M. R. Lloret, J. Mascaró i M. Pérez Saldanya (eds.). *Gramàtica del català contemporani*, vol. I. Empúries, Barcelona, pàg. 37-87.

Martí i Castell, J. (1970). *Contribució a l'estudi del dialecte occidental*. Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona.

Prieto, P. (2002). *Entonació. Models, teoria, mètodes.* Ariel, Barcelona.

Recasens, D. (1996). *Fonètica descriptiva del català.* 2a ed. IEC, Barcelona.

Veny, J. (1982). *Els parlars catalans.* 3a ed. Moll, Palma de Mallorca.

Zig-zag.
Fundamentos icónicos

Juan Carlos Moreno Cabrera
Universidad Autónoma de Madrid

1. Un patrón fonosimbólico universal

La expresión *zig-zag*, que según Corominas (1961: 624) procede del francés *zigzag* documentado en 1662 a través del alemán *zickzack*, derivado de *Zacke* 'punta, diente, almena', y que tiene que ver con la zapa de trincheras, muestra un procedimiento icónico por fonosimbolismo que es mucho más general, tanto intra- como interlingüísticamente, de lo que pudiera parecer a primera vista. Veamos unos ejemplos iniciales de varias lenguas en los que se sigue el mismo patrón fonosimbólico de la expresión mencionada:

- *Catalán*: barrim-barram, clic-clac, flis-flas, nyic-nyac, patrip-patrap, xip-xap, ric-rac, zis-zas (Riera y Sanjaume, 2011).
- *Castellano*: tic-tac, tris-tras, pis-pas, zis-zas, pim-pam, (ala)bín-(ala)bán, (pata)tín-(pata)tán, rifirrafe, ringorrango (García de Diego, 1968).[1]
- *Francés*: flic-flac, pif-paf, tic-tac, tric-trac, bim-bam, bric-à-brac (Nodier, 2008).
- *Euskera*: bilin-balan, binbi-banba, blist eta blast, bristi-brasta, di-da, dinbi-danba, dzir-dzar, firri-farra, flip-flap, fris-fras, gris-gras, ñir-ñar, klik-klak (Santisteban 2007).
- *Inglés*: crinkum-crankum, crinkle-crankle, wish-wash, wishy-washy, whim-wham, riff-raff, tick-tack, rick-rack, chiff-chaff, chit-chat, flip-flop.
- *Alemán*: Bimbam, Schnikschnak, pitschpatschnass, Ticktack (Slabý y Grossmann, 1986).

1. Extraordinariamente amplio y documentado diccionario de fonosimbolismo.

- *Húngaro*: bikk-mak, bim-bam, cipzár, giling-galang (Gáldi, 1982).
- *Chino*: pipa, ding-dang, dídá, yin yang (Hu, 2011: 91).
- *Coreano*: chikulok-chakulak, chilon-chalan, chilluk-challok, tilung-taelung, pingkul-paengkul, silung-saelong (Garrigues, 1995: 369).
- *Jakaso* (lengua túrquica): xirt-xart, tir-tar, sir-sar, pish-pash, nizirt-nazirt, sigdir-sagdir, tidir-tadir, pitir-patir (Rozhanskij, 2011: 200-219).

Este patrón fonosimbólico aparece también utilizado de forma abundante en la literatura. A continuación, incluyo algunos ejemplos que he encontrado en una conocida obra literaria de James Joyce (2000 [1939]), *Finnegans Wake*:[2]

> bicky-backy, flick-flask, tipstaff, jigjag[ged], trippiza-trappaza, znig-znaks, pippap, gribgrobgrab, trippety-trappety, giggag, kickakickkack, swigswag.

En la novela de Julián Ríos (1992) *Babel de una noche de San Juan* encontramos también una utilización literaria de este esquema fonosimbólico:[3]

> flimflam, pit-a-pat, brick-à-braque, bricbarca, Tic! Tac! Tic!, Cica a cica, Lilaila, aserrín-aserrán, zig-zag, Que tiene la tiña? Sh! Una riña? Una piña? Una niña!, Pippa, krík-kraj.

En este caso vemos que se emplean expresiones populares, extranjeras o palabras corrientes usadas para resaltar la alternancia *i-a*.

A través de estos ejemplos se ve que el patrón ejemplificado por *zig-zag* no se limita solo a esta palabra, sino que tiene carácter generativo, lo cual da lugar a muchas creaciones tanto del lenguaje popular, como de la lengua literaria.

2. Se encuentran en las siguientes páginas de la edición publicada en Penguin Books en el año 2000, en la colección Penguin Classics con una introducción de Seamus Deane: 11, 35, 180, 257, 288, 301, 332, 363, 531, 597.

3. En la edición de Madrid, Mondadori 1992, páginas: 5, 52, 134, 141, 157, 172, 195, 199, 213, 253, 413, 443, 535.

2. La simbolización aléxica silábica

El núcleo semiótico de una lengua natural lo constituye el signo lingüístico, en el cual se une un significante a un significado. Esta unión es de tipo denotativo: se asocia una expresión fónica o visual a un concepto y referencial; se usa esa expresión para hacer referencia a una entidad del mundo (real o virtual) que ejemplifica, mejor o peor, ese concepto.

Hay un concepto más amplio que el de denotación y que precisamente engloba también el tipo de relación semántica que examinamos en este trabajo. Se trata del concepto de simbolización. El signo lingüístico tal como lo he caracterizado brevemente es un caso de simbolización léxica: asociación denotativa entre una palabra y un concepto. Pero también existe la simbolización aléxica (Moreno Cabrera, 2000: 29-31), en la que se realiza una asociación connotativa, habitualmente de carácter icónico, entre un fonema o sílaba y una impresión sensorial. Existe la simbolización aléxica fonemática (SAF) y silábica (SAS). Me ocuparé aquí de la silábica (SAS). Existe también la simbolización aléxica discursiva (SAD), que consiste en la asociación indirecta, sugestiva o metafórica entre un sintagma, oración o discurso y un juicio, razonamiento o argumentación. Un refrán como *casa con dos puertas mala es de guardar* o una parábola son casos de SAD.

La SAS es aquel procedimiento mediante el cual se asigna un significado connotativo a una sílaba o a un patrón silábico basándose en algún tipo de motivación icónica. Este significado, como en el resto de casos de SA, es de tipo connotativo y no denotativo; por tanto, estamos en el terreno de la sugerencia y de la asociación y no en el ámbito de la referencialidad o de la denotación. Por su parte, el significado no es un concepto, sino una impresión sensorial o cognitiva.

Este tipo de asociación icónica entre sonido y sentido fue notada ya por Platón en el famoso diálogo *Cratilo*. En ese diálogo, Platón pone en boca de Sócrates la siguiente observación referida al sonido asociado a la letra griega *ro*, un ejemplo de lo que denomino en este artículo SAF:

> De ahí que, como acabo de decir, la *rô*, en cuanto elemento, le pareció al que pone los nombres un excelente instrumento del movimiento, en orden a imitar con él la traslación (*forá*). Y por eso la utiliza con frecuencia en este sentido. En primer lugar, en el mismo *reîn* (correr) y *roé* (corriente) imita con esta letra la

> traslación; y además en *trómos* (temblor), así como *trajýs* (áspero), y también en verbos tales como *kroúein* (golpear), *zrauéin* (quebrar), *ereíkein* (desgarrar), *zrýptein* (triturar), *kermatídsein* (desmenuzar), *rymbeîn* (hacer girar): todas estas cosas las imita [el que hace los nombres] principalmente con la fuerza de la *rô*. (Platón, 2002: 131-132).[4]

Cuando Sócrates afirma en el *Cratilo* que la *r* denota desarrollo o dinámica no está explicando lo que se denota mediante ese sonido, sino que está hablando de una asociación natural, una sugerencia o una impresión, que no se puede razonar discursivamente; por ello, cuando hace referencia a este tipo de simbolización en el diálogo lo hace casi disculpándose, ya que se sale del razonamiento filosófico para adentrarse en los ecos de la naturaleza en la mente, en las sugestiones más o menos intuitivas y no estrictamente racionales o discursivas. Por otro lado, este pasaje del *Cratilo* es una excelente ilustración de un tipo de fonosimbolismo (SAF) que queda ejemplificado también en *zig-zag* (SAS) y que tiene que ver con una expresión lingüística del movimiento. Es lo de que voy a denotar en este artículo como *kinemimia* o imitación del movimiento a través de fonemas o sílabas.

Hay también fonosimbolismo asociado a la imitación de los sonidos, que se puede denominar *fonomimia*. Los elementos que los realizan se pueden denominar *fonómimos*. Si se trata de imitación de ruidos se puede denominar *ecomimia*. Como vamos a ver en este artículo, los *ecómimos* son un tipo de fonosimbolismo (SAS) muy frecuente. Se trata de la asociación de una sílaba con una representación connotativa basada en impresiones auditivas. Por ejemplo, en el lenguaje de los cómics (Gasca y Gubern, 2008: 68-70), la sílaba *boom* se asocia con un sonido similar al producido por una explosión.

4. Una interpretación de este diálogo desde la lingüística puede verse en (Joseph, 2000: 13-92). Para una explicación de este diálogo en el marco general del estudio del signo lingüístico en la Antigüedad clásica, véase (González Pereira, 2011: 55-130).

Es evidente que esta sílaba no denota en principio el sonido de una explosión, sino que lo sugiere por medio de una connotación. Podemos hacer que se produzca esa denotación, pero para ello hay que convertir *boom* en una palabra que denote una explosión a través de la connotación de la sílaba *boom*. Eso es lo que parece que ha pasado en inglés.

3. Algunas propuestas terminológicas

Es conveniente utilizar un vocabulario especializado adecuado para poder tratar estas cuestiones. Hasta ahora hemos visto dos tipos fonosimbólicos de SAS: la kinemimia o imitación del movimiento, uno de cuyos análisis más antiguamente atestiguados (en su versión SAF) es el pasaje citado antes de *Cratilo* de Platón y la fonomimia o imitación del sonido mediante SAF o SAS.

La terminología en el ámbito de fonosimbolismo es realmente amplia y complicada. Podemos encontrar en la bibliografía numerosos términos que muchas veces no se definen de modo riguroso: onomatopeya, ideófono, fonostema, simbolismo fónico, metáforas fonéticas.[5]

Los niponólogos han propuesto tres términos para el estudio del simbolismo fónico en la lengua japonesa: *fonomimia*, *fenomimia* y *psicomimia* (Makino y Tsutsui, 1986: 50-56). La *fononimia* consiste en la imitación acústica, como en *boom*. La *fenomimia* consiste en imitación visual, por ejemplo, los sufijos diminutivo: *-it* y el aumentativo *-ot* (Alonso, 1935; Ultan, 1978). La *psicomimia* hace referencia a imitación de cualidades psicológicas: *tonto*, por ejemplo (Marcos Marín, 1997).

Hay muchos tipos de fonomimia: *zoomimia* (*cinomimia*: *guau-guau*; *ornitomimia*: *pío-pío* (Abondolo, 2007), etc.), *ecomimia* (ruidos: *boom*), *ktipomimia* (golpes: *zas*), *ptosomimia* (caída: *cataplum*, *plump* (García de Diego 1968: 536)), *rexomimia* (ruptura: *crack*).[6]

El campo de la *fenomimia* es también muy amplio: *kinemimia* (movimiento: *zig-zag*), *megetomimia* (tamaño: *-ito*, *-ote*), *morfomimia* (forma: *orondo*, *gordo*, *chiquito*) (García de Diego, 1968: 1-106).

5. Para un repaso de estas propuestas véase Magnus, 2001, capítulo 2.

6. El primer estudio sistemático de los *ktipómimos*, *ptosómimos* y *rexómimos* en inglés y en alemán es el de Hilmer (1914).

Como vamos a ver a continuación, el patrón de SAS que estudiamos en este artículo se puede denominar *kinemimia reduplicativa con alternancia vocálica* (KRAV), ya que voy a proponer una interpretación cinemática abstracta (en el sentido de *kíneesis* aristotélica) de este patrón con dos connotaciones: una de movimiento espacial (desplazamiento) y otra de movimiento acústico (cambio de timbre).

4. La estructura morfológica de la KRAV y su interpretación semántica

Este procedimiento fonosimbólico fue reconocido, quizá por vez primera, por Pott (1862: 65-69) en la parte de su libro sobre la reduplicación dedicada al simbolismo fónico. Pott incluye ejemplos como *zig-zag* en el apartado titulado «Reduplikation mit Veränderung in einem Gliede», dentro del subapartado «mit Vokal Umlautung». Dice sobre estas formas lo siguiente:

> Eine gar häufige Formel ist hier die von i—a, d.h. im Uebergange von dem helleren Vokale zu den dunkleren und volleren. Die meisten in der Form gls. dualer Dvandva's, wie Pianoforte. (Pott, 1862: 65).

Pott hace referencia en este caso a una morfología que se puede comprobar en otras expresiones formadas por el mismo patrón que *zig-zag*, tales como *tic-tac*, *pim-pam*, *pis-pas* o *ding-dong* y que Pott incluye en su libro.

Otro autor que observó este patrón fonosimbólico fue M. Grammont en un artículo sobre las onomatopeyas (Grammont, 1901; Jakobson y Waugh 1979: 183-184). Este investigador notó el fenómeno de la apofonía onomatopéyica con las vocales [i] / [a], que se da en dobletes como *pif-paf* o en tripletes como *pif-paf-puf*.

La expresión *zig-zag* consiste en una reduplicación o repetición de una sílaba de tipo CVC (con una cabeza y coda posiblemente complejas) más una alternancia vocálica entre vocal cerrada (I) y vocal abierta (A). De modo que tenemos la siguiente estructura morfológica:

$$C_1IC_2{-}C_1AC_2$$

La cabeza de esta sílaba puede ser compleja, como en *trip-trap*. Además, este esquema puede ir complementado mediante una o más sílabas adicio-

nales que lo preceden. Por ejemplo, en *catric-catrac* vemos la sílaba *ca* como presentador de la alternancia silábica. Y también por una o más sílabas que lo siguen como en *bilinba-balanba*. Este ejemplo además nos muestra que la serie puede constar de más de una sílaba en cada una de sus partes.

Encontramos dos elementos fundamentales en este patrón. Uno de ellos es la repetición o reduplicación de la configuración consonántica de la sílaba y el otro es la alternancia vocálica.

La repetición se asocia, entre otros factores semánticos, con la reiteración y la alternancia vocálica con el cambio.

He aquí la interpretación que nos da H. Morier de la expresión analizada en este artículo:

> [Les voyelles] suivent un ordre qui va de l'antérieure à la postérieure, l'antérieure traduisant la proximité, la postérieure l'éloignement [comme si] le sujet s'intéressait d'abord à ce qui touche sa conscience de plus près; et son intérêt s'éloigne de lui par cercles concentriques. (Morier, 1998: 846)[7].

Por tanto, tenemos las siguientes asociaciones o connotaciones fonosimbólicas:

$C_1C_2-C_1C_2$
repetición, reiteración

I–A
alternancia, cambio

Estos dos conceptos abstractos se pueden interpretar de diversas formas más concretas. Las más habituales y generales son dos:

- Interpretación *foromímica*. En esta interpretación, la repetición indica movimiento y la alternancia indica desplazamiento físico irregular o multidireccional. Por ejemplo, *zig-zag*. Dentro de esta interpretación está la *ambulomímica*, que denota determinadas maneras de andar.
- Interpretación *ecomímica*. En esta interpretación, la repetición indica sucesión de notas y la alternancia indica diferencia tímbrica. Por ejem-

7. Ápud Nodier (2008: 223).

plo, tic-tac. Las *ecomimias* pueden ser de muy diverso tipo. Veremos más abajo casos de *campanomimias*.

A veces las dos interpretaciones pueden aplicarse a este patrón. Quizá sea este el caso de *tic-tac*, que puede tener que ver tanto con el sonido del reloj como con el desplazamiento de la manecilla del segundero.

En general, el patrón KRAV se manifiesta en las diversas lenguas con las dos interpretaciones. Por ejemplo, en catalán (Riera y Sanjaume, 2011) tenemos estos casos:

Catalán

KRAV foromímica. Ambulómimos: [ca]tric-[ca]trac, [cata]cric-[cata]crac, [pa]tim-[pa]tam, tic-tac, tric-trac, trip-trap.

KRAV ecomímica. Campanómimos: bim-bam, [da]ling-[da]lang, [gana]ning-[gana]nang, tip-tap, dindi-danda, ding-dang, ning-nang, zim-zam.

En euskera tenemos también interpretaciones ambulomímicas y ecomímicas de la KRAV:

Euskera

KRAV foromímica. Ambulómimos (Ibarretxe-Antuñano, 2006: 36-81): bilin[ba]-balan[ba], binbi-banba, blin-blan, dinbili-danbala, hilinki-halanka, hinkili-hankala, kirriz-karraz, kriskiti-kraskata, tirriki-tarraka, txipi-txapa, xirriki-xarraka, zipirri-zaparra.

KRAV ecomímica (Santisteban, 2007: 281). Campanómimos: bin-ban, bin[ba]-ban[ba], binbi-banba, binbili-banbala, binbilin-banbalan, din-dan, dinga-danga, dingindin-dangandan, tinki-tanka, txin-txan.

La campanomimia es muy interesante como explotación de la potencialidad fonosimbólica de la KRAV en el ámbito acústico, representado también por *tic-tac*, que junto con el ámbito visual, representado por *zig-zag*, nos da las dos vertientes principales de esta asociación simbólica. Esto es así porque además existe una clara afinidad entre la interpretación ecomímica y foromímica, ya que en la campana y en reloj hay un desplazamiento físico que causa el sonido característico.

5. El *zig-zag* y el *yin-yang*

Curiosamente existen dos términos en la tradición filosófica oriental que presentan una configuración muy similar o cuasi idéntica a la de la kinemimia reduplicativa con alternancia vocálica (KRAV) representada por *zig-zag*. Se trata de los dos principios filosóficos del *Yin* y del *Yang*, que tienen una gran importancia en las tradiciones filosóficas y culturales influidas por el pensamiento chino clásico.

Según Zh. Hu (2011), estos dos principios se aplican también a la fonética, de modo que hay fonemas o sílabas *yin* y fonemas o sílabas *yang*. Según este autor, el sonido expresado mediante la letra *a* expresa algo amplio, grande, alto o ruidoso y se asocia al *yang*, que es lo masculino. En contraposición, el sonido expresado por la letra *i* expresa algo estrecho, pequeño, bajo y silencioso y se asocia con el *yin*, que se relaciona con lo femenino. De esta manera *dà* 'grande' presenta un sonido *yang* y *xiâo* 'pequeño' presenta un sonido *yin*.

O. Jespersen reunió en un artículo muchos datos de diversas lenguas del mundo que ponen de manifiesto la asociación entre la vocal *i* y lo pequeño. La hipótesis que intentó probar la enunció de la forma siguiente al principio de su artículo:

> In this paper I shall attempt to show that the vowel [i], high-front unround, especially in its narrow or thin form, serves very often to indicate what is small, slight, insignificant, or weak. (Jespersen, 1933: 557).

Esta asociación entre lo pequeño y la vocal *i* y lo grande y la vocal *a* ha sido criticada por Diffloth (1994) que da contraejemplos de esa asociación en banárico, una lengua mon-camboyana de Vietnam en la que la vocal *i* se asocia a lo grande y la vocal *a* se asocia a lo pequeño de forma más o menos sistemática. Se podrían aducir también ejemplos aislados como el inglés *big* 'grande' y *small* 'pequeño' o el georgiano *didi* 'grande' y *patara* 'pequeño'.

Pero es evidente que aquí, como se ha señalado al comienzo del presente artículo, estamos en el terreno de la connotación y la asociación y no en el terreno de la denotación y la referencia. Por tanto, no debemos esperar la regularidad y la sistematicidad de las reglas denotativas, sino más bien la variabilidad y la asistematicidad de las reglas asociativas o connotativas. De

todas maneras, no se puede negar que existe una tendencia a asociar las vocales palatales cerradas con lo pequeño y las abiertas con lo grande. Si a alguien que no sepa inglés coloquial le presentamos, por ejemplo, las palabras *dick* y *boobs* y le pedimos que asocie el pene y los pechos de mujer a cada una de estas palabras es casi seguro que la mayoría asignará *dick* al órgano genital masculino y *boobs* a los pechos de la mujer, aunque no sepa ni una palabra de inglés coloquial. En general, el órgano genital masculino es alargado y muchos menos voluminoso que los pechos de las mujeres, que son redondos. Las vocales *i* y *o* parecen adecuarse perfectamente a estas connotaciones, incluso desde el punto de vista gráfico, que veremos en la sección siguiente.

La oposición más sistemática en chino se da entre la terminación *-ang*, que es un sonido *yang* y que expresa algo fuerte amplio y largo, y la terminación *-ing*, que es un sonido *yin*, que expresa algo pequeño y estrecho. He aquí algunos pares ilustrativos:

Sílabas Yang (Hu, 2011: 92)

ang 'abundante'; bàng 'excelente', chang 'próspero', cháng 'largo', chang 'próspero' gang 'fuerte', yáng 'vasto', qiáng 'fuerte'

Sílabas Yin

qing 'ligereza', jing 'tallo estrecho y alargado', míng 'oscuro', qing (ligero), líng 'marchito', míng 'puesta de sol', ding 'uña', líng 'cascabel'

Por tanto, se puede comprobar que la palabra *zig-zag* no obedece a una creación ocasional y aislada, sino que es expresión de una serie de tendencias fonosimbólicas que se dan en lenguas de diferentes partes del mundo y que implican principios de carácter ideológico o filosófico.

Ha habido un autor que incluso ha utilizado los conceptos de *yin* y *yang* para aclarar algunos aspectos metodológicos de la investigación lingüística:

> In terms of the present discussion, I would particularly like to advert to what I conceive to be a necessary proportionality between yang (linguistic connaturalness with bioneurolinguistic causation) and yin (linguistic abnaturalness with sociocommunicational causation (Bailey, 1982: 11).

Valga esta cita para poner de manifiesto el alcance epistemológico del esquema que estoy examinando en este artículo.

6. El gramatosimbolismo de *zig-zag*

El simbolismo visual asociado con *zig-zag* tiene una contrapartida realmente curiosa con la forma de la letra inicial, la *z* que, precisamente, muestra una configuración gráfica zigzagueante. Por eso podemos hablar en este caso de gramatosimbolismo, es decir, de asociaciones connotativas provocadas por la forma de las letras. Esto no se da solo en el caso de esta letra. Si comparamos las letras *i* y *a*, que aparecen en *zig-zag*, podemos también ver que la asociación fonosimbólica entre [i] y algo pequeño y alargado y entre [a] (también [o]) como algo grande y redondeado es congruente con la forma de las letras: es evidente que la letra <i> es más breve, pequeña y aguda que la letra <a> o la letra <o> que son más voluminosas y orondas. Son casos claros de gramatosimbolismo. Si retomamos el ejemplo que vimos antes de *dick* y *boobs* es realmente fácil identificar la forma de la <i> con el miembro viril y las dos <o> con los pechos femeninos.

Este gramatosimbolismo observado no está en el origen de estas letras, dado que las correspondientes letras del alfabeto fenicio de las que provienen no se utilizaban para expresar vocales, sino consonantes. Más bien parece que es un gramatosimbolismo sobrevenido.

Y. Malkiel (1993: 60) observó precisamente la congruencia gramatosimbólica de la letra <z> con el fonosimbolismo de *zig-zag*:

> El cambio brusco de dirección que aparece en el trazo de la Z —donde sobresalen los ángulos agudos— añade expresividad a una voz tan extendida como el al. *Zickzack*, fr. *zigzag* (fr. ant. *ziguezague*).

En una nota a pie de página, Malkiel (1993: 60, nota 43) es de la opinión de que esta confluencia simbólica entre la forma de la letra y las connotaciones de la palabra estudiada son casuales:

> [L]a zeta fue inicialmente en los niveles articulatorio y acústico un elemento complementario de *zigzag* que en ningún caso tenía las claves de su significado. Sin embargo, el incremento gradual de la importancia de la letra impresa ha provocado que una asociación en principio secundaria como era la de la zeta con el contenido semántico de la voz se haya hecho muy oportuna, sea imprescindible en la pronunciación y, con ello, haya relegado a un segundo plano la verdadera relación original.

Un comentario parecido al que da Malkiel en esta cita podría hacerse respecto al gramatosimbolismo que he señalado respecto de las letras <i> y <a>, <o>.

7. Conclusión

En este artículo he mostrado que la famosa palabra *zig-zag*, usada muy frecuentemente en diversas lenguas de Europa, tiene unos fundamentos fonosimbólicos que exceden con mucho esa creación léxica particular y que nos remiten a una ley general del fonosimbolismo asociado a las sílabas. En este trabajo propongo un análisis de esta forma basada en dos componentes: la repetición consonántica y la alternancia vocálica. Esos dos elementos tienen una interpretación fonosimbólica que he denominado *kinemímica* y que se descompone en dos constituyentes que se asocian a los dos componentes fónicos implicados. La repetición consonántica indica reiteración y la alternancia vocálica indica cambio. Hay dos interpretaciones posibles de la interacción entre estos dos elementos: la foromímica, que se refiere al desplazamiento físico y la ecomímica, que se refiere a la repetición y cambio fónicos. Hemos visto ejemplos de cómo las dos interpretaciones se dan en algunas lenguas. Por último, he señalado brevemente la concordancia entre la interpretación fonosimbólica de la letra <z> y la semántica connotativa de la palabra *zig-zag*. Es un caso en el que el fonosimbolismo y el gramatosimbolismo se complementan y refuerzan mutuamente.

Neologismos propuestos

Fonosimbolismo: Connotación icónica de los sonidos lingüísticos.
Gramatosimbolismo: Connotación icónica de las formas de las letras.
Ambulomimia / *ambulómimo*: Imitación de diversos tipos de andar humano / *trip-trap* (catalán).
Campanomimia / *campanómimo*: Tipo de fonomimia que imita el sonido de una campana / *bim-bam* (euskera).
Cinomimia / *cinómimo*: Imitación de los sonidos de los perros /*guau*.
Ecomimia / *ecómimo*: Tipo de fonomimia en la que se imitan ruidos / *zas*.
Fenomimia / *fenómimo*: Imitación de características visuales o tactiles / *chiquitín*.
Fonomimia / *fonómimo*: Imitación del sonido / *boom*.

Foromimia / *forómimo*: Imitación del movimiento físico/ *zig-zag*.
Kinemimia / *kinémimo*: Imitación del movimiento / *zig-zag*.
Ktipomimia / *ktipómimo*: Imitación del sonido de los golpes / *zas*.
Megetominia/ megetómimo: Tipo de fenomimia en el que se imita el tamaño / *chiquitín*.
Morfomimia / *morfómimo*: Tipo de fenomimia en el que se imita la forma / *orondo*.
Ornitomimia / *ornitómimo*: Imitación de los sonidos de las aves /*pío*.
Psicomimia / *psicómimo*: Sugerencia de cualidades psicológicas /*tonto*.
Ptosomimia / *ptosómimo*: Imitación del sonido producido por una caída/ *bam* (catalán).
Rexomimia / *rexómimo*: Imitación del sonido producido por una ruptura / *crack*.
Zoomimia / *zoómimo*: Imitación de los sonidos animales / *miau*.

Referencias bibliográficas

Abondolo, D. (2007). «Phonosemantic subsets in the lexicon: Hungarian avian nomenclature and *l'arbitrarie du signe*». *Central Europe* 5-1: 2-22 (disponible en http://eprints.ucl.ac.uk/12881/1/12881.pdf).

Alonso, A. (1935). «Noción, emoción, acción y fantasía en los diminutivos». En: Alonso, A. (1951). *Estudios Lingüísticos. Temas españoles*. Gredos, Madrid, pág. 161-189.

Bailey, Ch.-J. N. (1982). *On the Yin and Yang Nature of language*. Karoma, Ann Arbor.

Diffloth, G. (1994). «i: big, a: small». En: Hinton, J., J. Nichols y J. J. Ohala (eds.). *Sound Symbolism*. Cambridge University Press, Cambridge.

Garrigues, S. I. (1995). «Mimetic parallels in Korean and Japanese». *Studies in Language* 19(2): 359-398.

González Pereira, M. (2011). *Signo léxico y signo gramatical en la Antigüedad clásica. Raíces históricas de una distinción lingüística*. Axac, Lugo.

Grammont, M. (1901). «Onomatopées et mots expressifs». En: *Trentenaire de la Société pour l'Étude des Langues Romanes*. Montpellier, pág. 261-322.

Hilmer, H. (1914). *Schallnachahmung, Wortschöpfung und Bedeutungswandel. Auf Grundlage der Wahrnemungen von Schlag, Fall, Bruch un derartigen Vorgängen dargestellt an einigen Lautwurzeln der deutschen und der englischen Sprache*. Max-Niemeyer, Halle.

Hu, Zh. (2011). «Imagic iconicity in the Chinese language». En: Michelucci, P., O. Fischer y Ch. Ljungberg (eds.). *Semblance and Signification*. John Benjamins, Ámsterdam, pág. 83-100.

Ibarretxe-Antuñano, I. (2006). *Sound Symbolism and Motion in Basque*. Lincom Europa, Múnich.

JAKOBSON, R., L. R. WAUGH (1979). *The Sound Shape of Language*. Mouton de Gruyter, Berlín.

JESPERSEN, O. (1933). «Symbolic value of the vowel *I*». En: JESPERSEN, O. (1960). *Selected writings of Otto Jespersen*. George Allen & Unwin, Londres, pág. 557-578.

JOSEPH, J. E. (2000). *Limiting the Arbitrary. Linguistic Naturalism and its Opposites in Plato's Cratylus and Modern Theories of Language*. John Benjamins, Ámsterdam.

JOYCE, J. (2000 [1939]). *Finnegans Wake*, DEANE, S. (ed.). Penguin Books, Penguin Classics, Londres.

MAGNUS, M. (2001). *What's in a word. Studies in phonosemantics.* Disponible en varios sitios web, entre ellos www.trismegistos.com/dissertation/dissertation.pdf (consulta: mayo 2013).

MALKIEL, Y. (1993). *La configuración de las letras como mensaje propio*. Visor, Madrid.

MARCOS MARÍN, F. (1997). «Rojo bobo: la configuración semánticamente sugestiva del radical». En: *Homenaje al profesor A. Roldán Pérez*. Universidad de Murcia, Murcia, pág. 319-329.

MORENO CABRERA, J. C. (2000). *Curso universitario de lingüística general. Tomo II: Semántica, pragmática, morfología y fonología*. Síntesis, Madrid.

PLATÓN (2002). *Cratilo o del lenguaje*. Edición de Atilano Domínguez. Trotta, Madrid, pág. 131-132.

POTT, A. F. (1862). *Doppelung (Reduplikation, Gemination) als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache beleuchtet aus Sprachen aller Welttheile*. Verlage der Meyerschen Hofbuchhandlung, Lemgo-Detmold.

RÍOS, J. (1992). *Babel de una noche de San Juan*. Mondadori, Madrid.

ROZHANSKIJ, F. I. (2011). *Reduplikatsija. Opyt tipologicheskogo issledovanija* [Reduplicación. Ensayo de investigación tipológica]. Znak, Moscú.

ULTAN, R. (1978). «Size-Sound Symbolism». En: J. GREENBERG (ed.). *Universals of Human Language. Vol. 2. Phonology*. Stanford University Press, Stanford, pág. 525-568.

DICCIONARIOS CONSULTADOS

COROMINAS, J. (1961). *Diccionario etimológico de la lengua castellana*. Gredos, Madrid.

GÁLDI, L. (1982). *Magyar-Spanyol kéziszótár*. Terra, Budapest.

GASCA, L., R. GUBERN (2008). *Diccionario de onomatopeyas del cómic*. Cátedra, Madrid.

GARCÍA DE DIEGO, V. (1968). *Diccionario de voces naturales*. Aguilar, Madrid.

MAKINO, S., M. TSUTSUI (1986). *A dictionary of basic Japanese grammar*. The Japan Times, Tokio.

MORIER, H. (1998). *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*. Puf, París.

NODIER, Ch. (2008). *Dictionnaire raisonné des onomatopées françaises*. Edición fijada, prologada y anotada por Jean-François Jeandillou. Droz, París.

Riera, M., M. Sanjaume (2011). *Diccionari d'onomatopeies i mots de creació expressiva*. Educaula, Barcelona.

Santisteban, K. (2007). *Onomatopeia eta adierazpen hotsen hiztegia*. Mensajero, Bilbao.

Slabý, R. J., R. Grossmann (1986). *Diccionario de las lenguas española y alemana. II. Alemán-español*. Herder, Barcelona.

Webster's (1989). *Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*. Gramercy, Nueva York.

Darwin sobre el llenguatge: filogènia, ontogènia i glossogènia

Joana Rosselló, Liliana Tolchinsky
i Carme Junyent

Religions a part, ningú com Darwin deu haver exercit tanta influència sobre la visió que té l'home de la seva pròpia naturalesa. Que qui va capgirar la comprensió de la naturalesa humana es preocupés tant del llenguatge és molt simptomàtic. Indica que el llenguatge és ineludible quan es tracta d'entendre com som com a espècie. L'article que presentem a continuació mostra fins a quin punt Darwin va ser conscient de la importància del llenguatge en la conformació de la nostra naturalesa i de la gamma d'aspectes que el constitueixen. Així, no només va interessar-se, com esperaríem, per la filogènia, o l'origen i evolució del llenguatge en l'espècie, sinó també per l'ontogènia, o el seu desenvolupament en l'infant i, fins i tot, per qüestions sobre la glossogènia, és a dir, la formació de llengües i el canvi lingüístic. Filogènia, ontogènia i glossogènia constitueixen, amb aquest ordre precisament, les tres parts d'aquest article. Van a càrrec, respectivament, de Joana Rosselló, Liliana Tolchinsky i Carme Junyent.

Filogènia

Introducció

Per sort, el tema de l'evolució del llenguatge torna a prendre força, fins i tot dins la lingüística. És cert que el 1866, quan aquesta disciplina fa les seves primeres passes, la Société Linguistique de París el prohibeix: una disciplina seriosa no pot contemporitzar amb l'especulació, al·legaven. També és cert, però, que lingüistes de primera fila no van fer-ne cas ni aleshores. Contemporàniament a l'edicte prohibitiu, Whitney i Max Müller, per exemple, van polemitzar entre ells sobre el tema. Més tard, ja al segle xx, també se'n preo-

cupen Jespersen i Hockett. Segurament, però, continua essent veritat que l'origen i evolució del llenguatge no constitueixen el tema central de la disciplina. Pel que fa a l'estudi del llenguatge dins de la lingüística, la filogènia sempre ha estat relegada respecte de la glossogènia i també respecte de l'ontogènia. Amb altres paraules, tot i que el designi de la lingüística sigui fer llum en la naturalesa del llenguatge, l'estratègia de fer-ho essencialment a través de l'estudi de les llengües particulars sembla que, en part, hagi allunyat l'objectiu últim.

Centrar el focus en la naturalesa del llenguatge, però, sembla que obligui a plantejar-se com s'ha originat i, això necessàriament ens porta a considerar com, dellà les llengües, van evolucionar tots i cadascun dels ingredients que constitueixen la facultat del llenguatge. Que una investigació d'aquesta mena depassa les fronteres de la lingüística és obvi. Però això, en una època en què tothom s'omple la boca amb la paraula «interdisciplinarietat», hauria de ser un atractiu afegit. Molt sembla, en canvi, que això, a la pràctica, sigui un problema. En un altre món possible, els lingüistes serien els primers interessats en l'evolució del llenguatge. I això, per la senzilla raó que, almenys en principi, els lingüistes estudiem el llenguatge i en coneixem prou les propietats —perquè es manifesten en les llengües—, cosa que no pot dir-se de molts altres estudiosos no lingüistes. Aquest estat de coses fa que en la terra de ningú que és ara l'estudi de l'evolució del llenguatge —i això no és pas dolent—, proliferin propostes que fan curt, que no expliquen tot el que cal.

No és aquest el cas de Darwin, però, que va copsar ben clarament que explicar la naturalesa humana sense apel·lar a cap mena de creació exigia també una explicació naturalista sobre l'origen del llenguatge, que ell mateix va bastir. I la construcció que ens ha llegat al respecte és impressionant, tant, com el desconeixement generalitzat sobre la proposta en el seu conjunt, com denuncia Fitch (2010: 474). Tot just recentment, part d'aquest llegat ha començat a circular àmpliament de nou: es tracta de la seva idea que en el camí cap al llenguatge, en la seva forma complexa actual, hi va haver un primer estadi en què els nostres avantpassats devien fer servir el cant a fi i efecte de suscitar l'atracció de l'altre sexe, raó per la qual, ateses les seves conseqüències per a la reproducció, aquesta conducta havia de ser per força seleccionada. Aquest inici cap al llenguatge per la via del que avui s'anomena «protollenguatge musical» seria, doncs, un exemple de selecció natural pel mode particular de selecció sexual.

El caràcter precursor de la proposta filogenètica darwiniana: anem per parts

Si la proposta de Darwin s'esgotés aquí, la crítica d'insuficiència explicativa (vg. Lorenzo 2006: 65, 66) seria del tot justa. Pretenc, però, mostrar que no és així. Darwin, no només és el precursor de les diverses propostes actuals de protollenguatge musical, sinó un avançat al seu temps pel fet d'abordar l'origen del llenguatge *per parts*. Amb altres paraules, Darwin no ens presenta el que els anglesos diuen una *just-so story* a partir d'uns cants que s'anirien sofisticant fins a donar el llenguatge que avui coneixem. No, Darwin és molt conscient que la complexitat del llenguatge requereix un abordatge en què cal separar els ingredients i veure com van haver d'interaccionar per donar finalment el llenguatge, cosa que és als antípodes de les *just-so stories*. Per tal de demostrar-ho, aquesta contribució analitza amb molt més detall tot el que queda fora de la conjectura de l'origen musical mateixa, que, d'altra banda, ja està rebent prou atenció (Fitch 2013, Tallerman 2013).

Tres principis: continuisme, completesa i integració

Una primera prova que Darwin és plenament coneixedor de la complexitat del fenomen lingüístic és que ja distingeix *llenguatge*, *parla*, *llengua*; i, com qui no vol la cosa, tracta els signes usats pels sords com a manifestació de llenguatge, quelcom que en lingüística va trigar molt a ser acceptat —Stokoe 1960, sol considerar-se la primera demostració explícita al respecte— i més encara a ser àmpliament conegut.

Com veurem a continuació, la visió de Darwin sobre la naturalesa i evolució del llenguatge és determinada pel que podríem anomenar tres principis guia, que incideixen tant en la conjectura musical com en la resta de consideracions. Són aquests: el *principi de continuïtat*, o l'aposta per una explicació conforme a la teoria de la selecció natural per explicar l'aparició de la facultat del llenguatge (i de la cognició humana entera), el *principi de completesa*, o la inclusió de tots els aspectes implicats, una primera il·lustració del qual són les distincions assenyalades en el paràgraf anterior, i, finalment, el *principi d'integració*, o la intenció, sovint reeixida, de reconciliar conceptes normalment considerats antagònics —i sovint definitoris de posicions pretesament irreductibles.

L'obra en què Darwin tracta més específicament el llenguatge és *The Descent of Man. And Selection in Relation to Sex*. El llibre data del 1871. Jo he fet servir l'edició anglesa revisada del 1874, d'aquí que a les citacions aparegui com DM 1871/74. En el text m'hi referiré amb el títol de la traducció catalana abreujat, *L'origen de l'home*. En aquest llibre, en una secció amb l'encapçalament *Language* dins un capítol, el tercer, significativament titulat «Comparison of the mental powers of man and the lower animals», el pare de la teoria de la selecció natural ens mostra la seva concepció del llenguatge i s'afigura com aquesta capacitat pot haver evolucionat, tot d'acord amb els tres principis. El llenguatge, en especial en relació amb la música, torna a sortir breument a *The Expression of the Emotions in Man and Animals*, que és del 1872, i que aquí citaré com a EE 1872/97.

El llenguatge: meitat art, meitat instint

Amb una fórmula que no apareix fins passada curiosament la secció específica *Language*, Darwin ens presenta el llenguatge com a meitat art, meitat instint. La fórmula surt dues vegades a *L'origen de l'home*. En l'anglès original, a les dues ocurrències en qüestió s'hi llegeix «the half-art half-instinct of language». Comencem, doncs, amb una perfecta il·lustració del principi d'integració que dèiem.

La dimensió de «meitat instint» —en el sentit d'innat pretès per Darwin— és *lògicament* obligada, com Fitch (2011: 145) assenyala, quan l'objectiu és explicar una conducta com un producte de la selecció natural, és a dir, com una adaptació: sense herència, la selecció *natural* no funciona. Hi ha, però, cap fenomen empíric a què Darwin pugui apel·lar per demostrar inequívocament l'existència d'aquest instint? Sí, el balboteig per si sol basta per demostrar que en l'home hi ha un instint inicial per a la parla perfectament comparable, sosté Darwin, al que s'observa en certs ocells en relació amb el cant.

Imaginem per un moment que aquest estadi de balboteig no existís. S'esvairia la meitat instintiva? No sembla pas possible. Però tampoc és obvi que no ho fes: el llenguatge «certament, no és un instint vertader perquè cada llengua s'ha d'aprendre» (DM 1871/74: 83). Més encara, dellà les llengües, en el capítol segon de *L'origen de l'home* ens el presenta com quelcom comparable al foc, en aquests termes: «[l'home] ha descobert l'art de fer foc [...].

Aquesta descoberta del foc, probablement la més gran mai feta per l'home, exceptuant el llenguatge, data de l'aurora de la història. Aquestes diverses invencions [...]» (DM 1871/74: 47). Noteu, per cert, el recurs al principi d'integració, ara sobre les nocions, prou diferents, de descoberta i invenció: es tracta de «*descobrir l'art de fer*» una cosa nova, el foc aquí.

Contràriament al que la comparació amb el foc suggereix, però, i contrarestant el fet que les llengües s'han d'aprendre, resulta que immediatament a continuació reconeix que fins i tot les llengües no poden deixar-se a l'albir de la invenció. Així, respecte d'aquestes últimes, diu Darwin que «cap filòleg suposa ara que cap llengua ha estat deliberadament inventada; s'ha desenvolupat lentament i inconscientment al llarg de molts estadis.» (DM 1871/74: 83). Per força, doncs, Darwin admet una capacitat per al llenguatge que és interna, mental; lluny d'un producte volgudament fabricat. Insisteix amb un to similar a *The Expression of the Emotions*. Allà ens hi diu que «l'home no només usa crits inarticulats, gestos i expressions, sinó que ha inventat el llenguatge articulat si, de fet, la paraula *inventat* pot ser aplicada a un procés completat per nombrosos estadis, fet mig conscientment» (EE 1872/97: 60).

Darwin, armat amb els seus principis, aquí el de continuïtat i el d'integració, ens demostra que aquesta combinació de contraris que constitueixen instint i invenció no és tampoc una novetat filogenètica. Altra vegada és el balboteig el que ens porta ara una mica més lluny: no és només l'instint i la invenció el que s'integra; és la pretesa oposició entre el que és innat (instint) i el que és après. Al final de les observacions sobre el patró d'adquisició del cant en els ocells, diu ben explícitament que tots els detalls al respecte eren «per mostrar que *una tendència instintiva a adquirir un art* no és peculiar de l'home» (DM 1871/74: 84). En un tres i no res, Darwin aquí ja formula el que Marler (1991) encunyarà com «instint per aprendre», la quinta essència del principi d'integració, tan important pel que fa al llenguatge.

El llenguatge: continuïtat o discontinuïtat?

Que una característica no sigui peculiar d'una espècie, però, no equival ben bé a poder establir una línia contínua evolutiva entre les espècies que la posseeixen. És sabut que, a l'evolució per selecció natural, a més d'homologies, trets comuns que poden explicar-se remuntant-se a un ancestre comú, hi ha analogies (o homoplàsies), quan és altrament. En aquest sentit, Darwin reco-

neix que «Els sons emesos pels ocells ofereixen en diversos respectes la més propera analogia amb el llenguatge» (DM 1871/74: 84).

Entre línies aquí i més explícitament a l'argument que desenvolupa en els dos paràgrafs inicials de la secció *Llenguatge*, sembla que, pel que fa al llenguatge *considerat en el seu conjunt*, Darwin cedeixi i doni a contracor certa raó a Max Müller, que acceptava la teoria de la selecció natural restringint-la a tot el que no fos la ment humana, la naturalesa de la qual s'explicaria bàsicament pel llenguatge. En efecte, si bé l'objectiu inequívoc de Darwin, en el tercer capítol de *L'origen de l'home*, és raonar com tots i cadascun dels aspectes mentals humans s'han desenvolupat per selecció natural a partir de formes inferiors, com la resta de l'organisme que els alberga, sembla que el llenguatge considerat en el seu conjunt —cal recalcar-ho— se li resisteix. Vegem-ho.

És cert que Darwin obre la secció en qüestió amb unes paraules perfectament a to amb el seu principi de continuïtat. La llàstima és que no són seves, les paraules. Darwin, tot un mestre de l'art de la integració de les citacions d'altri en el text propi, les posa en boca del «jutge altament competent» que és l'arquebisbe Whately. I l'arquebisbe diu que l'home «no és l'únic animal que pot fer ús del llenguatge per expressar el que passa per la seva ment i pot entendre, més o menys, el que és expressat per un altre». En el paràgraf següent, però, Darwin ja s'apressa a puntualitzar que «l'ús *habitual* [èmfasi afegida]» del llenguatge articulat sí que és peculiar de l'home, a diferència dels crits inarticulats, que usa com la resta dels animals. I allà mateix —fent gala del principi de completesa— assenyala que no és tampoc la *comprensió* dels sons articulats el que ens distingeix, com mostra el fet que «els gossos entenen moltes paraules i frases»; ni la «mera articulació», atès que «els lloros i altres ocells posseeixen aquest poder»; i ni tan sols la «mera capacitat de connectar sons definits amb idees definides», perquè alguns lloros ensinistrats, afegeix, també ho fan. I doncs? Sense més transició, al final del segon paràgraf, Darwin conclou, ara sí amb paraules seves, que «els animals inferiors difereixen de l'home únicament en el seu poder ["his", i.e. de l'home] quasi infinitament superior d'apariar els més diversos sons i idees; i això òbviament depèn de l'elevat desenvolupament dels seus poders mentals» (DM 1871/74: 83). No representen aquestes paraules una negació de les paraules de l'arquebisbe? Continuïtat, doncs, o discontinuïtat a l'hora de considerar el llenguatge en el seu conjunt?

No sembla que el dilema entre continuïtat i discontinuïtat quedi resolt, ja que en una revisió paràgraf per paràgraf, ens trobem que en el següent, el

tercer, Darwin s'ocupa primer dels *sons* de la parla, i estableix l'analogia existent entre aquests i els sons dels cants dels ocells, analogia que ja s'ha assenyalat *supra* i sobre la qual tornarem; en el quart, conjectura que algun tipus de cant de festeig, com el que avui ens mostren els gibons, podria ser una primera passa en el camí cap al llenguatge. Als dos paràgrafs següents, el cinquè i el sisè, es planteja primer la relació entre el llenguatge i el pensament (i el cervell), i entre aquest darrer i la parla; i a continuació, al sisè, polemitza amb Max Müller al respecte. En el cinquè —tot sigui dit—, s'hi escolen el seus dos únics errors a la vista del que sabem ara: l'apel·lació lamarckista al principi dels efectes hereditaris de l'ús i l'atribució incorrecta d'una gran capacitat imitativa a les mones, errors que no resulten d'interès per a les consideracions d'aquest article. En el setè paràgraf, motiva la primacia de la parla sobre la modalitat signada. Finalment, abans de la conclusió, al llarg dels paràgrafs vuitè i novè, tan extensos i densos tots dos com tots els precedents, tracta aspectes sobre les llengües —com ara el que s'ha esmentat més amunt respecte de la no-invenció de les llengües—, el canvi lingüístic i la pretesa perfecció d'algunes llengües en detriment d'altres.

La conclusió, en el paràgraf més curt dels deu que fan la secció, és suggerent i molt hàbil —no pot ignorar-se fins a quin punt les idees de Darwin devien resultar subversives—, però elusiva pel que fa a la pregunta que encapçala aquesta secció. Fixem-nos-hi. Així com, tal com ha argumentat en el paràgraf anterior, la perfecció i la complexitat d'algunes llengües bàrbares no requeririen «cap acte especial de creació», talment ocorre amb «la facultat de la parla articulada», que —atac velat a Max Müller—, «en si mateixa no ofereix cap objecció insuperable a la creença que l'home s'ha desenvolupat a partir d'alguna forma inferior» (DM 1871/74: 89).

No hi ha manera de sotmetre el principi de continuïtat al d'integració per tal d'anul·lar el dilema continuïtat *vs*. discontinuïtat? Tal com ho entenem avui, sí. Els fenòmens emergents, per exemple, són discontinuïtats producte sovint de processos continus sobre els quals incideix un efecte llindar. L'aigua, per il·lustrar-ho amb el cas més utilitzat, passa de no bullir a bullir, una discontinuïtat, de forma gradual i contínua. Pel que sembla, Darwin no va pas integrar en la continuïtat subjacent la possibilitat d'una discontinuïtat emergent. Tanmateix, si calia mantenir un terme de l'oposició com a bàsic sembla indubtable que, en una explicació naturalista, havia de ser la continuïtat. Com insistia ell, «la meitat art, meitat instint del llenguatge encara porta el segell de la seva evolució gradual» (DM 1871/74: 122).

I continuïtat és el que respiren la resta de les idees darwinianes sobre l'evolució del llenguatge. Ara ho veurem, primer respecte de la relació entre el llenguatge i el pensament i, a continuació, respecte de la relació entre el llenguatge i la parla.

Llenguatge i pensament

Contra Max Müller, Darwin deia que li semblava increïble que els infants poguessin connectar «certs sons amb certes idees generals tan ràpidament com ho fan, si no fos que aquestes idees ja estiguessin formades en les seves ments» (DM 1871/74: 86). Els conceptes, doncs, són aquí preexistents. No és, però, sempre així. De fet, Darwin, que diferenciava el llenguatge de la parla com es diferencia allò mental (i cerebral) de la seva exterioització, arriba a defensar una posició que, altra volta, no és tan oposada com semblaria a la del seu coetani i opositor per excel·lència pel que respecta al llenguatge —per a una interpretació diferent, vegeu Fitch (2010: 394-397). En efecte, pel fet de separar com feia el llenguatge de la parla o dels signes, el llenguatge ja no pot ser ell mateix l'expressió externa del pensament. No és tampoc, però, la seva mera expressió interna ni el seu mer resultat. Són diversos els passatges, tant dins de la secció dedicada al llenguatge com en d'altres, en què el llenguatge no és un més dels poders mentals de l'home. Al contrari, el llenguatge és especial perquè incideix causalment en alguns d'aquests altres poders en particular i perquè és a la base d'una potència general del pensament que sense ell seria impossible. I bé, aquestes afirmacions no són pas tan lluny del que deia Müller. I no són lluny tampoc de la posició d'autors contemporanis (vg. Hinzen, 2006; 2012), posició segons la qual el pensament racional dependria del llenguatge.

El paper causal del llenguatge —no de les llengües particulars, com es defensaria des de posicions whorfianes, cal insistir-hi— en la forma del pensament humà es veu concretament quan afirma que «un pensament llarg i complex no podria portar-se a terme sense l'ajut de paraules, parlades o silencioses, igual que una operació matemàtica sense l'ús de les xifres d'àlgebra» (DM 1871/74: 85). De forma semblant, en el capítol final i recapitulatori de *L'origen de l'home*, es refereix al llenguatge com el mecanisme capaç d'excitar «successions de pensament que no podrien mai haver sorgit de la mera impressió dels sentits, o, si n'haguessin sorgit, no podrien ser seguits»

(DM 1871/74: 604-605) sense la intervenció del llenguatge, s'entén. I tot seguit conclou que els poders intel·lectuals més elevats de l'home com ara el raonament, l'abstracció, l'autoconsciència, etc., són derivats. Derivats de què? «De l'ús d'un llenguatge perfecte», com ja deia al sumari parcial dels quatre capítols inicials, on, a més, contemplava la possibilitat «extremament dubtosa» que aquestes facultats fossin «absolutament peculiars de l'home» (DM 1871/74: 122).

Si a les consideracions prèvies hi afegim que Darwin (i) no dubta que el llenguatge té una base cerebral (DM 1871/74: 86) i que, en virtut d'això, si hi ha una lesió al cervell, la parla pot quedar selectivament afectada, i (ii) que dóna crèdit a la possibilitat que el llenguatge pugui haver contribuït al desenvolupament de la mida del cervell (DM 1871/74: 604), sembla conclusió obligada que el llenguatge per a Darwin és un factor configurador clau del cervell i del pensament humans.

Llenguatge i parla

L'home, repetim-ho, té una peculiaritat que consisteix en «un poder quasi infinitament superior d'apariar els més diversos sons i idees; i això, òbviament, depèn de l'elevat desenvolupament dels seus poders mentals» (DM 1871/74: 83). Centrem-nos en la segona part. Això que per a Darwin és obvi, sembla que sigui necessari remarcar-ho en uns temps en què ens hem avesat massa a sentir que el llenguatge és un sistema de comunicació i a entendre això com el contrari de l'afirmació que el llenguatge expressa el pensament. Doncs bé, al respecte, sembla que Darwin no combregaria ni amb una afirmació ni amb l'altra, tot i que, òbviament també, està més a prop de la segona, com mostra la citació que ens ocupa i tota la secció precedent. Darwin no parla gairebé mai de «comunicació», la qual cosa no deixa de ser interessant perquè suggereix, o indica fins i tot, que, per a un autèntic naturalista —*pace* Hauser (1997), però d'acord amb Balari i Lorenzo (2013)—, la comunicació no és un concepte a considerar en absolut. No ho és perquè no forma una categoria natural. Darwin, a més, ens diu en la primera part de la citació que el que s'ajunta a la parla són sons i *idees*. Amb altres paraules, amb la parla, el que es *comunica*, per dir-ho amb aquest sobreutilitzat terme, són idees. I les idees, seguint el que ha quedat recollit a la secció anterior, en successió almenys, no poden formar-se més que mitjançant el llenguatge entès com a

poder mental. Això, al seu torn, ens porta a haver de negar que el llenguatge pugui considerar-se l'evolució d'un sistema de comunicació perquè, simplement, fora de la comunicació humana, no hi ha intercanvi d'idees entre els conespecífics. Les idees complexes, per a Darwin, no són a l'abast de la resta d'animals, que, en la seva conducta vocal (comunicació), depenen enterament de les impressions sobre els seus sentits, de la percepció, i no del pensament.

La primacia d'un determinat mode de pensament —per què no dir-ne llenguatge?—sobre la parla en la posició de Darwin és inequívoca. Després de plantejar la seva conjectura evolutiva, que, com ja sabem, fa arrencar el llenguatge d'un cant de festeig (selecció sexual) a la manera que avui dia veiem en els gibons, adverteix que «els poders mentals en algun predecessor primerenc de l'home devien haver-se desenvolupat molt més que en qualsevol simi ara existent, abans que fins i tot la més imperfecta forma de parla pogués haver-se fet servir» (DM 1871/74: 85).

Curiosament, Darwin, en la mesura que subordina la parla als processos interns, mentals, defensa al meu entendre el que avui es considera marca de la casa de la posició de Chomsky, que en el camp majoritàriament funcionalista de l'evolució del llenguatge, és prou malvista precisament per aquest relegar l'exteriorització, la comunicació, respecte de l'ingredient mental, intern. Darrere d'aquesta coincidència tan essencial, però alhora tan ignorada, cal reconèixer que hi ha un cert desacord en el qual podem veure l'empremta del nostre principi d'integració, que és molt més darwinià que no pas chomskià. Així, és el cas que Darwin, a punt i seguit de la citació precedent, és a dir, després d'afirmar la primacia del mental, afegeix això altre —de ressonància lamarckiana, cal reconèixer: «però podem confiadament creure que l'ús continuat i el progrés d'aquest poder [el de la parla] haurien fet reaccionar la ment mateixa dotant-la i encoratjant-la a portar a terme llargues successions de pensament» (DM 1871/74: 85). A diferència, segurament, de Chomsky, Darwin admet aquí una causalitat de doble direcció entre el que és extern i el que és intern. Aquest tipus de doble direccionalitat és reivindicat ara per l'anomenada Extended Synthesis (Pigliucci i Müller, 2010) en teoria evolutiva. Darwin, altra volta, se'ns mostra aquí com un avançat respecte de seguidors cronològicament molt més propers a ell, els que integren la Síntesi Moderna.

Parla, signes, exteriorització i comunicació

A la secció precedent s'ha assenyalat que Darwin gairebé no utilitza el terme «comunicació». Això és veritat fins i tot per a una obra, *The Expression of Emotions in Man and Animals*, el títol de la qual podria fer-nos pensar en la seva inevitabilitat. No ho veia així Darwin, que hi recorre cinc vegades en gairebé quatre-centes pàgines. De forma similar, al llarg de la segona edició de *L'origen de l'home*, un llibre de gairebé 700 pàgines, el terme surt quatre vegades —descomptant el pròleg, on surt una vegada fent referència a l'enorme correspondència per carta que ha mantingut sobre el contingut de la primera edició del llibre; i descomptant «intercomunicació» també, que surt en dos contextos del tot irrellevants aquí. D'aquestes quatre vegades, a més, dues són en una citació d'altri. En definitiva, doncs, només dues vegades fa servir el nostre autor el terme en qüestió. Sembla, doncs, conclusió obligada que, per a Darwin, ni l'explicació de l'expressió de les emocions ni la de l'origen de l'home (i del llenguatge) passen per la comunicació. I és que no pot ser altrament atès que apel·lar-hi sovint no aporta res. I Darwin n'és conscient: el naturalista per antonomàsia sap com ningú que només fenòmens que constitueixin classes naturals cauen sota el poder explicatiu de la seva teoria.

Les dues úniques veritables ocurrències del terme «comunicació» (DM 1871/74: 87), gairebé en línies contigües, apareixen justament en el paràgraf setè de la secció sobre el llenguatge, el dedicat a la dimensió física, articulatòria, de la parla. Allà ens diu que la parla depèn d'uns òrgans vocals que ja són presents en els mamífers superiors, que els utilitzen com a «mitjans de comunicació» —primera ocurrència. Atesa la circumstància, i en aplicació del principi de continuïtat, «va ser òbviament probable que aquests mateixos òrgans es desenvolupessin encara més si el poder de comunicació havia de millorar; i això va ser portat a terme per la contribució de parts adjacents i ben adaptades, a saber, la llengua i els llavis» —segona ocurrència. La parla, però, ens adverteix Darwin, no es pot confondre de cap manera amb la mera comunicació vocal, ni és una evolució d'aquesta. Comunicació vocal en tenen els simis, reconeix, que no parlen. I tot seguit torna sobre la jerarquia abans comentada: primer, un cert tipus d'intel·ligència, després l'exteriorització en forma de parla. «El fet que els simis superiors no usin els òrgans vocals per a la parla, sens dubte depèn de no haver desenvolupat una intel·ligència suficientment avançada» (DM 1871/74: 87).

En sintonia amb aquesta jerarquia en què l'exterioització és secundària, és com cal interpretar que Darwin s'interrogui amb absoluta naturalitat sobre la possibilitat que en comptes de fer servir els òrgans vocals s'haguessin fet servir els dits [*sic*], és a dir, el que en diríem ara la modalitat signada. I al respecte conclou que un gran inconvenient per a aquesta opció seria la pèrdua de les mans per a altres funcions mentre es fessin servir amb finalitat lingüística. No tan clar seria, però, apel·lar al principi de continuïtat com a afavoridor de la modalitat parlada. I la raó d'això és que els simis només són intencionals en el gest, i la intencionalitat és un altre ingredient fonamental del llenguatge i la seva exterioització.

Llenguatge, parla i música

Un perill evident de la noció més comuna i estesa de «protollenguatge», que no pot separar-se de l'existència de diferents propostes al respecte —a saber, protollenguatge lèxic, gestual i musical almenys—, és que indueix molts estudiosos a interpretar-les com a versions irreconciliables sobre una pretesa forma primigènia del llenguatge. En aquest marc, Darwin és ara reivindicat com el més il·lustre precursor del que s'anomena protollenguatge musical. Com ara veurem, però, en Darwin no hi ha la idea d'una forma primigènia de llenguatge en el sentit d'una forma que *d'entrada* combinés so/gest i sentit (conceptes), ni tampoc la idea que el gest i la música no poguessin combinar-se en algun estadi anterior. Quant a les propostes vigents, d'altra banda, cal dir que només la del «protollenguatge lèxic» (Bickerton, 1990), en consistir en paraules, tot i no tenir sintaxi, s'ha de veure necessàriament com una forma primigènia de llenguatge en el sentit assenyalat. Per a les altres propostes, però, no és el cas. I, en particular, no és el cas per al protollenguatge musical, tal com Darwin el concebia.

Contràriament a aquesta noció de protollenguatge, amb una adaptació de la terminologia actual que, recalquem-ho, és del tot aliena a Darwin, diria que el que sí admetia ell era l'existència de protollengües (vg. DM 1871/74: 176), és a dir, de llengües rudimentàries, distants del que s'observa en les formes complexes que adopten actualment. Això, però, és molt diferent de la defensa d'un protollenguatge entès a la manera que acabo de comentar.

La conjectura que la primera passa en el camí cap al llenguatge va consistir en l'hàbit per part d'un avantpassat de l'home d'emetre sons musicals per

al festeig es basa en l'observació que, no només els ocells, sinó també els gibons, canten —ara sabem que això s'estén a vint-i-sis espècies monògames de primats (Ghazanfar *et al.*, 2003)—, cas aquest que Darwin considerava «un cas més remarcable» que els dels ocells pel fet de la seva proximitat filogenètica. El cant dels gibons i «l'analogia amb altres animals m'han portat a inferir que els progenitors de l'home probablement van emetre tons musicals abans d'haver adquirit el poder de la parla articulada» (EE1872: 87). Crucialment, aquests tons musicals van lligats a l'expressió d'emocions. No hi ha, amb altres paraules, associació de so i idees, que, com hem vist, és el que indica la presència de la facultat lingüística i de la parla a Darwin, ni, per força, cap coincidència amb la noció de protollenguatge que sembla dominant. Les notes musicals no vehiculen sentit, proporcionen merament l'ingredient de l'articulació, que d'altra banda és importantíssim. Les altres formes animals de comunicació vocal no són articulades, són essencialment crits, com els nostres crits actuals. Finalment, Darwin no exclou tampoc el rol del gest, tant prèviament a la parla com acompanyant-la després.

Així, doncs, en la proposta darwiniana, el cant és un estadi comú en el camí cap al llenguatge i cap a la música (instrumental). Contra el seu coetani Herbert Spencer, Darwin sostè que seria contrari al «principi d'evolució» (DM 1871/74: 566) —el nostre de continuïtat— que fos a l'inrevés. No s'explicaria ni la presència de l'instint musical a les aus cantaires, que són filogenèticament molt llunyanes, ni el fet que la música susciti el desplegament emocional que suscita en l'home. No s'explicaria tampoc l'analogia que hem vist més amunt entre el balboteig humà i el que s'observa en ocells cantaires. És de notar com, altra vegada, Darwin —pel principi d'integració— conjuga aquí l'apel·lació a la continuïtat i a l'analogia, conceptes que a l'època no resultaven assimilables com són avui. No era tampoc conegut a l'època el que sembla que confirmarà definitivament la conjectura de Darwin: en efecte, som segurament ben a prop de descobrir els secrets de l'homologia profunda (de caràcter genètic) que s'amaga sota uns circuits neurals per a la imitació vocàlica complexa que comparteixen totes les espècies cantaires entre els ocells, rosegadors i primats, Sapiens inclòs, naturalment (vg. Fitch i Mietchen, 2013).

És simplement corprenedor constatar com, fa prop de cent cinquanta anys, Darwin va poder ser tan clarivident, no ja per l'encert de la conjectura mateixa, sinó per la lliçó metodològica que va donar alhora. I és que la conjectura és sobre l'origen de la fonologia (i de la música) i no del llenguatge, per dir-ho amb terminologia actual. Podem creure, deia, que «els sons musi-

cals van subministrar una de les bases per al desenvolupament del llenguatge» (DM 1871/74: 567). Fixem-nos que diu *una* de les bases. Potser toca, doncs, revisar algunes teories del protollenguatge en consonància amb aquest anar per parts que ens va ensenyar Darwin.

Finalment, hi ha qui ha trobat a faltar que Darwin esmentés la sintaxi en la seva obra, atès que de forma creixent s'accepta que la sintaxi és el component lingüístic que constitueix el Rubicó entre la nostra espècie i la resta. Resulta, però, que «sintaxi», «fonologia», «semàntica», etc., són etiquetes contemporànies que designen amb més certesa una realitat acadèmica que no pas una realitat biològica. Alguns autors, però, són conscients d'això i es preocupen per la segona realitat més que no pas per la primera. Entre aquests, n'hi ha que dirien que la sintaxi, aquesta capacitat combinatòria il·limitada que ens caracteritza, és el mode per defecte del pensament humà quan vagareja (Boeckx, 2010; 2013). Sota aquesta concepció, sembla que podríem tranquillament dir que la sintaxi no és altra cosa que els «poders mentals» que Darwin ja posava com a causa de la diferència més rellevant entre nosaltres i la resta d'animals. Recuperem la citació rellevant prèvia —per tercera vegada— i llegim-la ara amb aquest esperit. Resulta que l'home difereix de la resta «únicament en el seu poder, quasi infinitament superior, d'apariar els més diversos sons i idees; i això òbviament depèn de l'elevat desenvolupament dels seus poders mentals» ((DM 1871/74: 83), *ergo*, del que sense cap inconvenient podria anomenar-se «sintaxi» en la concepció en qüestió.

Ontogènia

La influència de l'empresa darwiniana en l'estudi i la conceptualització del desenvolupament del llenguatge és enorme. Darwin instaura les bases empíriques de la investigació psicolingüística i en les seves observacions identifica algunes característiques (descriptives) fonamentals del desenvolupament ontogenètic. Les raons que porten Darwin a observar el desenvolupament del llenguatge en els individus es vinculen amb una de les idees clau de l'evolucionisme: la hipòtesi de la continuïtat filogenètica; la hipòtesi segons la qual no hi hauria un salt qualitatiu entre les facultats mentals de l'home i els mamífers superiors, ni entre aquests i les altres espècies. Tanmateix, l'emergència del llenguatge en l'individu (i en l'espècie) marca una diferència important, una fita que requereix una explicació. Per proveir aquesta explicació,

Darwin avança un dels seus principis evolutius generals: noves funcions —en aquest cas el llenguatge— emergeixen a partir de funcions més primitives. I, no obstant això, en la seva conceptualització del llenguatge com a mitjà de comunicació (i de raonament), Darwin no presta cap atenció a la sintaxi. En aquest sentit, el seu acostament a l'ontogènesi difereix dels avenços posteriors en psicolingüística evolutiva.

Bases empíriques i identificació de característiques

Molts llibres de text actuals sobre adquisició del llenguatge comencen l'apartat sobre les metodologies d'estudi del llenguatge citant el diari que Darwin va portar del seu primer fill, William Erasmus, des del seu naixement el 27 de desembre de 1839 fins que va fer els onze anys l'any 1844, tot i que hi va anar afegint algunes observacions encara fins al juliol del 1856. Aquest diari es va publicar per primera vegada com a apèndix al 4t volum de *Correspondence*, juntament amb una introducció molt útil. Alguna de les observacions incloses en aquest diari les va utilitzar més tard en el seu llibre *Expression of the Emotions* (1872) i en un article «A biographical sketch of an Infant» (1877).

Amb la mateixa minuciositat amb què havia registrat el comportament d'altres organismes, registra el comportament del seu fill. Darwin no es limita a observar el que el seu fill fa espontàniament, sinó que investiga la reacció de l'infant a les seves intervencions. Per exemple, palpa intencionalment la planta del peu del nadó, li amanyaga la galta o li posa el dit a la boca per comprovar la precisió dels moviments reflexos i també produeix sons per comprovar si el nadó orienta la mirada cap al lloc des del qual es produeixen. Es tracta d'una observació guiada, orientada a comprovar hipòtesis sobre el comportament observat.

Darwin estableix així les bases empíriques de la recerca en psicolingüística evolutiva i d'un dels mètodes més utilitzats en les albors de l'estudi científic del llenguatge: l'observació de casos. En el marc d'aquesta metodologia d'investigació, s'observa un nombre reduït de subjectes —de vegades un de sol— en contextos naturals i la seva conducta lingüística es registra amb molta cura.

Encara que portar diaris de nadons per registrar-ne el desenvolupament pugui semblar una pràctica estesa, Darwin va ser dels primers a documentar de manera detallada els primers anys del desenvolupament del seu fill. Abans

que ell es van produir altres *biografies d'infants*, però poques (per exemple: Itard, 1798; Tiedemann, 1787, i Taine, 1876, el qual va rebre una resposta de Darwin en l'article del 1877).

La decisió de Darwin d'anotar escrupolosament la conducta del seu fill petit és una mostra més de la seva postura anticreacionista. En efecte, des de postures creacionistes no té gaire sentit observar els infants, atès que l'ésser humà es crea adult, per tant, ¿per què caldria estudiar els nens? Tampoc no té gaire sentit observar un subjecte en desenvolupament des de postures estrictament empiristes o aprioristes. Com que, per a les primeres, l'ésser humà és un resultat directe del seu entorn, n'hi hauria prou de documentar l'entorn i, com que, per a les segones, les categories que organitzen el llenguatge i el pensament són innates, n'hi hauria prou amb l'estudi introspectiu de l'adult. Una postura interaccionista com la de Darwin és la que justifica estudiar subjectes específics en contextos concrets, per entendre com interactuen les seves característiques individuals amb les circumstàncies específiques en les quals els ha tocat créixer (Gruber, 1981).

A partir del registre del comportament del seu primogènit i de comparacions puntuals amb altres infants, Darwin identifica característiques clau del desenvolupament inicial del llenguatge que continuen utilitzant-se en descripcions actuals, tot i que amb denominacions diferents.

En els seus registres, Darwin apunta que als quatre mesos apareixen les primeres indicacions d'imitació de sons i als set mesos l'emissió dels primers sons sense significat, el que avui anomenem balboteig, però amb valor funcional i afectiu.

> Als quaranta sis dies va fer per primera vegada uns petits sorolls sense sentit per complaure's ell mateix (1877/1983: 207).

Cap als dotze mesos, apareix la primera paraula, un conjunt de sons que reapareix en el mateix ordre amb sentit referencial.

> Exactament a l'any, va fer el gran progrés d'inventar un mot per designar el menjar: «mum» (1877/1983: 207).

Encara que Darwin atribueix un sentit referencial a aquesta emissió (menjar), nota que aquesta primera emissió bé podria correspondre a «dóna'm menjar»: «emprava aquest mot de manera demostrativa o com un verb, i com si

volgués dir: "Doneu-menjar"». També podria haver estat utilitzada com a substantiu de significats pròxims però canviants.

> Però, així mateix, emprava «mum» com un substantiu d'ample significat, i anomenava el sucre «su-mum», i poc temps després, quan ja havia après el mot «negre», de la regalèssia en deia «su-mum-negre» (menjar-sucre-negre) (1877/1983: 207).

La descripció que fa Darwin correspon precisament al que Martin Braine (1963 i 1971), un segle després, anomenarà *holofrase*, l'abast i el sentit de la qual posteriorment ha estat objecte de debats en els estudis sobre el desenvolupament del llenguatge (De Villiers i De Villiers, 1979; Cole *et al.*, 2004).

No és aquesta l'única peculiaritat evolutiva que detecta. Darwin observa que el seu fill comprèn moltes més expressions de les que és capaç de produir. Avui sabem que el nombre d'expressions que els nadons entenen sol duplicar el nombre de les que són capaços de produir. També apunta clarament al que actualment anomenem *explosió lèxica* per descriure la notable acceleració que es produeix, al voltant dels vint mesos, en l'adquisició d'ítems lèxics i el correlat neurològic de la qual ha estat demostrat recentment (Pujol *et al.*, 2006). Finalment, Darwin s'atura també a assenyalar amb tota precisió les variacions en l'entonació que nota en les primeres emissions del seu fill i que es corresponen amb modalitats oracionals diferents.

> Em va sorprendre particularment que quan demanava el menjar per mitjà del mot «mum» donés (copiaré els mots escrits en aquells moments) «al final un to fortament interrogatiu». També donava a l'*Ah*, que utilitzava al principi, especialment quan reconeixia qualsevol persona o la seva imatge en el mirall, un to d'exclamació, com el que emprem quan ens sorprenem. Observo en les meves notes que l'ús d'aquestes entonacions va semblar que sorgia instintivament, i em sap greu no haver fet més observacions sobre aquest punt. Això no obstant, tinc registrat a les meves notes que en un període força posterior, quan tenia entre divuit i vint-i-un mesos, modelava la seva veu tot refusant de fer alguna cosa d'una manera peremptòria, amb una queixa desafiant, com si volgués expressar «això no ho vull»; i el seu gest d'assentiment expressava «sí, certament» (1877/1983: 208).

Consistent amb la seva hipòtesi filogenètica fonamental, Darwin no interpreta les varietats en l'entonació en relació amb un fenomen lingüístic,

com a possible expressió de modalitat, sinó com un fenomen rítmic, «*musical pitch*» ('to musical'), que li serveix per argumentar a favor de la continuïtat filogenètica.

> En aquell moment no vaig veure que aquest fet estigués relacionat amb la visió que he expressat en un altre lloc, és, a saber, que abans que l'home usés un llenguatge articulat, emetia notes en una veritable escala musical tal com ho fa el simi antropoide hylobates (1877: 293).

Continuïtat i emergència

Darwin s'aboca a l'estudi dels nadons humans tot cercant proves empíriques de continuïtat filogenètica, és a dir, la hipòtesi segons la qual no hi hauria un salt fonamental (qualitatiu, abrupte) entre les facultats mentals de l'home i els mamífers superiors, ni entre aquests i les altres espècies. Si hem de ser precisos, Darwin reconeix la diferència notable entre les habilitats cognitives i comunicatives dels infants (humans) i les d'altres espècies, però sosté que aquest «interval immens» el cobreixen innombrables gradacions.

> El llenguatge articulat és, malgrat tot, peculiar de l'home; però juntament amb els animals inferiors usa els crits inarticulats per expressar significat amb l'ajuda de gestos i de moviments dels músculs de la cara (Darwin, 1871: 5).

> [...] tot i que aquest interval immens el cobreixen innombrables gradacions (1871: 60) [...] no hi ha una diferència fonamental, en les facultats mentals, entre l'home i els mamífers superiors (1871: 60).

Són aquestes gradacions les que Darwin cerca, tant des d'un punt de vista filogenètic com ontogenètic; descobrir-les el portarà a demostrar que, efectivament, no hi ha una diferència qualitativa entre l'home i les altres espècies. Però, a més, consistent amb la mateixa idea, busca indicadors de continuïtat filogenètica en el comportament del seu fill, no només per al llenguatge, sinó per als reflexos, les diferents emocions i la intel·ligència en general.

> Suposo que el fet de pegar-li era un senyal instintiu d'enuig, com l'espetec de la barra d'un cadell de cocodril que acabava de sortir de l'ou, i no crec pas que imaginés que podia ferir la joguina (Darwin, 1877: 203).

> [...] 20 de març de 1842. En Doddy és un gran adepte a llançar coses i, quan s'enutgi, llançarà llibres o pals a l'Emma. Fa cosa d'un mes, ell corria per pegar a l'Annie amb un petit candeler de fusta quan el vaig cridar bruscament i es va girar i instantàniament em va enviar el candeler tot giravoltant per sobre el meu cap. Després es va quedar dret resoludament al mig de l'habitació com si es preparés per enfrontar-se a tot el món. Autoritàriament, va refusar de fer un petó a l'Anny, però, al cap de poc, quan vaig dir «en Doddy no tirarà cap candeler al cap del papa», ell va dir «no farà, petó papa». Tindria curiositat per observar si les nostres nenes hi tindran afició a això de llançar coses quan siguin així de petites. Si no n'hi tenen, hauré de pensar que és hereditari en el sexe masculí de la mateixa manera com els pollins mascles s. americans passegen lluny dels pares de manera natural quan se'ls ha ensinistrat (CUL DAR2 10.11.37).

No obstant això, alguna explicació cal donar a l'emergència, a l'aparició d'una funció fonamentalment diferent en el desenvolupament. Encara que en el mateix diari la interpretació de les observacions és escassa, és possible descobrir aquesta explicació, que és una les idees clau del pensament darwinià. En efecte, en la interpretació del comportament del seu fill sorgeixen uns patrons evolutius per explicar la novetat en el desenvolupament: el creixement i la fusió de funcions anteriors (més primitives) dóna origen a noves funcions. En el cas específic de l'infant, algunes funcions psicològiques apareixen en forma rudimentària, es desenvolupen en paral·lel i després es fusionen per donar origen a una nova funció: en el pla de l'acció, des dels reflexos es passa a una incipient intencionalitat, en el pla de les emocions, d'una incomoditat difusa i reactiva s'evoluciona a una àmplia gamma de respostes emocionals, i, en el pla del raonament, es progressa des de les associacions a l'anticipació d'un succés a partir d'un altre. Totes tres funcions desenvolupades: acció intencional, expressió emocional i associació, es fusionen per donar els primers signes de llenguatge. No hi ha creació, només evolució.

Actualment, des de les postures que es coneixen com a emergentistes en el desenvolupament del llenguatge, s'han recuperat moltes d'aquestes idees, que sostenen que «l'evolució ha de treballar amb el que ja hi ha» (Hoff, 2012), i que, de manera molt succinta, s'expressa en el famós *dictum* d'Elizabeth Bates: el llenguatge és «una màquina nova feta de peces velles» (Bates, Thal i Marchman, 1991: 35).

Al voltant de la concepció de llenguatge

El llenguatge és, per a Darwin, fonamentalment un mitjà de comunicació, d'expressió de les emocions i del raonament. En les lectures i també en les reflexions pròpies demostra familiaritat amb diferents aspectes gramaticals, en particular morfològics, que li serveixen per comparar llengües diferents. No obstant això, en les seves observacions del comportament infantil, cap d'aquestes característiques no apareix ni tan sols esmentada. Les seves descripcions se centren en l'aparició, l'augment i la precisió (referencial) de les paraules, però no fa cap menció de les característiques morfològiques. Observa que amb el pas de les setmanes augmenta la quantitat d'associacions que el seu fill (i altres nens) és capaç de fer entre «paraules i idees» o entre «oracions i idees», però no sembla que atorgui cap importància especial al fet que entengui o produeixi paraules o oracions.

L'adquisició de la morfologia i de la sintaxi, considerades components crucials per comprendre el procés d'adquisició d'una llengua, no formen part de la descripció darwiniana. És molt més cridanera, per a Darwin, la diferència en la velocitat amb què els nens aprenen noves paraules o la capacitat d'imitació que tenen, a diferència dels gossos; molt més cridanera que no pas la capacitat de combinació de paraules present en els primers i absent en els segons.

Glossogènia

La influència del darwinisme en les ciències socials és vista sovint com un element distorsionador que justifica les desigualtats com el resultat «natural» de l'evolució. En el cas de la lingüística, la idea que hi ha llengües més desenvolupades que d'altres, o que el desenvolupament de les llengües es correspon al desenvolupament dels pobles que les parlen, s'atribueix també a la influència de Darwin en la lingüística, però, si ens atenim als fets, sembla que la influència, en realitat, tot i que recíproca, va ser més intensa en sentit contrari. És a dir, Darwin va trobar la inspiració per al seu model evolutiu en la lingüística i en l'etnologia, disciplines que, en aquell moment, es nodrien clarament l'una de l'altra (Alter, 1992: 2).

El segle XIX és molt important en la història de la lingüística, fins al punt que alguns consideren que en aquest període s'inaugura realment l'estudi del

llenguatge. Durant aquest segle, en què els científics de branques diferents intenten explicar les diferències entre humans i es produeix un gran debat entre monogenistes i poligenistes, la lingüística busca el suport a les classificacions lingüístiques en l'antropologia física i aquesta basa en les llengües la classificació racial. Cal tenir present, a més, que l'evolucionisme ja era a l'ambient abans de la publicació de *L'origen de les espècies*. En l'àmbit de la lingüística, la identificació de diferents famílies lingüístiques (bantu, maia, tupí-guaraní, malaiopolinèsica, etc.) i, especialment, de la indoeuropea, anava acompanyada de la idea que hi havia d'haver alguna llengua original des de la qual s'haurien desenvolupat les altres. A partir del mal anomenat «descobriment» del sànscrit, el comparatisme va guanyant terreny i aquest tipus de classificació va ocupant l'espai que fins aleshores havia correspost a la classificació tipològica. Friedrich von Schlegel, per exemple, que és un dels primers comparatistes, proposa també una classificació de les llengües en dos tipus: llengües amb infixos i llengües amb inflexió. El seu germà August amplia aquesta proposta a tres tipus: llengües sense estructura gramatical, llengües amb afixos i llengües amb inflexió. Aquest tres tipus són els equivalents a les llengües aïllants, aglutinants i flexives de Wilhelm von Humboldt, a les quals afegirà les incorporants o polisintètiques. Humboldt també introdueix la idea que hi ha una progressió en aquestes llengües. Segons aquest autor, cada llengua és una manifestació diferent de l'esperit (*Geist*). Aquestes manifestacions mostren diferents graus de perfecció. Totes les llengües són completes (*vollendet*), però no perfectes (*vollkommen*). La perfecció de la forma és un objectiu al qual, de fet, no s'arriba mai, però al qual qui més s'hi ha apropat són les llengües flexives: «la perfecció pressuposa flexió».

En aquest context apareix August von Schleicher, l'estudiós del llenguatge al qual s'associa més freqüentment el nom de Darwin, i que és recordat, a més de pel seu darwinisme ingenu, per la idea que la llengua és un organisme natural que es desenvolupa naturalment, i també per la idea que la llengua depèn de la fisiologia i la ment de la gent, és a dir, té connotacions racials. Amb aquesta idea desenvolupa la correlació entre tipus morfològic de la llengua i jerarquització dels parlants, segons la qual les llengües aïllants són parlades pels pobles més primitius, i les flexives pels més avançats, mentre que les aglutinants resten per als pobles intermedis. A totes aquestes teories predarwinianes, cal afegir que Schleicher també és l'autor de la *Stammbaumtheorie*, o teoria de l'arbre genealògic, segons la qual les llengües provenen d'un tronc comú a partir del qual es van diversificant. Schleicher reclama la influència

de Carl von Linné i les seves taxonomies, però Linné no és un evolucionista i, en canvi, si que ho és Lamarck, el qual, en la seva *Filosofia zoològica* proposa una cadena evolutiva que no reflecteix la diversificació, sinó més aviat un canvi lineal. La *Stammbaumtheorie*, doncs, incorpora la idea de diversificació i d'evolució que Darwin considerarà prou suggerent per tenir en compte a l'hora de donar compte de l'evolució de les espècies.

Per explicar l'associació de Darwin i Schleicher en l'àmbit de la lingüística, no en tenim prou amb les aportacions d'aquest darrer. El fet que marca aquesta relació és l'enviament, per part de Haeckel, de la traducció a l'alemany de *L'origen de les espècies* a Schleicher. Tal com diu Koerner:

> Haeckel es va prendre el desenvolupament de les llengües indoeuropees a partir d'un ancestre comú mitjançant la variació i la selecció, especialment a la manera de l'Stammbaumtheorie de Schleicher, com una prova de l'aplicabilitat dels descobriments de Darwin a l'evolució de l'home i a l'origen i desenvolupament del llenguatge (Koerner, 1983: xi).

La recepció del llibre va ser corresposta amb una Carta oberta de Schleicher a Haeckel amb el títol *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*, on es fa més que evident l'entusiasme del lector per les teories de Darwin i l'emmirallament des de la lingüística, fins al punt que davant d'afirmacions com aquestes: «Si algun grup s'extingeix, no pot tornar a aparèixer mai, perquè s'ha trencat una baula en la cadena de la generació», l'autor manifesta:

> Darwin descriu amb una precisió sorprenent el procés de lluita per l'existència en el terreny de la parla humana. En el període actual de la vida de l'home, els descendents de la família indogermànica són els conqueridors en la lluita per l'existència, s'estan estenent contínuament i ja han suplantat i destronat molts altres idiomes (Schleicher, 1983 [1863]: 64).

És a partir de la lectura de *L'origen de les espècies*, doncs, que l'etiqueta «darwinista» pot ser apropiada per a Schleicher, per bé que el darwinisme en la lingüística no sempre tindrà conseqüències positives i, en el cas de l'evolució de les llengües, la influència no podia ser més negativa. Koerner fa notar que:

> Schleicher no tenia coneixements de llengües parlades fora d'Europa; en conseqüència, es basava en informes aliens quan deia que les llengües dels indis de

> Nord-amèrica «no són aptes per la vida històrica a causa de les seves llengües amb complicacions sense límits» i que, per aquest motiu, estan destinades a «l'extinció gradual» (Schleicher 1865: 28-29), una opinió que difícilment ningú sostindria avui en dia. La llengua, ja sigui complicada o simple en la seva estructura, és una cosa, el poder econòmic i polític n'és una altra (Koerner, 1983: xi).

Però si ara ningú no sostindria aquestes opinions, el fet és que la influència del Schleicher darwinista va ser devastadora, en tant que va proporcionar arguments «científics» per explicar l'extinció de les llengües i que va exercir una gran influència entre els estudiosos de llengües no indoeuropees. N'hi ha prou de recordar que si, fins després de la Segona Gerra Mundial, ningú no qüestionava l'existència d'una família de llengües camites que aplegava llengües ara incloses en les quatre famílies de Greenberg (ful [nígero-congolesa], massai [nilosahariana], haussa [afroasiàtica] i nama [khoisan]), era perquè calia justificar l'existència de llengües aglutinants a l'Àfrica, massa desenvolupades segons Carl Meinhof —deixeble de Schleicher— per poder haver estat concebudes per les «classes inferiors negres». S'atribuïa el miracle, doncs, als descendents de Cam, els quals, tot i condemnats a ser serfs dels serfs del seus germans, almenys havien estat blancs.

Val a dir que l'atribució d'aquest darwinisme més aviat naïf és, segons alguns autors (Maher, 1983: xviii), obra de Whitney i amb posterioritat a la mort de Schleicher, i també cal tenir present que altres lingüistes van saber interpretar molt bé la teoria de l'evolució en la lingüística o, si més no, en van fer un ús metafòric adequat.

Darwin mateix, per la seva banda, a *L'origen de l'home*, no incorre pas en aquesta visió segons la qual unes llengües estan més amunt que d'altres en un camí de perfecció sintonitzat amb el, diguem-ne, «grau de civilització». Molt al contrari, el que fa és subministrar un argument des de la biologia contra la idea que hi ha unes llengües més perfectes que les altres. «Respecte de la perfecció», diu, «un naturalista no considera els animals amb simetria radial i, doncs, amb milers de peces ordenades radialment, més perfectes que els animals bilaterals, amb tot de peces diferents, tret de les que es repeteixen a cada costat del cos». Doncs així mateix amb les llengües. Per si no n'hi hagués prou, resulta que el *leitmotif* d'aquesta analogia és la constatació de Schlegel —a qui esmenta i cita indirectament— que llengües corresponents «a l'esgraó més baix en cultura intel·lectual» —dictamen que Schlegel mateix exemplifica amb «el lapó, el basc i moltes llengües ameríndies»— mostren

«un grau d'artifici molt alt i elaborat en la seva estructura gramatical». Amb altres paraules, ni camí de perfecció ni correspondència entre grau d'artifici i civilització «elevada».

Tot amb tot, el fet és que encara moltes de les idees populars sobre les llengües estan impregnades d'aquesta ideologia —que no teoria— evolucionista i que la lingüística també hauria de fer esforços per desfer aquests malentesos.

Referències bibliogràfiques

Alter, S. G. (1992). *Darwinism and the Linguistic Image*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Balari, S., G. Lorenzo (2013). *Computational Phenotypes. Towards an Evolutionary Developmental Biolinguistics*. Oxford University Press, Oxford.

Bates, E. A., D. Thal, V. Marchman (1991). «Symbols and Syntax: A Darwinian Approach to Language Development». A: Krasnegor, N. A., D. M. Rumbaugh, R. L. Schiefelbusch, M. Studdert-Kennedy (eds.). *Biological and Behavioral Determinants of Language Development*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, Nova Jersey.

Bickerton, D. (1990). *Language and Species*. Chicago University Press, Chicago.

Boeckx, C. (2010). *Language in Cognition: Uncovering Mental Structures and the Rules Behind them*. Wiley-Blackwell, West Sussex.

Boeckx, C. (2013). «Biolinguistics. Forays into Human Cognitive Biology». *Journal of Anthropological Sciences* 91: 63-89.

Braine, M. D. (1963) «On Learning the Grammatical Order of Words». *Psychological Review* 70: 323-348.

Braine, M. D. (1976) *Children's first Word Combinations*. University of Chicago Press for the Society for Research in Child Development, Chicago.

Cole, M., S. R. Cole (2004). *The Development of Children.* Macmillan, Nova York.

Darwin, C. R. (1981 [1871]). *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. Digireads Books, Londres.

Darwin, C. R. (1871/rev.1874). *The Descent of Man. And Selection in Relation to Sex.* Merrill and Baker, Londres / Nova York.

Darwin, C. R. (1872). *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. D. Appleton and Company, Nova York.

Darwin, C. R. (1877). «A Biographical Sketch of an Infant». *Mind. A Quarterly Review of Psychology and Philosophy* 2(7) (juliol): 285-294. Traduït al català Darwin, C. R. (1983). «Esbós biogràfic d'un infant». *Estudi General* 3: 199-208.

Darwin, C. R. [Notebook of observations on the Darwin children] (1839-1856). CUL-DAR210.11.37 Transcrit per Kees Rookmaaker. (*Darwin Online*, http://darwin-online.org.uk/).

De Villiers J., P. De Villiers (1979). *Language Acquisition*. Harvard University Press, Harvard.

Fitch, W. T. (2010). *The Evolution of Language*. Cambridge University Press, Cambridge.

Fitch, W. T. (2011). «Innateness and human language: a biological perspective». A: Gibson, K. R., M. Tallerman (eds.). *The Oxford Handbook of Language Evolution*. Oxford University Press, Oxford.

Fitch, W. T. (2013). «Musical Protolanguage: Darwin's Theory of Language Evolution Revisited». A: Bolhuis, J. J., M. Everaert (eds.). *Birdsong, Speech and Language. Exploring the Evolution of Mind and Brain*. MIT Press, Cambridge, Mass., pàg. 489-504.

Fitch, W. T., D. Mietchen (2013). «Convergence and Deep Homology in the Evolution of Spoken Language». A: Bolhuis, J. J, M. Everaert (eds.). *Birdsong, Speech and Language. Exploring the Evolution of Mind and Brain*. MIT Press, Cambridge, Mass., pàg. 45-62.

Ghazanfar, A. A., L. R. Santos (2003). «Primate as auditory specialists». A: Ghazanfar, A. A. (ed.). *Primate Audition: Ethology and Neurobiology*. CRC Press, Florida, pàg. 1-11.

Gruber, H. (1981). *Darwin on Man*. The University of Chicago Press, Chicago.

Hauser, M. D. (1997). *The Evolution of Communication*. MIT Press, Cambridge, Mass., pàg. 45-62.

Hinzen, W. (2006). *Mind Design and Minimal Syntax.* Oxford University Press, Oxford.

Hinzen, W. (2012). «Narrow Syntax and the Language of Thought». *Philosophical Psychology* 26(1): 1-23.

Itard, J. M. G. (1798/1801). *De l'education d'un homme sauvage ou des premiers developpemens physiques et moraux du jeune sauvage de l'Aveyron*. Goujon, París.

Koerner, K. (ed.) (1983). *Linguistics and Evolutionary Theory. Three Essays by August Schleicher, Ernst Haeckel and Wilhelm Bleek.* Classics in Linguistics, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Filadèlfia.

Lorenzo, G. (2006). *El vacío sexual, la tautología natural y la promesa minimalista.* Antonio Machado Libros, Madrid.

Maher, J. P. (1983). «Introduction». A: Koerner, K. (ed.) (1983). *Linguistics and Evolutionary Theory. Three Essays by August Schleicher, Ernst Haeckel and Wilhelm Bleek.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Filadèlfia, pàg. xvii-xxxii.

Marler, P. (1991). «The Instinct to Learn». Carey, S., R. Gelman (eds.). *The Epigenesis of Mind: Essays on Biology and Cognition.* Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, Nova Jersey, pàg. 212-231.

PIGLIUCCI, M., G. B. MÜLLER (2010). *Evolution. The Extended Synthesis*. MIT Press, Cambridge, Mass.

PUJOL, J., C. SORIANO-MAS, H. ORTIZ, N. SEBASTIÁN-GALLÉS, J. M. LOSILLA, J. DEUS (2006). «Myelination of Language-Related Areas in the Developing Brain». *Neurology* 66: 339-343.

SCHLEICHER, A. (1863). «The Darwinian Theory and the Science of Language». A: KOERNER, K. (ed.) (1983). *Linguistics and Evolutionary Theory. Three Essays by August Schleicher, Ernst Haeckel and Wilhelm Bleek*. Classics in Linguistics, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Filadèlfia, pàg. 1-71.

STOKOE, W. (1960). «Sign Language Structure: An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf». *Studies in Linguistics: Occasional Papers* 8. University of Buffalo, Buffalo.

TAINE, H. A. (1876). «Taine on the Acquisition of Language by Children». *Revue Philosophique* 1: 5-23.

TALLERMAN, M. (2013). «Join the Dots. A Musical Interlude in the Evolution of Language?». *Journal of Linguistics* 49: 455-487.

TIEDEMANN, D. (1787). *Tiedemann's Record of Infant Life: An English Version of the French Translation and Commentary by Bernard Pérez*. Bardeen, Syracuse, Nova York.

Sang esclava[1]

Ricard San Vicente
Universitat de Barcelona

> Escrigui un relat de com un jove, fill d'un serf, que ha treballat en una botiga, que ha cantat en el cor d'una església, estudiant en un institut i a la universitat, educat en el respecte als grans títols, ensenyat a besar la mà als sacerdots, a sotmetre's a les idees dels altres, a donar les gràcies per cada tros de pa, apallissat moltes vegades, obligat a anar a escola sense xancles, com, després de tants sofriments, aquest jove elimina gota a gota l'esclau que porta dins, i com un bon dia comprova que per les seves venes ja no corre sang d'esclau, sinó sang de debò, sang humana.
>
> Carta d'Anton Txékhov a Alexandr Suvorin (1889)[2]

Com a la Rússia de finals del segle xix, l'obra d'Anton Pàvlovitx Txékhov resulta avui d'una modernitat sorprenent. Fins a l'extrem que algunes obres actuals semblen pertànyer a un passat molt més llunyà que el del nostre narrador.

Nét de serf i fill d'un botiguer —un tipus violent, despòtic, fantasiós i maltractador—, l'home i l'escriptor no donen cap mostra de violència ni de les altres xacres que caracteritzen la figura del seu progenitor. Tampoc, quan arriba la fama, no es dedica a pontificar, com faria el seu mestre Lev Tolstoi, sobre «la no-resistència al mal amb violència», o a clamar, com el profeta de la terra russa, Fiódor Dostoievski, que tots els nostres mals vénen d'ignorar la infal·lible i eterna veu del Creador.

1. Versió catalana del pròleg escrit per a una nova edició dels relats de Txékhov a Alianza Editorial.

2. Carta de Txékhov a Suvorin del 8 de gener de 1889, a A. P. Txékhov (1976), *Obres completes*, tom 3.

És a dir, en un món violent, jeràrquic i autoritari apareix un home aliè a tota imposició o norma i que, a més, escriu amb un tarannà alhora natural i poc comú.

Després d'una infància que el mateix autor confessa no haver tingut —cops, gana, son, humiliacions—, es podria pensar que les obligades i inacabables visites al cor de l'església haurien empès el jove escriptor a convertir-se o en un anticlerical o en un ésser allunyat de tot culte a l'art i, menys encara, a l'Altíssim... Queden d'aquests primers anys les no menys obligades «guàrdies» a la tenda del pare, servint els clients i parroquians, infern per a alguns, encara que tal vegada l'escenari ideal perquè Anton acumulés els mil tipus «curiosos» que poblen els seus relats.

Una vida dura, gairebé inhumana i carregada de privacions, no engendra un ésser ple d'ira i donat a tirar per terra tot el que s'interposa en el seu camí, sinó que forma un individu que es manté aliè a qualsevol dogma —sigui fruit de les idees o de la fe—, que si creu en alguna cosa és en la dignitat i en la llibertat de l'home, que considera el cos el temple de la persona, que dubta de tota afirmació rotunda i més si és imposada, així com de tota veritat o principi indiscutible.

La decisió de dedicar-se a la medicina es converteix en una vocació per a la resta de la seva vida i la seva condició de metge tenyeix tota la seva obra... I dota les seves creacions d'aquest caràcter descriptiu i de diagnòstic, que en fa un quadre transparent i crític de la vida russa.

I aquest tret, al seu torn, l'allunya de les coordenades literàries del seu temps, les característiques principals del qual són el sentit normatiu dels valors i el caràcter profundament ètic i social, didàctic fins i tot, de la literatura.

Però el tret més característic de l'obra d'Anton Txékhov ha estat haver aconseguit esborrar dels seus relats i drames l'ordre jeràrquic del seu temps. I si alguna cosa elevada, important, gran o destacada apareix en la seva obra es converteix en insignificant, baixa, nímia i, en darrera instància, ridícula. D'aquí el menyspreu, si no el rebuig, que mostren cap a Txékhov alguns amants de les belles lletres, de la literatura entesa com a expressió sublim i subtil, aristocràtica, en suma. O l'estranyesa que expressen els defensors de la dimensió moral de la literatura davant de la falta aparent de missatge en l'obra del narrador.

De la mateixa manera, davant de la visió d'un temps ordenat dels seus antecessors, Txékhov ens anuncia un temps trencat, fragmentat i, encara pitjor, inesperat.

Davant la pregunta d'una jove escriptora sobre què li havia semblat el seu relat, Txékhov li contestà que no estava malament, encara que li recomanava que, com si es tractés del cap i la cua d'un peix, li tallés el principi i el final, anunciant així la fragmentarietat del seu temps narratiu i els seus finals oberts (que ni el lector avui no s'atreveix a tancar); situant els seus relats com a fragments d'un caos fragmentat, confús i imprevisible. Com la vida.

El jove Txékhov es guanya la vida escrivint contes a les nits mentre es forma per al que considera el més important, que és la medicina. La literatura és una activitat mercenària que serveix per alimentar la seva família. I tal vegada la vida hauria seguit un altre camí, si no fos per la crucial carta que rep de Dmitri Grigoróvitx, un escriptor llavors cèlebre i respectat.

La veritat és que, ja abans de la carta, en els relats de Txékhov, com en la seva vida, s'apunta un canvi. Tal vegada hi influís el fet que ja era metge i que es guanyava la vida a províncies amb la seva nova professió, però el cas és que amb *Agàfia* es produeix un canvi profund en el torrent còmic, sempre agredolç, de qui es feia anomenar Antoixa Txekhonté...

Però aturem-nos en la carta que el 25 de març de 1886 li va escriure Grigoróvitx, així com en la resposta del jove Txékhov, que de tan respectuosa sembla escrita en un to entre agraït i burleta.

Benvolgut Sr. Anton Pàvlovitx:

Farà un any que vaig llegir per casualitat a la *Peterbúrgskaia Gazeta* un relat seu. Ara no em ve a la memòria el títol, solament recordo que em van sorprendre el seus trets particularment originals i, el més important, una notable certesa i veracitat en la representació dels personatges, així com en la descripció de la Natura. Des de llavors he llegit tot el que he vist signat per Txekhonté, encara que en el meu interior m'enutjava amb la persona que es valorava tan poc com per creure necessari recórrer encara a un pseudònim. Llegint-lo, constantment recomanava a Suvorin i Burenin que seguissin el meu exemple. Tots dos m'han fet cas i ara, juntament amb mi, no tenen cap dubte que posseeix Vostè un veritable talent, un do que el situa molt per sobre del cercle d'escriptors de la nova generació. Jo no sóc periodista ni editor; només puc treure profit de Vostè llegint-lo i, si parlo del seu talent, és perquè n'estic convençut.

He sobrepassat els seixanta-cinc anys, però he conservat tant amor per la literatura, segueixo amb tant d'entusiasme els seus èxits, m'alegro tant quan hi descobreixo alguna cosa viva i de talent, que, com Vostè veu, no m'he pogut contenir i li allargo les meves dues mans.

Però això no és tot. Això és el que vull afegir: atesa la diversitat del seu indubtable talent, el seu precís sentit de l'anàlisi interior, el seu art en les descripcions (el torb, la nit i el lloc en *Agàfia*, etc.), el sentit de la plasticitat, on amb quatre traços sorgeix tot un quadre (el petits núvols en un ocàs que s'extingeix, «com les cendres en un foc que s'apaga...», etc.), estic convençut que Vostè ha estat cridat a escriure unes quantes obres esplèndides d'autèntic art. I cometrà un gran pecat moral si defrauda aquestes esperances.

Per aconseguir-ho, això és el que Vostè necessita: ha de respectar el seu talent, qualitat que tan rarament es dóna. Deixi els treballs urgents. No sé de quins mitjans disposa; si són pocs, més val que passi gana, com en el nostre temps passàvem gana nosaltres; guardi les seves impressions per a un treball reflexiu, esforçat, no escrit d'un sol cop, sinó redactat en les hores joioses que el seu estat d'ànim li dicti. Una tasca com aquesta serà valorada cent vegades més que centenars de meravellosos relats disseminats en diferents moments en els diaris. De seguida el seu esforç es veurà premiat i apareixerà Vostè en el punt de mira de persones més sensibles i, més tard, del públic lector.

Sovint els seus relats es fonamenten sobre motius d'un tarannà una mica cínic. A què es deu això? La veracitat, el realisme, no solament no exclouen l'elegància, sinó que moltes vegades hi surten guanyant. Domina Vostè fins a tal punt la forma i el sentit de la plàstica, que no hi ha cap necessitat de parlar, per exemple, d'uns peus bruts amb les ungles retorçades, o del melic d'un pobre sagristà. Detalls com aquests, en realitat, no afegeixen res a la bellesa plàstica de la descripció, més aviat no fan altra cosa que desmerèixer la impressió als ulls d'un lector amb gust.

Perdoni pel que més vulgui aquestes observacions; m'he decidit a expressar-les solament perquè de debò crec en el seu talent i desitjo amb tota l'ànima que aquest es desenvolupi i expressi en tota la seva plenitud.

Fa uns dies, em van dir que ha aparegut un llibre amb els seus relats; si apareix amb el pseudònim de Txekhonté, li prego de tot cor que escrigui un telegrama a l'editor perquè posi en ell el seu nom veritable. Després dels seus últims relats de *Nóvoie Vrémia* i de l'encert d'*El caçador*, el llibre tindrà un gran èxit. M'encantaria tenir la confirmació que no s'ha enfadat Vostè per les meves observacions; però prengui-se-les com correspon a un bon cor; de la mateixa manera com li escric jo a Vostè: no des de l'autoritat, sinó amb la més pura de les meves intencions.
Rebi la salutació d'un amic que li desitja tot el millor,

Respectuosament,

D. Grigoróvitx

(Txékhov, 1974: 427-429)

Benvolgut Dmitri Vassílievitx,

El meu ben estimat bon Àngel de l'Anunciació —li contestava Txékhov tres dies després—, la seva carta m'ha fulminat com un llamp. Gairebé em poso a plorar, m'he emocionat i ara sento que ha deixat una petjada profunda en la meva ànima. Les seves paraules han estat una carícia per a la meva joventut; així, doncs, que el Senyor ompli de pau la seva vellesa, ja que jo no podré trobar les paraules o cap acte que expressi el meu agraïment. Sap Vostè amb quins ulls mira la gent comuna els escollits com Vostè; podrà per tant jutjar el que representa per al meu amor propi la seva carta. Està per sobre de qualsevol diploma, i per a un escriptor que comença és un honor per al present i el futur. Em sento com sufocat. No tinc forces per jutjar si mereixo o no tan alt guardó... Repeteixo tan sols que m'ha impressionat.

Si posseeixo un do que convé respectar, confesso humilment davant la puresa del seu cor que fins ara no l'he respectat. Sentia que el tenia, però m'he acostumat a considerar-lo insignificant. Per ser injust, aprensiu i desconfiat en extrem amb un mateix, un organisme en té prou amb causes del tot alienes. I causes com aquestes, tal com ara ho recordo, en tinc prou. Totes les persones afins sempre s'han mostrat condescendents amb la meva condició d'autor i no han deixat d'aconsellar-me de manera amistosa que no abandonés una autèntica tasca per la de gargotejar fulles de paper. A Moscou tinc centenars de coneguts, entre ells hi haurà unes dues desenes que escriuen, però no puc recordar que cap d'ells em llegís o que veiés en mi un artista. A Moscou existeix un anomenat «cercle literari»: talents i mediocritats de totes les edats i categories es reuneixen una vegada a la setmana en el reservat d'un restaurant i hi treuen a passejar les seves llengües. Si jo fos allí i els llegís encara que fos un trosset de la seva carta, se'n riurien a la meva cara. Durant els cinc anys de vagabunderies [millor: que he vagabundejat] per les revistes he tingut temps d'impregnar-me d'aquesta opinió general sobre la meva insignificança literària, aviat m'he acostumat a mirar amb commiseració els meus treballs i he deixat volar la meva ploma.

Aquesta és la primera raó... La segona és que sóc metge i estic ben capficat en la meva medicina, de manera que el proverbi dels dos pardals d'un tret a ningú no li ha impedit agafar el son tant com a mi.

Li escric tot això tan sols per justificar-me, encara que sigui una mica, davant Vostè pel meu greu pecat. Fins al present he considerat la meva tasca literària com alguna cosa summament frívola, negligent i prescindible. No recordo cap dels meus relats sobre el qual treballés més d'un dia, i quant a *El caçador*, que li ha agradat a vostè, el vaig escriure als banys! Com els reporters redacten les seves notes sobre incendis, així he escrit jo els meus relats: mecànicament, de manera semiinconscient, sense preocupar-me per res, ni del lector ni de mi mateix... Escrivia i feia el possible per no emprar en el relat ni imatges ni escenes

que em resultessin entranyables i que, Déu sap per què, guardava i amagava amb zel.

El primer que em va inclinar cap a l'autocrítica va ser una carta molt amable i, fins on puc entendre, sincera de Suvorin. Em vaig disposar a escriure de forma una mica més potable, però, de totes maneres, jo no tenia fe en la meva pròpia vàlua literària.

I heus aquí que, sense moure ni un dit, ha aparegut davant meu la seva carta. Perdoni la comparació, però aquesta em va causar el mateix efecte que si el governador m'hagués comminat a abandonar la ciutat en 24 hores. És a dir, de sobte vaig sentir la imperiosa necessitat d'apressar-me, d'escapar al més aviat possible del clot en el qual m'havia vist atrapat...

Estic d'acord en tot amb vostè. El cinisme que vostè m'assenyala, jo mateix el vaig percebre quan vaig veure publicada *La bruixa*. Si, en lloc d'en un dia, l'hagués escrita en tres o quatre, això no hauria succeït...

Dels treballs urgents me'n lliuraré, però no aviat... Em resulta impossible escapar del parany en el qual he caigut. No tinc inconvenient a passar gana, ja n'he passada, però el problema és dins meu... A l'escriptura li dono el meu temps d'oci, unes dues o tres hores al dia i una mica de la nit, és a dir, un temps que no serveix per a res més que per a treballs petits. A l'estiu, quan tinc més temps lliure i hi ha menys a fer, em dedicaré a alguna cosa seriosa.

Pel que fa a posar el meu veritable nom en el llibre, ja no és possible, és tard: la portada ja està feta, i el llibre, imprès. Molts dels meus coneguts de Petersburg, ja abans que Vostè, m'havien aconsellat no espatllar els llibres amb el meu pseudònim, però no els he fet cas, tal vegada per amor propi. El meu llibret no m'agrada gens. És un poti-poti, un munt desordenat de treballets d'aprenent que, a més, la censura i els redactors de les edicions humorístiques han plomat. Estic segur que en llegir-lo molts se sentiran decebuts. D'haver sabut que se'm llegeix i que Vostè em segueix, no hauria publicat el llibre.

Tota la meva esperança rau en el futur. Tinc només vint-i-sis anys.

Potser tingui ocasió de fer alguna cosa, encara que el temps corre de pressa.

Perdoni per aquesta llarga carta i espero que no retregui a aquest servidor la gosadia d'haver-se premiat, per primera vegada en la vida, amb el plaer d'escriure una carta a Grigoróvitx.

Faci'm arribar, si és possible, el seu retrat. M'he sentit tan acaronat i tan fora de mi amb la seva carta, que, no una fulla, sinó tot un plec li hauria escrit. Que Déu li doni felicitat i salut; confiant que cregui en la sinceritat del meu profund respecte cap a la seva persona, d'aquest agraït.

A. Txékhov

(Txékhov, 1976: 133)

I és a partir de llavors quan es consolida l'art de Txékhov, el qual, deixant en un segon pla les coses escrites en un dia —estampes espurnejants, breus, còmiques, que il·luminen la ment del lector per apagar-se poc després.

Txékhov, al meu entendre, eleva a la condició d'art el relat sobre la realitat, trencant els motlles que conformen la literatura del seu temps. Per a això decideix ignorar l'ordre dels gèneres, l'estatus dels personatges i el propi valor que llavors es concedeix a l'activitat literària, ja que la vida no sap de títols ni de graus. Canvia el valor i la naturalesa del temps: deixa enrere la temporalitat ordenada i coherent per mostrar-nos un temps aleatori, episòdic. De manera que, enfront dels grans gèneres, destaca el conte i el relat; enfront dels grans personatges o escenaris, l'home petit o la ciutat de províncies sense nom conegut. Lloc casual i anònim on l'acció es desenvolupa no en un moment crucial de la Història o de la vida de l'heroi, sinó en un fragment fortuït, en un instant casual. Viatgem, doncs, de la racionalitat a l'absurd; de la coherència, a un món fragmentari i aleatori. En general, Txékhov adopta una nova actitud, dessacralitzada, desenfadada vers la literatura, per construir d'aquesta manera una immensa galeria de personatges, situacions i escenes que recullen en la seva diversitat i caos la Rússia del seu temps.

El gran tema de Txékhov és la llibertat, o, millor dit, la manca de llibertat interior en els homes del seu temps. A aquesta constatació —expressada de manera còmica al principi de la seva activitat literària i amb amargor al final—, a la incapacitat dels éssers humans de ser ells mateixos, si es fessin càrrec de la seva pròpia vida, d'eliminar «gota a gota l'esclau que porta dins», dedica la seva obra narrativa i dramàtica. La realitat irromp en l'obra de l'escriptor, que adapta el seu art a la realitat i no la realitat o la ficció als pretesos motlles de l'art.

S'ha escrit molt sobre el narrador i dramaturg, sobre l'home, el creador i la seva obra. Però avui, per acabar aquesta invitació a la lectura de Txékhov, voldria aturar-me en les paraules d'un escriptor rus a l'exili. Gaito Gazdànov, autor d'una obra subtil i fins fa poc ignorada en espanyol, recordava seixanta anys després de la mort del mestre:

> Ara sobre el lloc de Txékhov en la literatura russa no pot haver-hi discussió, encara que en el seu temps el crític Skabitxevski va profetitzar que Txékhov moriria borratxo i estès a la vora d'una tanca (sorprenent exemple d'argument literari). A l'hora de parlar de com escrivia Txékhov, convé tal vegada assenyalar que l'autor va ser un dels molt pocs escriptors russos als quals es podria denominar amb

la paraula *maître* (no sé de cap paraula russa que correspongui a aquest concepte). El seu llenguatge és inusitadament precís, expressiu, cada paraula es troba justament allí on ha de ser; en Txékhov ressona un ritme narratiu inequívoc, impecable en la seva perfecció. Cal dir que aquesta qualitat no abunda en la literatura russa, on s'han donat o genis, com Gógol, Dostoievski i Tolstoi, o escriptors de segona fila, que en la majoria dels casos tenien una pobra idea del que era l'art literari.

Txékhov no era amic de les «visions del món», com tampoc no li agradaven les grans paraules ni els tons elevats, ni l'exhibició dels propis sentiments, ni els escarafalls, ni les exageracions. Conta Gorki que quan en la seva presència cert intel·lectual rus es queixava que «la reflexió se m'ha menjat», Txékhov li va contestar: «Doncs begui menys vodka». Però, a pesar que sempre escrivia amb paraules senzilles sobre les coses més simples, en la seva obra es donen els mateixos problemes eterns, tràgics i irresolubles, sense els quals no existeix ni l'autèntic art, ni la veritable cultura.

. . . . . .

El talent i el geni són per naturalesa fenòmens inexplicables. Prenguin vostès un milió de persones, obliguin a cadascuna d'elles a néixer en la família de Txékhov, el 1860, a la ciutat de Taganrog, facin que cadascun d'ells acabi els seus estudis en un centre d'ensenyament mitjà, que després viatgin a Moscou i ingressin a la Facultat de Medicina; en una paraula, col·loquin cadascuna d'aquestes persones en unes condicions del tot idèntiques a les que va tenir Txékhov en la seva vida. I després mirin qui d'ells ha escrit, per exemple *Camperols*, *L'estepa* o *El pavelló número 6*.

En certa ocasió, durant una xerrada literària, un dels meus amics va dir: «Si Tolstoi no hagués participat en la defensa de Sebastòpol, no hauria pogut escriure *Guerra i pau*». No m'atreveixo a opinar sobre aquest tema i, a més, en aquestes qüestions no hi ha res més perillós que l'ús del subjuntiu. Però el que sí sé és que cap dels defensors de Sebastòpol, excepte Tolstoi, no va escriure *Guerra i pau*, i ningú no hauria pogut haver-ho fet.

Txékhov no hauria pogut conèixer tan bé la vida quotidiana del poble rus si no hagués estat metge, això és del tot cert. Però, quins altres metges, profunds coneixedors també d'aquesta vida, haurien pogut escriure el que va escriure Txékhov? No, la seva biografia, repeteixo, no explica la seva obra i no la pot explicar. I si hem de quedar-nos necessàriament en el marc d'aquest esquema —vida i obra—, em sembla més versemblant l'afirmació que no és la vida la que ha determinat l'obra de Txékhov, sinó la seva obra la que ha marcat la seva vida (Gazdànov, 2009: 662-664).

> Com tots els escriptors notables, Txékhov va veure, va comprendre i va crear massa. Però no disposava de les forces titàniques que expliquen la sorprenent longevitat d'alguns genis com Ticià, Miquel Àngel, Goethe o Tolstoi. El pes que va carregar sobre les seves espatlles, tota aquesta infinita tristesa russa, tota aquesta pobra vida sense sortida possible, tota la seva desesperació, el saber que no es podia canviar gens, una càrrega com aquesta va resultar massa gran per a ell i no ho va poder suportar; i, vençudes les seves forces, se'n va anar sense deixar-nos, en allò que va escriure, ni esperances, ni promeses d'un futur millor (Gazdànov, 2009: 662-664).

Dins de la narrativa de Txékhov —és a dir, deixant de banda el teatre— es poden distingir tres formes i gairebé textos de tres extensions. El relat breu o conte recull els instants i les ocurrències d'uns personatges arrencats del seu caòtic, ignorat i gairebé sempre absurd esdevenidor. Les novel·les, també sempre curtes, es dibuixen com a camps d'experimentació més complexos de la vida o de les teories d'algun pensador, que el narrador converteix en el laboratori de la ficció. Però són finalment els relats no tan breus —relats llargs o novel·les breus, per a alguns— el gènere i estil que practica a partir del 1886 fins al final de la seva vida.

Seguint el tarannà de l'autor, que fa de la seva obra un gran quadre de la vida russa, dels homes i les dones en les seves diverses condicions, la selecció pretén oferir una petita galeria. Metges i bisbes, camperoles i hisendats, amants de l'art i estudiants, donzelles i mestres, enginyers i jutges són alguns dels molts tipus i personatges que poblen aquest fresc. Però, més enllà d'aquesta visió calidoscòpica, l'antologia pretén reflectir els grans temes de Txékhov, inquietuds, coordenades morals, en fi, que resulta difícil recollir en aquesta presentació (per a això, a més, hi ha els propis relats), encara que tal vegada sí que es pot resumir amb la següent reflexió: La vida és absurda i difícilment té sentit en si mateixa, per això potser l'única sortida que ens queda és ser nosaltres qui dotem la nostra existència d'un objectiu i un significat. Quin?, es pot preguntar avui el lector, de la mateixa manera que ho van formular a l'escriptor els seus contemporanis. A aquesta pregunta Txékhov a vegades contestava: «Jo construeixo escoles», referint-se als mitjans que destinava a centres escolars i a biblioteques, «però no hi faig classes».

Barcelona, juliol del 2012

Referències bibliogràfiques

Gazdànov, G. (2009). *Obres*, tom 3. Ellis Lak, Moscou, pàg. 662-664.

Txékhov, A. P. (1976). «Carta de Txékhov a Suvorin del 8 de gener de 1889», A: Txékhov, A. P., *Obres completes*. *Cartes*, tom 3. Nauka, Sant Petersburg, pàg. 133.

Txékhov, A. P. (1974). «Carta de Grigoróvitx a Txékhov del 25 de març de 1886», A: Txékhov, A. P. *Obres completes*. *Cartes*, tom 1. Nauka, Sant Petersburg, pàg. 427-429.

Lohengrin: De l'impecable judici en el drama wagnerià a la sospita en dos poemes de Kavafis

Ignasi Terradas Saborit
Universitat de Barcelona

> Nuestras horas son minutos
> cuando esperamos saber,
> y siglos cuando sabemos
> lo que se puede aprender.
>
> Antonio Machado,
> *Proverbios y cantares*

Un dia vaig presentar un assaig de semàntica a en Sebastià Serrano sobre *L'holandès errant* de Wagner. La relació principal que establia era entre el mite i la interpretació que el mateix Wagner feia de la seva vida, tema molt car en la seva autobiografia.

Avui, com si fos l'endemà mateix —tot i que ja han passat més de quaranta anys—, n'hi ofereixo un altre a partir del *Lohengrin*. Aquesta vegada l'assaig es presenta amb un contrapunt de recel o dilema, que arrenca d'uns poemes de Kavafis sobre Lohengrin, un d'ells titulat expressivament *La sospita*. Això fa que un argument que, per una banda, apareix perfectament genuí i equilibrat, per l'altra, desperta dubtes i tensions d'interpretació cultural de llarg abast. Em refereixo sobretot a la relació conflictiva entre el paganisme i el cristianisme, que en l'obra de Wagner s'ha de llegir a vegades entre línies o «desconstruir». Penso que això té a veure amb el fet que el temps dels coneixements, d'aquests aprenentatges més o menys hàbils que semblen voler fer una carrera, passa volant; però el temps de l'estudi, dels dubtes i de la ignorància que s'accepta en cada petit coneixement, aquest gairebé no s'ha mogut. Som allà mateix. És amb aquesta disposició que emprenc aquest assaig per a en Sebastià.

En gairebé totes les obres de Wagner hi ha el que em podríem anomenar transformacions romàntiques de temes vindicatoris (Terradas, 2008) d'origen

medieval. La *Tetralogia* s'inaugura amb la transformació de dos temes vindicatoris fonamentals: la il·legitimitat d'una composició feta amb béns robats (és el tema d'una Edda nòrdica) i l'alternativa a la mateixa composició que és la donació d'una filla en matrimoni. La transformació que en fa Wagner és força significativa dels valors romàntics enfrontats al context de la seva època. Els béns robats serveixen per bastir una sumptuosa mansió i no per pagar una composició que es deu per una ofensa comesa. I tampoc no es dóna en comptes d'aquests béns una filla en matrimoni, sinó que es fa servir de paga a contracor per remunerar una feina colossal, i es rescata amb un tresor robat. La maledicció perd el valor jurídic original que li atorgà la cultura medieval: per haver fet un acte legítim i necessari (satisfer una composició) amb béns robats. Haver reparat una ofensa cometent-ne una altra. Aquest és un tema cabdal —tràgic— per a l'ordenament jurídic vindicatori i per això se'n fa un clar ressò l'Edda. En canvi, la transformació romàntica que aplica Wagner fa recaure la maledicció del diner, de la riquesa, pel que té d'antinatural, d'oposat a la natura més pura i vital, que protegeixen les aigües d'un gran riu. Així, la veritable riquesa hauria de confondre's amb la mateixa essència de la natura no corrompuda. I en la mateixa gamma de valors, la deessa de la primavera i la fertilitat és oposada als vicis divinitzats i agegantats de la prepotència i la cobdícia. Els déus no roben a un indefens per pagar una composició que deuen per haver occit —encara que involuntàriament— un príncep. Sinó que roben a un ser ja degenerat per una avara cobdícia i que ja havia renegat de la natura més pura que es trobava al riu. I no paguen una composició sinó la feina d'haver construït un palau espaterrant. Tampoc no fan les paus amb un matrimoni, sinó que cedeixen la font de la seva vida —la vitalitat que ells mateixos han menyspreat en cedir al seu vici de grandesa—, la deessa que els manté pròpiament vius als que han bastit la descomunal mansió. Evidentment que el luxe del gran capital i l'alienació de la natura tenen a veure amb la transformació wagneriana. I per això, més d'un director d'escena ho ha evocat amb simbologies d'al·lusió històrica i política més o menys aconseguides.

Però, en canvi, en el *Lohengrin*,[1] Wagner es manté molt més fidel a l'ordenament vindicatori desenvolupat en l'època medieval per a tot Europa i del qual fa una exposició magistral. Un dels elements més significatius d'aquest ordenament és el valor concedit a les expressions de les persones indefenses

1. Wagner compongué el *Lohengrin* als anys 1846-47 i s'estrenà a Weimar el 1850.

per més humils que fossin. El mateix trobem també en altres civilitzacions proveïdes de dret vindicatori com la de l'antiga Grècia, amb la institució de les *arai* o imprecacions formulades en casos d'indefensió (Terradas, 2008).

Comencem per l'escenari i els procediments del que serà una ordalia força complexa, composta de dues parts, o, segons com es miri, d'una ordalia i una contraordalia. La primera és el combat judicial pròpiament dit, en el qual Lohengrin defensa Elsa de l'acusació injusta de què és objecte per part de Telramund (induït per la seva muller Ortrud). L'acusen de ser responsable de la mort del seu germà Gottfried. La segona part complementa el sentit moral i jurídic del combat judicial que resultà favorable a Elsa. En la darrera escena de l'obra apareixerà el seu germà sà i estalvi. Abans, però, Ortrud admet haver comès un acte de bruixeria transformant el príncep de Brabant en el cigne que condueix Lohengrin. I, adreçant-se a Elsa, li fa saber que si ella hagués retingut Lohengrin més temps, llavors el seu germà s'hauria lliurat de l'encanteri. L'audiència s'adona de la malícia d'Ortrud i de la gravetat del seu malfet. Ortrud replica que això no és altra cosa que la venjança dels déus contra qui els menysté. És a dir, que —com veurem més endavant a propòsit d'uns poemes de Kavafis— Ortrud tracta de legitimar-se en nom d'un paganisme menyspreat (Hunt, 2004).[2] És llavors, a través de la demanda d'Elsa, en contra de l'exigència de Lohengrin —el desconeixement del seu llinatge, cosa que atempta contra el dret nobiliari medieval—, que Ortrud ha aconseguit que el cavaller l'abandoni. Així s'inverteix la situació de la primera ordalia o de la primera part d'una ordalia complexa. El campió d'Elsa que havia provat la veritat de la seva innocència i s'havia casat amb ella, ara l'abandona i Elsa comença a perdre la seva causa. I —encara que amb males arts, com també es va acusar Lohengrin d'haver-se'n servit— Ortrud revela el poder que, segons ella, li han conferit els déus autòctons, i que ara es revengen de tota la desfeta patida pels seus fidels. Així, el càstig inexorable que

2. Wagner fa d'Ortrud un personatge força complex, tant des del punt de vista dramàtic com musical. Per una banda, Wagner l'execra com a persona maliciosa i reaccionària, però, per l'altra, la raó que hi ha en la defensa dels déus autòctons no la deixa perdre així com així. Per això Ortrud, enmig del seu diàleg amb Elsa, parlarà clarament d'una venjança en nom dels déus profanats, adreçant-se a ells i demanant el càstig per als que els han ofès. Invocarà Wotan, Freia, perquè aquesta venjança sigui eficaç. Per a Newman (1988: 134), Ortrud és la *fons et origo* del tràgic final del *Lohengrin*, «el vell paganisme germànic en oposició implacable al nou cristianisme».

Lohengrin es veu forçat a imposar a Elsa, i que de fet l'acaba matant, és reinterpretat per Ortrud com una nova ordalia inversa de la primera: declara la condemna del germà d'Elsa, i el campió, en comptes de defensar la víctima d'una acusació injusta, l'abandona i es divorcia d'ella. Ara, l'heroi cristià venç en part en aquesta contraordalia, ja que es posa a pregar fervorosament (Newman, 1988: 124)[3] i obté un miracle de Déu. La coloma blanca del Grial es posa sobre l'embarcació i amb això Lohengrin reconeix la intervenció divina. Desferma la cadena del cigne i llavors la seva forma desapareix a l'aigua i en el seu lloc apareix Gottfried, que Lohengrin presenta com a príncep de Brabant a tot el poble congregat. Això aterra Ortrud definitivament.

Anem, però, al combat judicial atenent tot el procediment, que Wagner presenta molt consistent amb els ordenaments vindicatoris d'aquestes ordalies a l'edat mitjana. En principi apareix el rei Enric, assegut sota el poderós roure de la justícia. És a dir, al setial que correspon al rei en la seva funció judicial. Tot i que és lloc també per a pactes i admonicions, ja que el rei està present en aquesta seu brabançona, a prop d'Anvers, a la riba del Scheldt, també per a un altre assumpte (Newman, 1988: *Lohengrin*, seccions 14-18).[4]

Ara bé, cal dir d'entrada que assistirem a un judici de Déu presidit per una autoritat laica, la qual cosa seria inversemblant en la realitat processal medieval, perquè hi hauria d'haver una autoritat eclesiàstica (bisbe o ardiaca normalment) que es fes càrrec, com a mínim, de diversos actes litúrgics relatius a la penitència, benediccions, exorcismes i interpretacions de senyals divins, d'acord amb les consuetes de l'època. Però el fet de no aparèixer-hi cap autoritat eclesiàstica cristiana reforça el rerefons pagà de tot plegat. Wagner ja havia reconegut en el seu proemi al *Tannhäuser* que la creença en les divinitats paganes no va desaparèixer del tot sota la influència del cristianisme, perquè el poble la tenia molt arrelada. Ara bé, la presentació amable i benefactora d'aquelles divinitats es transmutà en una altra de rara i malèvola. Wagner ens diu, doncs, que el paganisme —cosa que fa ell mateix al *Lohen-*

3. En la versió preliminar en prosa, Wagner fa que Lohengrin demani explícitament a Déu un signe perquè la malícia desvergonyida d'Ortrud no es burli del Déu vertader i que sigui també un bàlsam per al cor ferit d'Elsa. És llavors quan Gottfried recupera la seva forma humana. I parla, acomiadant-se del riu i les seves aigües, tot reconeixent la seva germana a la riba i esperant consolar-la.

4. Cf. la descripció detallada que fa Newman del context en què es dóna aquest judici de Déu.

grin— pot fer acte de presència enmig del fervor cristià, però revestit d'aquest caràcter dolent, pervers. I també Wagner reconeixia —a propòsit del seu *Parsifal*— que les Esglésies cristianes —i especialment la catòlica— no havien sabut conrear la simbologia més preciosa de la cultura cristiana, i que si la religió no se n'encarregava, ho havia de fer l'art. Això era precisament el que ell pretenia amb el seu *drama sagrat*. I aquesta simbologia, que Wagner trobava més autènticament mística i virtuosa, corresponia a les tradicions literàries on l'exaltació del cristianisme es feia amb formes i valors provinents del paganisme.[5] Això és el que trobem en les fonts nòrdiques i cèltiques o bretones de la literatura medieval en què es narren proeses cristianes.

Tornem a l'escena on tindrà lloc el judici de Déu en forma de combat judicial. A la vora del rei es troben els comtes i cavallers saxons i turingis. Al davant, els brabançons amb Frederic de Telramund com el seu cap. Però hi ha un espai circular buit enfront del rei, que és on litigants i testimonis es presenten. L'herald reial anuncia primer allò que el rei ha vingut a parlar amb els brabançons. Es tracta que la treva amb els magiars[6] està a punt d'expirar, després de nou anys (som al 933). Mentre ha durat la treva, el rei ha enfortit les defenses del país i ha ensinistrat especialment la cavalleria (Newman, 1988: *Lohengrin*).[7] Arribat a aquest punt, el rei es nega a pagar la tributació que els hongaresos reclamen. Llavors apel·la que tota una Germania s'alci contra l'imminent atac dels hongaresos. El rei, Enric I de Saxònia (que regnà entre el 919 i el 936), és presentat amb una autoritat carismàtica destacada, cosa que és de cabdal importància per entendre la seva actuació com a jutge en el cas d'Elsa de Brabant. Perquè la seva intuïció o íntima convicció, la seva prudència i la seva magnanimitat resultaran necessàries per dur un procés fora del normal. En primer lloc acceptarà l'estranya declaració d'Elsa en la qual reclama, o gairebé només evoca i invoca, la presència d'un campió, sense fer cap declaració o jurament probatori de la seva innocència. Després, farà que l'herald cridi a comparèixer el cavaller en qüestió més d'una vegada. Acceptarà com a advocat campió de la causa d'Elsa un home que no coneix, sense inquirir per la seva identitat. I acceptarà també tot el resultat del com-

5. La temàtica vindicatòria n'és un dels exemples més clars.

6. Wagner es fa ressò d'una súplica famosa contra els temuts hongaresos: *De sagittis hungarorum libera nos Domine*, del Cant dels guardians de Mòdena, del segle x.

7. Wagner volia que la seva representació fos extremament realista en aquest punt fent sortir cavalls en escena.

bat conjuntament amb la voluntat d'Elsa de casar-se amb ell.[8] El rei, doncs, apareix primer amb tota la seva autoritat i majestat per mobilitzar els brabançons a la guerra. Però és coneixedor que els brabançons pateixen una discòrdia important i que no tenen un príncep que els lideri amb prou autoritat. El rei s'adreça a Telramund perquè li aclareixi la situació. Aquest declara que, en morir el duc de Brabant, li havia encomanat la tutela dels seus fills, Elsa i Gottfried, encara menors. Que al cap d'uns anys, un dia, Elsa digué que havia perdut de vista el seu germà tot passejant pel bosc. Gottfried no aparegué i Telramund veié en el rostre d'Elsa la confessió del crim contra el seu germà. Horroritzat renuncià a casar-s'hi i ho féu amb Ortrud, filla del príncep frisó Radbod. I Frederic de Telramund acaba la seva declaració davant del rei acusant Elsa de fratricidi. Conseqüentment reclama la potestat del ducat de Brabant per ser el parent més proper del duc difunt i perquè, temps enrere, el llinatge de la seva muller havia donat prínceps a Brabant. El rei queda sorprès d'aquesta declaració i el tema mu-

8. En el *Parzival* de Wolfram von Eschenbach només es tractava d'Elsa com a princesa que volia escollir un marit entre molts pretendents, sense que es donés l'acusació d'haver mort el seu germà. Elsa només es vol casar amb aquell que Déu li assenyali. Per això espera un senyal diví al respecte. I és així com es produeix l'arribada prodigiosa de Lohengrin, que ella entén que és enviat per Déu. Wagner creua aquest tema amb el de l'acusació contra Elsa i el judici de Déu. És a dir, el tema d'Eschenbach amb els del *Chevalier au Cygne* i el *Lohengrin* (Newman, 1988: 131-133). En aquests trobem el tema de la falsa acusació, el del campió que arriba després d'una fervent pregària, les transformacions humanes d'uns cignes, un enfrontament entre una sogra i bruixa —mare del rei— i la seva nora a qui acusa d'infidelitat després d'haver intentat matar els seus fills. Els noms d'Elsa i del comte Frederic de Telramund apareixen en el *Lohengrin*, on també s'hi troba el tema de la imprecació o pregària d'Elsa: aquesta no vol casar-se amb Telramund, desafiant les darreres voluntats del seu pare, el duc de Brabant. Però el comte apel·la al judici del rei que espera que li serà favorable. Elsa plora en creure's dissortada. El seus sanglots fan que toqui una campaneta que duu penjada al coll, i el so d'aquesta campaneta —que havia pres d'un falcó ferit del qual havia tingut cura— arriba fins la cort del rei Artur a Montsalvat. El so no para fins que un senyal del Grial informa els cavallers que hi ha una donzella virtuosa a Brabant que necessita el seu ajut. I que correspon a un cavaller jove i pur com Lohengrin anar a salvar-la. Quan vol encavalcar el seu cavall apareix el cigne amb la barqueta i Lohengrin hi puja i així és conduït fins a Anvers. Llavors ve l'arribada, el combat, l'execució de Telramund, la prohibició de preguntar pel llinatge de Lohengrin, el matrimoni amb Elsa, la guerra contra hongaresos i sarraïns, els dubtes sobre la noblesa de Lohengrin, instigats per la muller d'un duc vençut per Lohengrin en un torneig, i, finalment, la declaració del llinatge i identitat de Lohengrin.

sical glossa el dubte que sorgeix en la consciència del rei. Telramund, com si se n'adonés, reafirma la seva declaració amb més vehemència. Ataca Elsa i l'acusa en escreix de mantenir una relació il·lícita amb un home. I amb fellonia (Wagner fa aquesta acotació en la seva declamació) diu que Elsa pretenia manar ella sola tot Brabant, desfent-se del seu germà, no casant-se amb Telramund i mantenint públicament un amant. Arribat a aquest punt, el rei interromp severament Telramund i crida a comparèixer l'acusada. El procediment, per tant, és típicament vindicatori, ja que tota la incoació es fa a partir de formular davant del jutge una acusació. Un cop el rei dóna per rebuda l'acusació i cita a comparèixer l'acusada, comença pròpiament el judici, tal com el rei declara tot seguit, i alhora demana a Déu que l'il·lumini davant d'un cas difícil. El rei penja el seu escut al roure que abriga el procés, senyal solemne de l'inici del judici, i a mode de jurament judicial (aquest manca, però, pròpiament) declara que no tornarà a prendre l'escut per a la seva defensa fins que no hagi emès una sentència justa i benigna. Llavors els saxons i els turingis claven les seves espases a terra i els brabançons les hi estenen, simbolitzant uns la treva judicial que el mateix rei ha iniciat, i els altres el vassallatge que els lliga directament al rei Enric. L'herald marca el lloc on penja l'escut reial com el lloc des d'on es pronunciarà la justa sentència. I crida Elsa a comparèixer. A partir d'aquest moment, Wagner obre una segona escena dramàtica que també ho és del judici. Compareix Elsa. Vestida de blanc i amb les seves acompanyants, camina molt lentament fins a situar-se al mig del cercle assenyalat per les compareixences. Veient la seva aparença, el cor —el públic de l'audiència— comenta que l'actor ha d'estar molt convençut de la culpabilitat d'aquesta acusada. El rei li demana que confirmi el seu nom i que digui si l'accepta com a jutge. Elsa assenteix amb el gest a ambdues qüestions, la qual cosa ja desafia la formalitat del judici en el sentit que la mínima emissió d'Elsa es correspon amb la seva delicadesa i innocència, i compleix mínimament amb l'obligació de respondre verbalment les preguntes del rei. Però Wagner, evidentment, ens fa entrar poèticament i musicalment en el judici tal com és viscut, deixant que parts i jutge manifestin raons i sentiments ultrapassant el límit de les formalitats del procés.

El rei demana a Elsa si coneix la gravetat de l'acusació que s'ha formulat en contra seva. Elsa percep entre la gent Telramund i Ortrud i queda estremida i entristida. Respon també amb un gest afirmatiu. El rei li urgeix que es defensi, però Elsa fa gest de no tenir rés a dir per a la seva defensa. El rei li

pregunta, doncs, si vol dir que es reconeix culpable. Llavors Elsa, després d'un moment d'absència i de tristesa, parla per primer cop i només exclama: «pobre germà meu!». El cor comenta la raresa del seu comportament davant d'un tribunal. El rei es commou i li demana que li parli amb confiança. La justícia viscuda segueix franquejant la formalitat del procés. El jutge entén els sentiments d'Elsa (Hoeckner, 1997: 106).[9] Aquests sobrepassen els silencis i les poques paraules que fins ara ha dit. I entén que aquests sentiments potser parlen més directament i acuradament perquè es manifesti la justícia. Wagner ens ho revela amb la música que embolcalla Elsa i que s'estableix en contínuum amb els temes del Grial i de Lohengrin. Un cop el rei permet a Elsa que s'hi confiï, llavors li explica amb senzillesa com ella mateixa ha vingut expressant la seva imprecació a Déu, el seu clamor. Pregava a Déu manifestant-li els seus greuges des del més profund del seu cor. Dels sospirs de la seva pregària eixí un so planyívol, tan poderós,[10] que ressonà per tot l'espai, i anà molt lluny, tant, que sentí com s'hi perdia. És el clamor de la imprecació que arriba gràcies al fort sentiment amb què es manifesta i a l'ajut de Déu (Terradas, 2008: 105).[11] Després del clam pregon i sincer, Elsa cau adormida plàcidament.

El cor d'homes comenta aquesta —per a ells— estranya experiència. El rei creu que ha de despertar Elsa d'un somni i la intima perquè es defensi, li recorda que està davant d'ell com a jutge. Però Elsa segueix la seva narració amb la mateixa actitud. I amb el tema musical del Grial revela a tothom que veia com se li acostava un cavaller. Armadura brillant, espasa al davant, corn d'or, un home pur, virtuós com mai s'havia vist. Així el cel li enviava l'heroi

9. Sobretot la música ho deixa entendre.

10. «*ein Laut so klagevoll*» que Wagner comença puntuant amb un *tremolo* i amb un *crescendo* a la primera síl·laba de *klagevoll*, i que continua marcant amb una acceleració. Hoeckner (1997: 107), dóna compte de com l'orquestra continua l'expansió vocal d'Elsa, fent com aquell so intensificat de la campaneta del falcó ferit que trobem en la llegenda de *Lohengrin*. Així el so viatjà de Brabant a la Bretanya.

11. Primer, la música acompanya el seu cant amb una expressió de candor i simplicitat; després, en descriure la projecció intensa i extensa del seu clam, amb un *crescendo* ben ferm en les cordes, però no estrident, explica el fenomen. Així Wagner il·lustra perfectament el clam de justícia de l'indefens: una imprecació que ha de tenir el poder d'arribar a un jutge o valedor de la causa. Aquest poder rau en la puresa i veritat del clam, en la seva consistència amb la justícia més perfecta i la fermesa de la seva expressió. Llavors, una divinitat, un prodigi, o una rara resposta heroica han de fer la justícia, segons aquest imaginari jurídic o justícia poètica.

de tanta vàlua, que li sabia donar un gran consol amb molta delicadesa. En aquest cavaller confia la seva defensa, ell ha de ser el seu paladí, conclou Elsa fermament. I el poble present canta amb el mateix motiu musical, així sembla que ja comença a solidaritzar-se amb ella (Hoeckner, 1997: 112). La seva imprecació l'empodera davant de la comunitat present.

Elsa es defensa amb la narració de la seva pregària imprecació: explicant com llença el seu clamor al cel, a Déu, i com amb el seu ajut, pel seu prodigi, aquest arriba fins ben lluny, fins a poder provocar la vinguda d'un cavaller de virtuts extraordinàries que lluitarà per ella. Tenim, doncs, el relat d'una súplica a la primera part, i a la segona una resposta en forma de visió que planteja clarament un combat judicial. Adorno (1966: 116-117) destacà com l'acció —l'arribada de Lohengrin i el combat judicial— és desencadenada per la força de la contemplació d'Elsa.

En una versió preliminar en prosa (Newman, 1988: 122 i ss), Wagner havia fet que Lohengrin expliqués que els cavallers del Grial s'havien assabentat que Elsa patia una injustícia, i a la vegada, al riu, un cigne s'havia acostat a ells lligat a una barqueta amb una cadena d'or. Que Parsifal, el pare de Lohengrin, en contemplació davant el Grial, havia conegut que el cigne era un ésser humà víctima d'un encanteri, i que romandria amb ells durant un any. Després de ser beneït pel Grial, Lohengrin marxava amb la barca guiada pel cigne cap al combat per defensar a Elsa (Newman, 1988).[12] És a dir, que el clam d'Elsa fou eficaç i arribà als cavallers de manera explícita, comminant-los a atendre la seva súplica. També tenien clar que el cigne era una víctima i que alhora guiaria Lohengrin cap a Elsa. Una indefensió gairebé absoluta, Elsa només podia clamar al cel, i Gottfried, aterrat per un encanteri, rebia, doncs, la seva vindicació. Gràcies a una fe infrangible (com recorda el poema de Kavafis) i a l'eficàcia miraculosa de la imprecació.

Després del seu relat, no oblidem que no ha estat pròpiament una declaració de fets ni una defensa de l'acusació, sinó el relat d'una imprecació davant la injustícia soferta, el rei s'adreça a Telramund objectant-li la seva acusació davant la imatge d'un brillant campió de la justícia. Però Telramund persisteix dient que el somni d'Elsa és per a un amant i que té proves del seu crim. Ara bé, ell se sent ofès i no vol un judici amb testimonis contradictoris, sinó que presenta la seva espasa per a un combat. El rei culmina la proposta

12. En això Wagner seguia el relat medieval anònim de *Lohengrin*.

declarant amb solemnitat que correspon, doncs, a Déu resoldre el conflicte. En escoltar aquestes paraules, tots els homes presents confirmen l'adveniment d'un judici de Déu (*Gottesgericht*). A continuació el rei demana formalment a Frederic de Telramund si vol defensar en Judici de Déu la seva acusació. Aquí, Wagner afegeix —suposem que per produir més efecte dramàtic— que el combat serà a vida o mort.[13] I demana també a Elsa si vol que un campió lluiti per ella: l'assentiment és immediat. I, en preguntar-li qui ha de ser, Elsa evoca novament el cavaller de la seva visió sense donar el seu nom. I afegeix que l'home que Déu li envia li vol donar la corona del seu país, les seves possessions i ella mateixa com a esposa.

El rei, en comprovar que ja és migdia, ordena la crida per a la compareixença dels cavallers lluitadors. Així s'efectua la crida al judici de Déu. Però ningú no es presenta per lluitar contra Telramund. Elsa prega al rei que repeteixi la crida perquè el seu campió pot ser molt lluny i no sentir-ho. Amb aquesta observació càndida d'Elsa es comença ja a posar de manifest clarament en l'obra de Wagner l'enorme distància entre la justícia divina i la humana, entre el món del Grial i el dels déus pagans, tot i que històricament tenen bases comunes. La mateixa ordalia n'és la principal, que Wagner refereix sempre com un Judici de Déu, tal com correspon al concepte històric medieval. Perquè en les ordalies medievals són els humans els qui organitzen i celebren el procediment, però és Déu qui dóna la sentència, tot i que normalment ha de ser interpretada per un jutge eclesiàstic. I l'ordalia era de procedència pagana, es torna cristiana i quedarà com un «cànon vulgar» de l'Església que, després de segles de practicar-la, la foragitarà com a estranya als seus dogmes i doctrines.

Així, Elsa respon perfectament l'esperit del Judici de Déu, barrejant constantment la fe en el prodigi diví amb el procediment humà. El que demana al rei correspon a la naturalesa de la seva imprecació: el seu clamor va recórrer l'espai fins a arribar a algun lloc llunyà gràcies al poder que Déu atorga a aquestes súpliques. Ara, lògicament, Elsa demana que la crida humana al judici es repeteixi perquè penetri en l'espai, que viatgi ben lluny, com el seu clam. Així és com ho demana al rei. I el rei ordena per segon cop que es faci la crida. Però els timbals assenyalen l'absència de resposta amb una tensió

13. Els combats judicials més coneguts no eren «a vida o mort», sinó que, amb armes menys mortíferes, es deixava el resultat del combat per ser interpretat pel jutge. Així, per exemple, trobem el combat judicial comú «amb escut i bastó».

expectant. Els homes presents comenten fatídicament que Déu jutja amb un silenci ben trist. De fet, aquest és el cas per al comú de la humanitat i és el tema que veurem en un dels poemes de Kavafis: la legitimitat ètica i poètica del clam d'Elsa —en la vida real— queda sotmesa a un atzar que normalment perpetua la indefensió, o que extraordinàriament pot desembocar en un fet rar que es tradueix en justícia. Però Wagner no cedeix a aquest realisme, una Elsa a qui no li arriba el cavaller i que perd la seva causa, el seu honor, i esdevé fàcil objecte de burla per la seva gran pretensió. I no sembla que sigui per efecte del romanticisme, ja que una tragèdia així podia també obtenir una resolució estètica formidable. I, en altres drames wagnerians —com en el *Tristany*—, el compositor treu un gran partit d'una desfeta humana. Però en el *Lohengrin* sembla que assistim a un altre programa wagnerià: l'exaltació d'una simbologia religiosa —el poder del Grial— que la religió instituïda en la realitat social havia descuidat. Per això Wagner protegeix tot el *Lohengrin* amb els temes del Grial i aquest símbol és el gran vencedor del seu drama. El Grial representa la força d'un ideal d'amor i valor invencibles. Per això ha d'arribar Lohengrin, ha de vèncer en el combat judicial i s'ha de casar amb Elsa. Enmig del silenci esmentat, Elsa cau de genolls i ara ja no relata el seu clamor, sinó que directament clama al cel —tal com queda l'expressió en el llenguatge popular—. Demana a Déu que, ja que va fer que arribés el seu clamor fins al cavaller,[14] i que se li aparegués en somnis pel seu diví voler, que ara, de la mateixa manera, li vingui a fer costat de veritat. Les dones que la circumden també s'agenollen i s'afegeixen a la pregària. I Elsa implora de nou que Déu li permeti veure'l tal com ja el va veure i que talment arribi a defensar-la. És a dir, que la visió de l'adveniment de Lohengrin sigui una promesa divina d'acompliment forçós, per mor de la mateixa voluntat divina que causà el somni d'Elsa en resposta al seu clamor. Així, Elsa crea la fusió entre el clam humà de justícia i el símbol diví d'una justícia perfecta. Wagner fa que la música d'Elsa s'acobli perfectament als temes del Grial i *Lohengrin*. El poder del Grial davalla en una comunitat humana. Però és la fe d'Elsa que transfigura el final de la segona escena del primer acte. El que succeeix és l'acompliment del somni creat pel seu clamor. Per a Elsa és la veritat divina que entra en la realitat humana —la legitimació de l'ordalia—; per als altres

14. Aquí Wagner fa com si l'espectador conegués la versió preliminar en la qual s'explica com el clam d'Elsa arriba als cavallers del Grial.

és un miracle, un prodigi que encara no acaben d'entendre. En l'escenari Elsa roman estàtica, com en l'èxtasi de la seva visió, i els altres es mouen tractant de copsar la materialitat del símbol: el cigne, la cadena, la barca, el cavaller, l'armadura, el corn, l'espasa. Quan Elsa el veu realment per primer cop, llança un crit. Així com amb el seu clamor Elsa havia creat la visió, ara, amb aquest crit (Hoeckner, 1997: 113) davant de la seva realització, enceta un drama en el qual la seva causa quedarà ampliada a més conflictes: el tabú sobre el llinatge de Lohengrin i la irrupció d'Ortrud com la d'un geni del paganisme. Wagner era conscient del poder que dipositava en el personatge d'Elsa per fer brollar tota aquesta conflictivitat en una forma dramàtica original (Hoeckner, 1997:98).[15]

Un cop Lohengrin desembarca, es confirma que coincideix perfectament amb la visió que Elsa tingué d'ell com a resposta al seu clamor. Artísticament això s'ha pogut interpretar com que Lohengrin és una creació escènica de la voluntat d'Elsa (Hoeckner, 1997: 116). Ara, es pot dir també que és el resultat d'una representació teatral de l'eficàcia d'un clamor jurídic, d'una imprecació. És la glossa artística d'una tradició de dret costumari: que un poble espera que algun poder assisteixi a la indefensió més absoluta. Per això la imprecació esdevé una fórmula per ser legitimada jurídicament: implora el poder d'un jutge omnipotent, Déu. Ho fa a partir d'una injustícia que es pateix i s'invoca un judici o el seu equivalent, en aquest cas un judici de Déu, una ordalia.

Lohengrin, després d'acomiadar-se del cigne, saluda el rei, i jutge, el qual immediatament reconeix el perquè de la seva vinguda. Lohengrin li declara que ha vingut a combatre per una donzella víctima d'una greu acusació, i, adreçant-se a Elsa, li pregunta si vol que esdevingui el seu protector. Així Lohengrin es presenta clarament com a vindicador de qui, sense la seva intervenció, es troba en una situació d'indefensió. Recordem que en una versió prèvia Wagner feia que Lohengrin aclarís més el perquè de la seva arribada, dient que, mentre els cavallers es trobaven al temple del Grial, l'aire hi portà el so d'un lament portentós que els féu saber a l'instant que una donzella es trobava en greu dificultat (Hoeckner, 1997: 122). La missió de Lohengrin que Wagner coneix és, doncs, ben explícita i entra perfectament dins la lògi-

15. Hoeckner ho destaca molt detalladament. Wagner declara que l'Elsa que ell crea té una enorme capacitat redemptora i fa d'ell un «revolucionari absolut».

ca vindicatòria: la imprecació d'Elsa és eficaç —amb l'ajut diví— i aconsegueix instaurar un procediment judicial humà, una ordalia.

El combat judicial es fa d'acord amb una normativa processal (Hoeckner, 1997: 122): declaració de la causa per la qual ha vingut a lluitar Lohengrin i submissió al judici de Déu; acceptació del repte per part de Telramund; àrbitres bilaterals per al combat; definició del camp de la lluita; proclamació de la llei i ordre del combat, amb interdiccions i penes corresponents per fraus i màgiques; els dos combatents s'encomanen a Déu amb la mateixa fórmula; pregària i invocació del rei i jutge perquè Déu estigui present en el combat i doni el seu veredicte amb l'espasa que ha de vèncer; que la saviesa divina imposi la justícia que la niciesa humana no pot atènyer. I tant Elsa i Lohengrin d'una banda, com Ortrud i Telramund de l'altra, confien en l'èxit de la seva causa. Emperò Ortrud confia més en la força de Telramund i aquest en Déu, igual que Elsa i Lohengrin. El rei reitera la seva invocació perquè Déu estigui present i mostri clarament el seu veredicte amb la millor força d'una espasa, la qual cosa coincideix amb les pregàries i admonicions de les consuetes del judicis de Déu, això sí, amb jutges eclesiàstics fent aquestes pregàries i altres admonicions (Terradas, 2008: 239 i cap. XXI). Ja hem dit, però, que la no-presència d'autoritats eclesiàstiques referma la imatge que vol donar Wagner d'una religiositat simbòlica que, d'una banda, entronca amb el paganisme, i, de l'altra, cedeix a un simbolisme alternatiu al de l'Església, el del temple del Grial i els seus cavallers.

El rei i jutge és qui dóna l'ordre del combat tocant tres cops el seu escut amb l'espasa per indicar l'entrada dels combatents en el recinte de la lluita, el seu estat de preparació i l'inici del combat. El resultat del combat judicial és clar: Telramund cau a terra vençut per un cop de Lohengrin. Això bastaria perquè el rei declarés que Déu havia sentenciat a favor d'Elsa. Però Wagner introdueix un final més dramàtic en el qual Lohengrin perdona la vida a Telramund, tot i que el pot occir per dret. El procés finalitza quan el rei despenja el seu escut de l'arbre. Salvant, doncs, alguns detalls, tot el procés que exposa Wagner s'adiu perfectament amb el d'un combat judicial medieval promogut per l'eficàcia espiritual i jurídica d'una imprecació, la d'Elsa. Tota la força d'aquesta justícia rau en la iniciativa d'Elsa. Per això, l'estreta relació entre el seu tema musical i el del Grial, ja en el preludi de l'obra. Artísticament s'ha remarcat com Lohengrin es pot considerar nascut del somni musicalitzat d'Elsa, i això com una idea molt arrelada en el pensament de Wagner, la d'un principi femení creador i musical enfront d'un

principi masculí que interpreta amb poesia oral (Hoeckner, 1997: 124 i *passim*).

La sospita de Kavafis

Kavafis (1991 [1898]) té un parell de poemes —*Lohengrin* i *La sospita*— en els quals formula un argument contrafactual i una sospita. En el *Lohengrin* hi ha dues narratives. En totes dues hi sobresurt un rei i jutge que s'apiada d'Elsa. En la primera apareix el cigne (i darrere d'ell se suposa que Lohengrin; l'aparició del cigne és, de fet, el que indica que es tracta d'un prodigi) després de la insistència d'Elsa, que diu al rei que el seu cavaller està lluny, molt lluny i que per això no ho sent, que cal repetir la crida. Però la segona narrativa, que comença queixant-se del «nostre infortuni», conta que el rei ja es torna cap a l'herald amb poques esperances, i que la crida es repeteix una i altra vegada sense que Lohengrin arribi, no arriba mai. I, no obstant això —conclou el poema—, la fe es manté inviolable. Aquesta seria la imprecació realista en la qual no valen miracles —la del «nostre infortuni» que diu Kavafis—, però que, malgrat el seu fracàs reiterat, es continua fent perquè la fe no s'apaga. Així, Kavafis ens diu d'escreix que la crida al vindicador de la justícia, a la defensa de l'innocent, no s'apaga malgrat que mai no apareix. És la imprecació *necessària* —i, per tant, natural que dirien els antics grecs— que s'imposa. El Lohengrin de la llegenda medieval i el romàntic resolen la proesa en l'imaginari. Kavafis destaca, però, que la crida vindicatòria s'anirà fent encara que en cada injustícia el «seu Lohengrin» —el seu vindicador— no aparegui o no tingui prou força. La fe no decaurà encara que la injustícia es perpetuï, el clamor s'anirà expressant reiteradament.

En l'altre poema, *La sospita*, Kavafis diu que hi ha encara el pitjor, quelcom que millor que no s'hagués de dir mai, i és que algú ens vindrà a comunicar —i Kavafis insisteix que seria millor no escoltar aquest missatge i pensar que el missatger està enganyat— com ha anat de fet el judici i que, amb tot —cigne, espasa màgica i sant Grial—, en realitat és Lohengrin qui cau vençut per Telramund. És a dir, que, malgrat l'arribada prodigiosa de Lohengrin, i amb els poders o virtuts que a ulls de tothom el fan superior al seu contrincant, resulta derrotat. El vindicador de la bona causa perd el combat.

Amb aquests dos poemes Kavafis ens diu dues coses molt importants i ens deixa la pista oberta per a una altra consideració sobre el Lohengrin. Primer

ens diu que sovint la defensa efectiva contra una injustícia no arriba mai, però que no ens cansem de clamar contra ella. Això és el que per als antics grecs (Eschyle, 1946)[16] seria la necessitat (com a fet natural o físic) de la imprecació, malgrat la seva ineficàcia de resolució judicial i d'execució de la sentència justa que en derivaria. Després ens diu que èticament encara hi ha una cosa pitjor i és que en el «combat judicial» perdi la justícia i s'ofengui encara més la innocència.

Ara, suposem que el primer cas, i especialment el segon, fossin veritablement justos, èticament i jurídicament. Això seria perquè la acusació contra Elsa seria veritable i llavors Lohengrin hauria de perdre en el combat o, senzillament, no aparèixer. En el drama wagnerià aquesta opció no queda descartada fàcilment. Però es transforma en una altra qüestió que és la prohibició que Lohengrin imposa a Elsa i a tothom sobre inquirir pel seu llinatge, les fortes instigacions d'Ortrud i Telramund, i la transgressió o irreverència d'Elsa que duu al desenllaç tràgic del drama.[17] Però en la mateixa obra de Wagner apareix un tema molt important per al compositor i que, poc o molt, afecta la majoria de les seves composicions: el conflicte entre el paganisme germànic i el cristianisme medieval. En el *Tannhäuser* —com un anvers del *Lohengrin*[18]—, tot el drama està recorregut per un paganisme exòtic i sensual confrontat a un cristianisme ascètic i sublimador. I, tot i que la *Tetralogia* dóna el protagonisme als déus pagans i als seus herois, el *Parsifal* reprèn el paganisme també exòtic i sensual del jardí i castell de Klingsor davant del castell i temple del Grial, virtuós i místic. Aquesta confrontació crea una tensió tal que només es pot expressar musicalment amb tota la seva intensitat.

En el *Lohengrin*, el conflicte entre paganisme i cristianisme es manifesta en la perseverança d'Ortrud per fer caure Elsa i escatir el llinatge del seu espòs, i en la seva vindicació dels déus pagans com a venjadors. Però es manifesta sobretot —des del punt de vista del dret canònic i processal dels judi-

16. En *Les suplicants* d'Èsquil, les dones amenacen de penjar-se si els seus clamors no poden arribar fins als déus olímpics (v. 160) i reiteren la mateixa amenaça al rei i poble dels pelasgs si no els donen asil, atenent les seves súpliques. Així ens trobem en un altre context en el qual el drama pot encaixar uns extrems que el compromís idealista del *Lohengrin* rebutja.

17. Desenllaç que alguns amics de Wagner l'instaren a canviar; ell mateix en dubtà una mica, però finalment es va decidir a conservar l'argument de l'obra tal com ja s'havia estrenat.

18. En el *Tannhäuser* és el cavaller qui ha de ser salvat, redimit per una donzella senzilla i virtuosa com és Elisabet, finalment una santa.

cis de Déu (Terradas, 2008)— en l'acusació que fa a Lohengrin d'haver emprat màgia o algun encanteri per arribar a vèncer un guerrer tan provat com Telramund. Perquè cal tenir en compte que la prevenció contra la màgia en la celebració d'una ordalia o judici de Déu era quelcom recollit en les diverses consuetes cristianes. El reu de l'ordalia havia de sotmetre's a un ritual d'exorcisme per purificar-se'n. Així, doncs, resulta que precisament són uns pagans els qui acusen Lohengrin d'haver-se valgut d'algun encanteri màgic. Perquè, de fet, la mateixa ordalia cristianitzada no hauria acceptat en principi una acció prodigiosa, un miracle fora de lloc. La intervenció divina quedava restringida al resultat del combat, i encara aquest resultat havia de ser interpretat per una autoritat judicial eclesiàstica. En l'ordalia de Lohengrin i Telramund hi ha, doncs, una qüestió de forma que hauria pogut anul·lar tot el procés. Dit en altres paraules, l'acusació d'Ortrud i de Telramund contra Lohengrin tenia sentit precisament en una ordalia cristiana, encara que ells la volien deslegitimar des del seu posicionament pagà. Aquí es podria inferir que ells dos eren més fidels a la formalitat ordàlica d'origen pagà, i que encara que el cristianisme l'hauria reprès amb canvis importants —més de contingut que de forma, pel que sabem (Terradas, 2008)—, en aquest cas el miracle inicial, la forma prodigiosa com apareixia Lohengrin, comprometia la formalitat inicial de l'ordalia en la qual tots dos combatents s'iniciaven sense cap altre avantatge visible, i invisible només la justícia de Déu ignota als homes fins al final del combat. La part pagana es carrega de raó amb aquesta observació i amb el tema central del drama: la necessitat de conèixer el llinatge de qualsevol persona compromesa amb el poder o la justícia, perquè aquests eren diferents segons l'estatut personal de cadascú. El «convencionalisme social» —saber de quin llinatge ve algú— era fonamental en el món social medieval. I encara menys es podia dispensar en un procés judicial. És a dir, que l'anonimat de Lohengrin podia fer sospitar un origen plebeu, i aquest estatut no podia canviar-lo ni un combat per una causa justa. A més, Elsa li prometia el desposori i el consegüent domini sobre el ducat de Brabant. Lohengrin podia ser un oportunista que valent-se d'un muntatge miraculós es fes amb un ducat en el qual fins i tot podia obtenir el títol de rei. És potser per aquest rerefons que en el drama de Wagner es deixa ben palès que només aspira al títol de protector de Brabant.

Veiem, doncs, que la presència d'un paganisme intensament i reiteradament vindicat obliga Wagner a donar un gran protagonisme dramàtic a Ortrud (les dues primeres escenes del segon acte són úniques en aquest sentit) i

a partir de la quarta escena Ortrud, i després Telramund, ja se senten capaços de desafiar el poder de Lohengrin. El desafiament arribarà fins al final. I al final precisament es trobaran també fit a fit els prodigis del paganisme i del cristianisme: descobrim que el cigne era el germà d'Elsa, que havia patit un encanteri per part d'Ortrud, i Lohengrin, pregant a Déu, desfà l'encanteri, tot retirant la cadena que Ortrud havia posat al coll del cigne, i així presenta als brabançons el seu príncep.

Com en el *Tannhäuser* o el *Parsifal*, guanya l'esperit del cristianisme, però amb un desgast molt considerable infligit pel paganisme. En el *Tannhäuser*, el *Lohengrin* i el *Parsifal* la felicitat s'esvaeix i només queda d'ideal cristià de virtut, tres dones mortes i una desapareguda (Elisabet, Elsa, Kundry i la Venus del Venusberg).

Referències bibliogràfiques

Adorno, T. W. (1966). *Essai sur Wagner*. Gallimard, París.

Eschyle (1946). *Les Suppliantes*. Mazon, P. (ed.). Les Belles Lettres, París.

Hoeckner, B. (1997). «Elsa Screams, or The Birth of Music Drama». *Cambridge Opera Journal* 9(2).

Hunt, G. G. (2004). «Ortrud and the Birth of a New Style in Act 2, Scene 1 of Wagner's *Lohengrin*». *The Opera Quarterly* 20(1).

Kavafis (1991). *Obra poética completa*. Edició bilingüe d'Alfonso Silván Rodríguez. La Palma, Madrid.

Newman, E. (1988). *Wagner Nights*. The Bodley Head, Londres.

Terradas, I. (2008). *Justicia vindicatoria*. CSIC, Madrid.

Turbulències i incerteses en la història de la comunicació escrita

Jesús Tuson
Universitat de Barcelona

Sebastià,

Ara fa gairebé tants anys com els que comprenen el temps que ens coneixem, va ser amb les teves veu i paraules incitants que vaig sentir a parlar d'un vell pagès qualsevol del segle xix que, en el recorregut total de la seva existència, no hauria arribat a rebre tants impactes informatius com els que a nosaltres, llavors urbanícoles en els últims decennis del segle xx, ens podrien colpir en només un sol dia.

Animat, doncs, per les teves idees, no em va costar gens ni mica imaginar aquell bon home relaxat i feliç, gairebé rousseaunià, capaç de parlar-nos, amb parsimònia, de l'any de la pedregada, dels forasters que havien arribat al poble vestits de manera estrafolària, del naixement esglaonat de les criatures, d'aquella collita memorable, de l'any de les inundacions, d'un difunt aproximadament cada quinquenni o de la presència puntual dels firarires, any rere any, pocs dies abans de les festes patronals. Ben al contrari, les nostres vides tot sovint es veien sotmeses a acceleracions i canvis de ritme: acumulació d'impressions insospitades, trobades constants amb persones que es creuaven per primer cop amb nosaltres, i tota mena de notícies, de situacions i de problemes a què calia fer front improvisant respostes poc o gens previstes.

Així, doncs, i tornant al present, és clar que no sabem ben bé si la sacsejada de fets i sensacions que avui ens destaroten acabarà estabornint definitivament el nostre pobre cervell *sapiens*, o bé si aquesta estructura magistral i atzarosa de l'evolució, que empetiteix els ginys més agosarats de la ciència-ficció, sabrà trobar els camins i les dreceres necessaris per esmorteir, ordenar i, doncs, relaxar (és a dir, per fer a mida humana) l'allau que, cada dia, ens atabala i ens obliga a establir moments de pausa i serenor per tal de no acabar engolits pel remolí d'una vida tan atrafegada.

SEBASTIÀ, *PAR LUI MÊME*

I em ve al cap, ara, que bona part de la teva obra (sobretot la més recent) endinsa les arrels teòriques en un contrapunt com aquest en què, ja llavors, marcaves la diferència entre un món potser tranquil, en part perdut, i el ritme sovint frenètic de les nostres vides modernes fetes, si més no a estones, de comunicació amuntegada i indiscriminada. Et prego, doncs, que em perdonis si ara, per justificar les consideracions parcials i anecdòtiques que faré de seguida sobre alguns aspectes de l'escriptura, em prenc la llibertat de sintetitzar el que em semblaria essencial del teu pensament, tot i saber —ai!— que les simplificacions i les sortides de context hi seran un risc gairebé inevitable. Posats, doncs, a continuar imaginant, em permetré considerar que allò característic de la teva reflexió recent es pot entendre, amb l'ajut d'un estil allegòric ben clàssic, com un camí que comença amb les «turbulències» provocades pels canvis accelerats del temps que ens ha tocat viure; uns canvis que generen «incerteses» perquè trenquen les «rutines» o «rituals» que formen part de la seqüència habitual dels dies i, doncs, representen pautes de conducta ben conegudes, amables i tranquil·litzadores. La conseqüència immediata de les incerteses és l'«ansietat», el «desassosec» o el «neguit», que són a l'inici d'una nova etapa en el camí: una reacció de supervivència a la recerca de l'«apaivagament de l'ansietat» mitjançant la creació o construcció d'algun tipus d'ordre que representi una mena d'adaptació, si més no momentània, a les circumstàncies noves; tot esperant (ara ja amb un xic més d'aquesta confiança o seguretat que ens hi aporta l'activació de les defenses) la propera sèrie de canvis que ens obligarà a posar en joc, un altre cop (pobres sísifs!), tot el procés de reacció davant les noves turbulències que no trigaran gaire a fer-se presents. Tot això ho contextualitzes o ho encabeixes, en ocasions diferents i des d'una perspectiva —crec— optimista, en el marc d'uns sistemes d'equilibri i progrés que, com has destacat ben sovint, formen part de qualsevol itinerari vital i, més encara, que garanteixen la continuïtat dels individus i de les espècies en un procés que passa, de manera indefugible, per tota una sèrie d'adaptacions a l'entorn que impliquen, també, l'evolució de la pròpia espècie: una espècie que es fa, es desfà, i es torna a fer en els canvis.

Aquest itinerari teòric, que has sabut aplicar a tot de circumstàncies vitals, sobretot a les que remeten a la convivència i, especialment, a una varietat extraordinària de situacions comunicatives, també l'has sabut referir a una

activitat tan transcendental i estimada com l'escriptura en la seva dimensió artística: una activitat entesa com a forma «d'apaivagament d'una ansietat que creixia proporcionalment a la informació recaptada», com vas expressar en un llibre memorable en què, ara fa un decenni i mig, ens ensenyaves a comprendre la comunicació. Allà ens deies que l'escriptura, sense menystenir en cap moment la dimensió essencialment oral de la nostra facultat lingüística, obria la possibilitat de posar ordre a situacions de complexitat en la mesura en què ens proporcionava una memòria externa que descarregava i, doncs, relaxava la memòria interna. I, a més, que ens permetia poder controlar el munt inabastable de la informació que s'anava acumulant en la vida de les col·lectivitats humanes ja des de l'època llunyana de les configuracions urbanes del neolític. Mirem-nos-ho amb una mica de calma, això.

Turbulències en els inicis de l'escriptura

En la història de l'escriptura hi ha buits testimonials (o documentals, si es vol) que estimulen la nostra imaginació i ens inviten a construir, com és habitual en ciència, algunes «suposicions raonables» regides pel principi llatí de la *conditio sine qua non*. Dit d'una altra manera i amb un exemple meridià: si ara trobem indicis inequívocs de la presència *sapiens* a Austràlia, ja fa cinquanta mil anys, és evident que aquells humans sabien com arribar-hi navegant, encara que mai no s'hagin trobat restes datables de naus d'aquella època. De manera semblant, haurem de posar a treballar la imaginació per reconstruir determinades situacions que ens expliquin els inicis i l'evolució d'una activitat que, com l'escriptura, no ens ha deixat ni la crònica del seu naixement, ni la dels canvis més transcendentals.

Amb l'antecedent curiós i enginyós de les antigues *bullae*, amb *calculi* a l'interior, i de les penyores d'argil·la, a les quals s'ha assignat de manera força raonable el paper d'elements comptables, les tauletes més antigues de fang cuit que es conserven, d'ara fa una mica més de cinc mil·lennis, contenen les primeres informacions sobre ofrenes fetes als temples mesopotàmics; i també sobre les entrades i sortides de queviures als magatzems de les primeres ciutats en aquell Orient Mitjà. Poc després, en tauletes com aquestes apareixen llistes sobre l'assignació de terres de cultiu, sobre la distribució de racions de menjar, sobre la compra i venda d'objectes o, anys a venir, sobre les fetes i malifetes dels prínceps i reis d'Ur, Uruk, Lagash, Babilònia i moltes altres

ciutats el nom de les quals ens transporta als espais de la fantasia. També hi trobem inscripcions en què consten les lleis i, en general, tota mena de normes amb què es regulava la vida ciutadana. L'escriptura, doncs, va néixer com a forma de comptabilitat i com a sistema de propaganda i de control.

Davant, doncs, l'allau d'informacions que calia retenir, especialment per portar els comptes d'unes ciutats que, ara fa cinc mil anys, acollien més de deu mil persones (n'hi ha que parlen fins i tot de cinquanta mil), costa molt poc d'imaginar l'ansietat dels gestors i l'apaivagament que devia representar tenir-ho tot fixat i ben conservat amb els signes estables d'una primera escriptura del tot funcional, principalment orientada als afers administratius; una solució espectacular, inici d'una pràctica que va tenir el seu origen en la necessitat estricta. A partir d'aquell moment, per conèixer quines eren les existències del magatzem centralitzat, ni havies d'anar-hi a comptar sacs, caixes, dipòsits i altres recipients plens de productes, ni calia retenir-ho tot a la memòria. Només havies d'anar a mirar el cabàs de les tauletes per fer-te càrrec de l'estat del magatzem i saber si les racions de menjar arribarien l'endemà per a tothom.

I, és clar, amb aquest nou sistema, l'ansietat havia de deixar pas a l'apaivagament derivat de l'ordre, perquè l'allau d'informació estava ben controlat. Així s'explica l'èxit de l'escriptura en aquelles urbs neolítiques: el nombre de tauletes trobades que es conserven en tot de museus arreu del món supera les tres-centes mil; i això vol dir que, entre les perdudes i les que encara estan soterrades, el nombre total podria ser literalment astronòmic. I també s'explica que naixés un ofici prestigiós, corporativista i heretable: el dels escrivans. Una professió de la qual donen fe totes les escultures que trobem en molts museus amb aquests funcionaris indispensables representats en posició sedent.

L'execució original de la idea de fixar la informació mitjançant uns símbols gràfics fets sobre una superfície estable és una de les grans troballes de la cultura, allà on la vida dels grups humans, amuntegats en recintes emmurallats, s'havia fet força complexa. Però l'escriptura alliberadora també va generar noves pertorbacions, perquè, si havia d'arribar a ser fidel als recursos de la parla, havia de fer lloc ràpidament a nous neguits a causa del nombre elevadíssim de pictogrames (després, logogrames) que calia controlar. Els escrivans, però, un cop més, van saber trobar solucions genials per fer baixar el neguit originat per la complexitat; i es van empescar tot de canvis gràcies als jocs de la intel·ligència pràctica: van concebre sistemes d'abreujaments i, so-

bretot, van descobrir que era possible la creació de modalitats diverses d'escriptura fonètica com els sil·labaris (aplicant-hi el principi *de rebus*) i els alfabets (fent l'envit de l'acrofonia). De fet, la troballa d'aquests darrers sistemes s'ha de veure com el resultat d'assajar solucions tècniques per simplificar i fer més ràpida, senzilla i còmoda l'escriptura; cosa que s'entén fàcilment si tenim present que els escrivans ho eren a temps complet i no s'estaven d'assajar solucions a tot de problemes per tal d'alleugerir la feina. I només cal fer un salt temporal per poder observar procediments anàlegs, en l'època medieval, amb el riquíssim repertori d'abreujaments que, en alguns casos, deixa ben curts els hàbits d'escriptura propis de la textualitat compendiosa a què ens tenen força habituats determinats serveis de missatgeria instantània.

Gutenberg: ansietat i apaivagament

Farem, ara, un nou exercici d'imaginació que ens transportarà, també temps endarrere, al món d'aquells «grans invents» que ens oferia un professor danès fictici en la publicació infantil d'uns anys ben foscos i tristos; i mirarem de trobar la solució a un problema complex que ens planteja la dubtosa utilitat i possibilitat combinatòries dels quatre elements que hi ha a continuació: en primer lloc, tenim unes medalles i també l'art d'encunyar-les (l'execució, doncs, de les matrius i la producció seriada dels exemplars que podríem oferir en un mercat determinat); en segon lloc, hi fa acte de presència el paper (suposem que ja fabricat); el tercer element és una premsa de vi que, com ja ens indica el seu nom, té una utilitat molt ben establerta, però també podria ser apta per fer una certa pressió sobre superfícies que oferissin algun tipus de resistència; en quart lloc, i per acabar, tenim uns recipients plens de tintes de colors diferents (preferentment, el negre i el vermell). A la vista, doncs, d'aquest estoc d'objectes, ben heterogenis excepte per la possible relació entre el segon i el darrer, no sabríem ben bé per on començar si del que es tractava era d'aconseguir algun objectiu agermanant-los tots quatre.

Anem ara cap a mitjan segle xv i mirem d'experimentar l'angoixa i la tensió que podia generar atendre la demanda creixent de llibres, en contrast amb la feina feixuga i lentíssima que calia fer per obtenir-ne còpies manuscrites elaborades de vegades sota dictat (per fer-ne diverses alhora) i treballant en aquells *scriptoria* sovint molt defectuosament il·luminats. Doncs bé, Gutenberg, l'orfebre de Magúncia, va ser la persona capaç de resoldre aquest pro-

blema angoixant amb el miracle fabulós de la multiplicació de les còpies, establint un diàleg apassionant entre els quatre elements anteriors, amb una visió genial de les etapes i els mitjans que havien de fer possible un invent complex (i alhora senzillíssim, elegant, un cop executat). Una troballa que, en opinió de tothom, va obrir les portes a la modernitat perquè va fer possible, en teoria i en la pràctica, la difusió dels escrits i, doncs, va facilitar l'accès generalitzat al coneixement.

La idea, com ja sabem, va consistir a fondre lletres metàl·liques independents (en lloc de medalles o monedes), confegir els textos, col·locar cada pàgina en la base d'una premsa modificada, entintar la pàgina, dipositar-hi un paper al damunt, fer baixar el braç de la premsa, apujar-lo tot seguit, recuperar el paper (ara ja imprès) i repetir l'operació un nombre indefinit de cops. D'aquesta manera, Gutenberg va enllestir, cap a l'any 1455, uns dos-cents exemplars de la «Bíblia de les 42 línies», cadascun de gairebé mil tres-centes pàgines. Val a dir que observar aquesta obra genial (per exemple a la Morgan Library, de Nova York) és gairebé experimentar l'èxtasi. I costa ben poc imaginar la sensació d'apaivagament generat per la contemplació, ja feta, d'una obra tan increïble que alguns van considerar impossible sense una mediació diabòlica.

Sigui com sigui, si ara arribéssim a esborrar de la història l'invent de Gutenberg, de cop hauríem d'imaginar una trajectòria humana ben diferent, si més no en la immensa majoria dels nostres espais culturals: un altre món, carregat d'incerteses irresoludes. I el que ens ensenya Gutenbeg amb el seu exemple és que els problemes hi són perquè es poden resoldre; i que una de les coses que cal fer per apaivagar l'ansietat que se'n deriva és posar en marxa l'enginy i desplegar l'energia necessària perquè la inventiva humana tingui el suport que la societat ha de donar per força a totes aquelles iniciatives i persones que tenen la clau del progrés; és a dir, del benestar futur de tota la població.

Una eina que no té substitut

I parlant del futur, és a dir, d'aquest territori indefinit que, gairebé per defecte, és el regne privilegiat de les incerteses, no ens estarem de posar-hi, per avançat, una mica d'apaivagament previsor o preventiu. Més que res, per si de cas hem de fer front a turbulències majúscules sobre l'avenir de la nostra estimada escriptura. I potser la millor manera de vacunar-nos contra les po-

sicions negativistes, les d'aquella gent que tot ho veuen ben fosc i que vaticinen per sistema un futur en què assistirem desconcertats a la destrucció de l'escriptura, serà tornar a posar en marxa la maquinària imaginativa i tractar de fingir un món en què hauríem de prescindir d'una eina que, no ho oblidem pas, fa més de cinc mil anys que ens resol un munt de problemes.

Alguns indicis del daltabaix que ens amenaça serien aquests: cada cop més, la comunicació es fa forta en l'omnipresència d'imatges visuals i sonores (mirem sinó la publicitat, la televisió i tot allò que surt a les pantalles dels ordinadors); afegim-hi que les noves tecnologies fan possible la proliferació d'intercanvis orals de tota mena, cosa que ens permet prescindir de la lletra; la missatgeria escrita, pel seu cantó, va de baixa i, a més, està limitada en molts casos a un nombre ridícul de caràcters; a més, la qualitat d'aquests i d'altres missatges és molt baixa i es defineix per la instrumentalitat i per tota una bateria d'abreujaments que subverteixen definitivament les normes més elementals d'educació ortogràfica. Per acabar-ho d'adobar, són reiteratives les notícies que ens presenten unes estadístiques segons les quals la meitat de la població no llegeix ni tan sols un llibre a l'any. Amb un panorama com aquest, la conclusió que proclamen és del tot inevitable: l'escriptura no pot ser res més que un afer de molt pocs anys.

La contrargumentació, però, ben esquemàtica i contundent, pot començar pel final: mai en la història s'havia donat el cas que el cinquanta per cent de la població llegís un o més llibres cada any (i no oblidem pas que la lectura també s'executa sobre papers no necessàriament relligats!); més encara, mai no hi havia hagut tantíssima gent alfabetitzada i, doncs, potencialment lectora. A més, la publicitat i altres mitjans de comunicació fan ús habitual de la lletra, fins i tot amb missatges en què, de tant en tant, es pot detectar una clara voluntat retòrica. I pel que fa a la comunicació instrumental en les xarxes socials, fóra recomanable ser discrets i no immiscir-se en la correspondència privada. Tot plegat, el futur permet albirar l'aparició i la potenciació de formes i estils emergents d'escriptura adaptats a les noves condicions i exigències textuals i contextuals. A més, veurem néixer i créixer sistemes de tractament de textos encara més efectius; i disposarem de programes de correcció i també de traducció cada cop més acurats. Molt especialment, les noves tecnologies ens permeten viure avui ben tranquils pel que fa a la conservació de tota mena d'informació i creació escrites (benvinguda la digitalització de documents, benvingut el «núvol»); de manera que ara són pràcticament impensables els efectes d'un desastre natural, com la destrucció

accidental de les biblioteques, o el resultat indigne de la crema intencionada, perversa i inhumana dels llibres; dues menes de catàstrofes que, abans, esborraven del mapa obres irrecuperables. Afegim-hi, en aquest context, les facilitats actuals en l'accés a la lectura gràcies a tota mena de serveis que, de pagament o de franc, ens permeten trobar-nos amb els llibres i carretejar veritables biblioteques amunt i avall en uns ginys increïblement lleugers. El que és previsible, doncs, no és l'oblit de l'escriptura i de la lectura; més aviat tot el contrari, perquè avui tenim les eines perfectes per a la seva potenciació.

I per si de cas hi ha algú que no n'estigui convençut del tot, mirem de fer un darrer joc d'imaginació: el que ens porta, ara, a representar-nos un món futur sense escriptura. Perquè és del tot cert que s'ha acabat l'escriptura i, doncs, en les escoles ja no s'aprèn de lletra (només s'estudien les unitats i la sintaxi de les imatges). I, com que la lectura no tan sols és sobrera, sinó absolutament inexistent i desconeguda, ja no tenim editorials, ni biblioteques, ni llibreries, ni quioscos. Perquè, no tan sols han desaparegut els llibres, també és evident que ho han fet les revistes i la premsa. Pel seu cantó, les biblioteques (les privades i les públiques) o bé resten tancades perquè només contenen uns volums estranys amb signes del tot indesxifrables, o bé s'han usat per generar energia calorífica.

Òbviament, la capacitat lingüística dels humans roman intacta en la seva dimensió essencial i primària: l'oralitat. Així, doncs, i per posar-ne només uns pocs exemples, aquell és el propietari de la seva casa, incloses les terres adjacents, perquè així ho diu ell; aquest altre és metge, o advocat, o filòleg, perquè ha fet la carrera corresponent —íntegrament oral, és clar— segons que ho afirmen tots i cadascun dels membres del professorat i ho testimonia, verbalment, el funcionariat de les facultats en què s'imparteixen aquests estudis; i cada any hem fet les paus amb l'autoritat fiscal nostrada perquè així ho han dit les veus que el vent s'endugué i, és clar, som gent de paraula. Per acabar-ho d'arrodonir, els ginys electrònics no tenen teclat i (només un petit detall) totes les comunicacions científiques, econòmiques, esportives i la resta es fan verbalment en congressos variats, sense registres escrits de cap mena. El resultat és, òbviament, que o bé algunes companyies químiques han fet els negocis dels segles desenvolupant productes per potenciar la memòria, o bé que la humanitat ha tornat al tipus d'organització social anterior al neolític i els seus membres viuen distribuïts, i aïllats, en grups autosuficients d'entre cent i dues-centes persones, on tothom sap qui és l'altre i quines són les estratègies de supervivència estricta que hauran de desplegar l'endemà.

Una pintura com aquesta sembla del tot pròpia d'una novel·la de ciència-ficció retrospectiva. I podem ben creure que aquesta humanitat que fins a tal punt depèn de l'escriptura no estarà disposada a prescindir-ne, ni d'un dia per un altre, ni d'un segle per un altre. Els canvis és clar que hi seran, i provocaran noves turbulències i noves incerteses, però sempre hi haurà gutenbergs disposats a posar en marxa l'enginy i a donar mostres d'excel·lència per empescar-se les adaptacions necessàries davant de cada repte que vindrà. En el seu moment, la resposta va ser l'aparició de la impremta; més endavant, les revolucions de la linotípia i de la rotativa; ara, les eines informàtiques al servei de l'edició i de l'autoedició. Demà? Qualsevol troballa imaginable que faci permanent un fet tan elemental, genial i econòmic com el que ens permet deixar petites marques gràfiques sobre un suport estable: uns signes que fan realitat la màgia d'aquesta transmutació que converteix els productes sonors i fugissers del llenguatge i els dota d'una nova existència, ara sòlida i potser eterna, feta de misteriosa i sinestèsica realitat visual.

Referències bibliogràfiques

André-Leicknam, B., Ch. Ziegler (1982). *Naissance de l'écriture.* Éditions de la Réunion des Musées Nationaux, París.

Báez, F. (2011). *Nueva historia universal de la destrucción de libros*. Destino, Barcelona.

Callejas, A., J. Lupiáñez (2012). *Sinestesia. El color de las palabras, el sabor de la música, el lugar del tiempo...* Alianza, Madrid.

Daniels, P. T., W. Bright (1996). *The World's Writing Systems*. Oxford University Press, Nova York.

Dehaene, S. (2007). *Les neurones de la lecture*. Odile Jacob, París.

Eisenstein, E. (1983). *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.

Gaur, A. (1987). *A History of Writing*. The British Library, Londres.

Hooker, J. T., (ed.) (1990). *Reading de Past. Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*. British Museum Publ., Londres.

Mangel, A. (1996). *A History of Reading*. Knopf Canada, Toronto.

Schmandt-Besserat, D. (1996). *How Writing Came About*. University of Texas Press, Austin.

Serrano, S. (1999). *Comprendre la comunicació. El llibre del sexe, la poesia i l'empresa*. Proa, Barcelona.

Tuson, J. (2006). *Lletres sobre lletres*. Empúries, Barcelona.

La tradición de la orfandad: el reto del lenguaje en El pez de oro, *de Gamaliel Churata*

Helena Usandizaga
Universitat Autònoma de Barcelona

La cuestión que planteo en este trabajo pertenece a un ámbito tan alejado de nuestro hipotético centro que hasta podríamos tener la tentación de verla como exótica; pero espero mostrar que aborda un tema propio de las tradiciones fragmentadas y polisistémicas, por lo cual puede ser comprendida y enriquecida desde otros ámbitos en los que el conflicto y el contacto de lenguas producen también tradiciones fracturadas, como puede verse en un diálogo en aymara, quechua y gallego (Ajens, 2007), sobre *El pez de oro*, la obra de la que se hablará a continuación. Es necesario, de todos modos, pensar las especificidades de sistemas culturales en los que la incursión de la escritura vehiculada por la violencia colonial produce una fractura mucho más intensa que cualquier diglosia: la escritura se liga al poder y los discursos orales persisten a la vez como contemporáneos y contradictorios respecto al discurso oficial. La conexión con estos discursos orales y rituales para inscribirlos en el ámbito letrado se basa siempre en una dicotomía imposible de conciliar, pues pasar de un sistema oral a otro escritural impide casi siempre conservar la lógica de las culturas antiguas, y, por otro lado, la difusión puramente oral limita el circuito de comunicación. Los discursos indigenistas se basan en esta contradicción, que Cornejo Polar (1978) llamó «heterogeneidad».

Centraremos la reflexión en un autor peruano, Gamaliel Churata, cuyo verdadero nombre es Arturo Peralta, nacido en Arequipa en 1897 y que murió en Lima en 1969 tras pasar la mayor parte de su vida en Puno (en el altiplano peruano, a orillas del lago Titicaca) y en La Paz, la capital boliviana que no dista en exceso del territorio puneño, y que es heredera de parecidas culturas antiguas. En Puno, Churata fue el fundador y director de uno de los más interesantes proyectos de las vanguardias latinoamericanas, proyecto que mezclaba la preocupación por lo indígena con el espíritu vanguardista, por lo cual José Carlos Mariátegui lo denominó «indigenismo vanguardis-

ta». Los órganos de este movimiento fueron el grupo *Orkopata* (que Churata dirigió desde 1925), de Puno, y el *Boletín Titikaka* (1926-1930). Mediante su publicación, el grupo se inscribió en un circuito no solo peruano sino también latinoamericano y europeo, pues el *Boletín* funcionaba por canje y, además —a través de colaboraciones, reseñas y artículos críticos—, puso en paralelo la conexión con los circuitos de la vanguardia y con las preocupaciones más propiamente andinas. Sin embargo, este movimiento no canalizó una literatura verdaderamente indígena, porque los escritores que la hacían y el público a quien iba dirigida eran criollos o, todo lo más, mestizos, y en el proyecto no puede negarse a veces el deseo de estos no-indígenas de labrarse una identidad y una fuerza frente al centralismo limeño, con lo cual lo autóctono deviene una reivindicación, más que de los propios indígenas, de estas otras clases sociales que lo utilizan como arma propia (Vich, 2000: 51-58).

No obstante, hay en el *Boletín* y en toda la órbita del movimiento logros que deben tenerse en cuenta, como el de una imagen del indio que rehúye el paternalismo y los estereotipos del indigenismo, con algunos destellos de un indio solar y dueño de su medio en la poesía de Alejandro Peralta, hermano de Churata, más la gestación de algunas obras fundacionales, como la que nos ocupa —*El pez de oro*, del propio Churata—, y otras como *Cosmos* (1925), de Alberto Mostajo. Del mismo modo, los ensayos de formas poéticas, cauces y reflexiones que tratan de entrar en modos y temas andinos adelantan lo que será el logro de Churata en esta obra que escribió desde 1927 y que publicó en 1957 con incorporaciones bastante recientes. En *El pez de oro* (1957), en efecto, se puede apreciar la evolución de Churata, que en la época de La Paz (hacia donde salió de Perú por causas políticas) desarrolló una importante reflexión política que lo radicalizó y lo alejó cada vez más de un indigenismo solo reivindicativo, folklórico o simplemente estético. Por ello su conexión con lo indígena se hace cada vez más interior, en un intento de reflexionar desde categorías míticas, filosóficas y rituales del pensamiento andino, pues esa conexión no busca una «representación» del indígena sino una exploración en su mundo. En este trayecto los posibles estereotipos de la época del *Boletín* se destruyen a menudo desde esta reflexión que pretende otro punto de partida, y encontramos en *El pez de oro* una relectura de ideas como el mestizaje, lo indígena, las lenguas autóctonas, la visión genérica...; bastante más subversivas, de tal modo que esta obra se convierte en la más profunda reflexión sobre estos temas escrita en el siglo xx. Su proyecto incluye la conexión con la sabiduría andina y el desarrollo de una filosofía que se

relacione con sus núcleos principales y la discusión con tópicos occidentales, así como una reflexión crítica sobre la historia y una propuesta política de restauración y equilibrio. Como algo muy importante, incluye también la propuesta de una nueva escritura en torno al problema de las lenguas autóctonas y la discusión con las tradiciones miméticas o alienantes. La idea de inspiración profunda que guía todo este trayecto implica un proyecto ligado a la situación de enunciación de Churata, a su contacto con los discursos indigenistas de la época y a su discusión con ellos, a su extraordinaria red autodidacta de lecturas de todas las tradiciones, pero también —y quizá sobre todo— a conexiones más heterodoxas con la oralidad y la ritualidad andinas.

El pez de oro es una obra singular: ni novela propiamente dicha, ni ensayo, ni libro de poemas, participa sin embargo de los tres géneros a la vez. Este carácter transgenérico converge además con la peculiar organización dialógica de la obra, articulada en torno a apelaciones y conversaciones de un enunciador que se dirige a los personajes míticos protagonistas —quienes hablan a su vez—, a sabios de la tradición occidental y oriental, así como a los menos canónicos representantes del conocimiento andino; habla a los amigos, y, por supuesto, al propio lector; habla consigo mismo y también, rompiendo aún más las expectativas, habla con los antepasados, con los duendes del mundo oscuro andino y hasta con sus perros.

El nivel narrativo del texto articula múltiples historias, que pueden referirse a dos ejes principales: el eje mítico, con la historia de la unión del Puma de oro con una Sirena del Titicaca y el nacimiento del hijo de ambos, el Pez de oro; y un eje que podríamos considerar más realista y en ocasiones autobiográfico, que narra la búsqueda emprendida por un enunciador que activa lo consciente y lo inconsciente del legado andino a lo largo de su reflexión política y filosófica, y que formula su exploración en lo andino para suscitar una nueva escritura que se desprenda de los estereotipos. Los avatares de ese enunciador evocan la historia mítica y en especial la historia del Puma de oro, que contrapone y complementa el nacimiento y regeneración del Pez de oro con la muerte de este hijo mítico: así, muerte y vida están en tensión y se sustentan la una a la otra. Pues, paralelamente, en algunos fragmentos, el enunciador narra la historia de la muerte de sus propios mujer e hijo, y de su trayecto de delirio y sanación mediante las prácticas chamánicas. Las reflexiones de este enunciador o de sus delegados en el texto articulan la parte más ensayística de la obra, que toma la forma del encuentro y lucha entre las diferentes tradiciones mencionadas para explorar en los temas que se plan-

tean. De este modo, la triple idea de regeneración paradójica —paradójica puesto que es su misma relación con los muertos o antepasados y con la propia muerte del Pez de oro lo que sustenta el renacimiento— propone una nueva manera de pensar la existencia, la historia y la escritura, un tema recientemente abordado y profundizado por Hernando Marsal (2013).

Churata mismo afirma que se inspira en la materia mítica quechua y sobre todo aymara, y sus palabras sitúan a los personajes míticos zoomorfos de la obra (el pez del origen y el puma de la edad lunar), así como a la sirena de las profundidades del lago y a la Pachamama de la edad matriarcal, como seres encargados del advenimiento de un nuevo tiempo que haga luchar y que conecte sin falsos sincretismos los diferentes espacios sociales y culturales. Estos personajes —y otros entre los que mencionamos al llamo y a los perros—, además, guían la búsqueda por parte el enunciador de una nueva escritura, de una filosofía vital que discute el saber canónico, y de una reivindicación de la historia que la situación colonial ha borrado. Al mismo tiempo, nos encontramos con una intertextualidad que abarca una amplia red de sabiduría andina, occidental y hasta oriental, con referencias, citas e intertextos como los de líderes de las revoluciones andinas, Guamán Poma, el Inca Garcilaso de la Vega, el Diario de Colón, la Biblia, los clásicos españoles, los autores de toda la tradición literaria y filosófica, que pueden ir desde los presocráticos hasta Schopenhauer y Nietzsche, desde Dante hasta Rousseau, desde el emperador Adriano hasta Walt Whitman...

Uno de los principales motivos dentro de la reflexión sobre la creación artística e identitaria está ligado al Pez de oro: se trata del motivo del «trino» de este pez que se relaciona con el canto de los pájaros andinos, con la música secreta de las cascadas y manantiales y con la voz de los antepasados. El trino del pájaro es a la vez reivindicación de la identidad y de la justicia, afirmación de la existencia como cadena vital y como dolor, y arte que viene de la conexión con lo oscuro, con los ancestros, con la Pachamama y con el alma del mundo; por eso el lago Titicaca, de donde sale la música, es un lugar bullente que conecta los sonidos de la naturaleza y del canto con la palpitación del mundo. Se piensa pues en el lenguaje del futuro a partir de la orfandad y de la violencia, pero aun así se conecta con la tradición andina, pues no solo los mitos y la cosmovisión mítica, sino también la sabiduría andina en general animan la obra desde un fondo cultural andino. El significado de los mitos y de esta sabiduría hay que leerlo en paralelo con la búsqueda de ese enunciador que, como ha mostrado Niemeyer (2004: 312-313), realiza un

viaje iniciático que se podría comparar, añadimos, con la historia del Puma de oro y el Pez de oro. Así, el trayecto de un enunciador humano al mundo de la oscuridad y de los muertos, y sus discusiones políticas, filosóficas y literarias, se sitúan en esta preocupación por proponer una nueva manera de pensar, de vivir y de producir relacionada con ese viaje al consciente y al inconsciente del mundo andino. En este contexto, los poemas subrayan y matizan de modo lírico la triple línea temática.

La unidad del libro se sustenta no solo en el eco de unas historias a otras y de unos modos genéricos a otros, sino también en el tejido de motivos que dan consistencia, a través de la variedad de formas, a los temas de la obra. Niemeyer insiste en la cohesión que a estos motivos y temas da el narrador-protagonista (Niemeyer, 2004: 315 nota), y un ejemplo podría ser la recurrencia de un motivo filosófico, la no polarización de materia y espíritu, entretejido con el motivo de los rituales chamánicos, y en el que el enunciador tiene un papel importante, pero también lo tiene el personaje del chamán andino.

El lenguaje como eje de la renovación

El lenguaje de la obra se liga al proyecto vanguardista, pero sobre todo al deseo de crear un nueva expresión a partir de la pulverización de la ortodoxia lingüística heredada, para poder así conectar con la tradición negada. Lo interesante del proyecto churatiano es que su conexión con el pensamiento andino no cede ante la experimentación ultraísta o creacionista ni aun menos ante la surrealista. En cierto modo, estas serán entonces un apoyo o una confluencia para ciertos cuestionamientos de su proyecto renovador: la subversión y la distorsión de un castellano que ha sido instrumento de una situación política jerárquica; la exploración en un modo andino de visión del mundo que no opone lo material y lo espiritual, activando conceptos filosóficos no occidentales; la búsqueda de un nuevo lenguaje que vaya en el sentido de una literatura americana conectada con las lenguas autóctonas.

Como se ha dicho,[1] la reflexión sobre una nueva lengua para la literatura de lugares con lenguas autóctonas —que supere el pintoresquismo y al mis-

1. Estas reflexiones sobre la lengua y sobre las lenguas nativas siguen en parte las formuladas en Usandizaga (2012).

mo tiempo las dificultades que plantean las lenguas nativas en un circuito hispanohablante— emerge constantemente en *El Pez de oro* como algo no resuelto y tiene un papel preponderante en la apertura de la obra, la «Homilía del Khori-Challwa». Para Churata, la lengua es la sustancia de la literatura, y, en este sentido, compara el quechua y el aymara con el latín y el griego; igualmente, la oralidad es el vehículo de la cultura andina. Sin embargo, no se trata de limitar lo andino a la oralidad (Huamán, 1994: 75), y el enunciador recorre las posibilidades de lo hasta entonces escrito en lenguas autóctonas y va más allá de la lengua en una reflexión profunda sobre el papel de la cultura andina, de su cosmovisión que se manifiesta en términos autóctonos, en interacción con lo letrado de la cultura occidental. Uno de los aspectos más interesantes de esa propuesta es el de la lengua híbrida que maneja, como algo ciertamente conflictivo y por hacer (de acuerdo también con Huamán, 1994: 41), que incorpora lo andino al desgarramiento hispánico.

El comentado vanguardismo de la estructura de *El Pez de Oro*, que supera el más superficial de la época del *Boletín Titikaka*, tiene otra vertiente igualmente importante en la desarticulación y la mezcla del lenguaje, en un intento repetido de desaprender lo aprendido para buscar una nueva expresión que conecte con la cultura andina. En la «Homilía» se reivindica el lenguaje híbrido de Guamán Poma, y se le opone algo que sí se rechaza de modo categórico, y que es la retórica española, «la trónica», aquello que persiste vacío tras la pérdida de las voces humanistas y geniales de la mejor y más heterodoxa cultura española, que en cambio emerge en ecos constantes en las páginas de *El Pez de oro*.

Se percibe aquí la mencionada estrategia de Churata, contraria al mestizaje, para llegar a lo propio. Del mismo modo, Churata parece en esta obra mucho más consciente de las posibilidades y limitaciones del uso de las lenguas vernáculas en la literatura, separándose de la consideración, por parte del *Boletín*, del «español como la única lengua posible en el campo de la cultura letrada» (Vich, 2002: 190-191). Churata es en él más realista y más crítico puesto que, al lado del español andino que le inspira Guamán Poma, percibe otras dos posibilidades que parece dejar abiertas, pero que no emprende por diferentes razones. Después de reconocer que no hay todavía literatura americana, que esta es aún española, Churata señala que: «En tal punto el alud volcánico se dirige a la posibilidad Garcilaso, la posibilidad Huaman Poma o la posibilidad "Ollantay"» (Churata, 2012: 178). Es decir, una lengua hispanizante, una lengua híbrida o las lenguas autóctonas: entre

estas tres posibilidades, parece que se inclina por la solución híbrida, pero no porque la tenga por definitiva, sino por adaptarla a sus posibilidades lingüísticas reales, en lo que se refiere al uso de las lenguas autóctonas, y por otro lado porque considera que ya no es el momento de explorar en lo más hispánico, que lleva a la retórica o a una estética mestiza quejumbrosa y poco radical. La primera solución, la «posibilidad Garcilaso», se rechaza entonces así, puesto que además la «trónica» española anteriormente mencionada constituye uno de los mayores obstáculos para llegar a una literatura americana. Parece entenderse, entonces, que a la larga la solución sería el uso del aymara y el quechua, la «posibilidad Ollantay»; y entonces «ya podremos hablar de Literatura Americana» (Churata, 2012: 185). Si bien es cierto que la lengua de Churata hay que tomarla como un ensayo, qué duda cabe de que se trata de algo original y valioso en tanto que expresión de este lugar fronterizo que es su literatura.

Este lenguaje híbrido parte de un español arcaico inspirado seguramente en sus lecturas de los clásicos, para mezclarlo con términos en quechua y aymara, términos que incluye —aunque no siempre— en un *Guión lexicográfico* al final, guión que en realidad constituye más bien un diccionario personal. El castellano, a pesar de cierto descuido, está usado con pericia de diferentes maneras: a veces es un castellano «plebeyo», que también registra en el guión, o con variantes del castellano americano no peruano como el voseo, y muy frecuentemente en un castellano fuertemente andinizado, que muestra la exploración en la oralidad andina pero también en los conceptos de su cosmovisión. Las más de las veces, paralelamente o mezclándose con estas formas coloquiales, el lenguaje está elaborado de modos diversos, ya sea con el lenguaje filosófico, literario o arcaico, ya con juegos de palabras, ya con una intertextualidad que a veces evoca el lenguaje modernista o vanguardista. Los casticismos, sorprendentes en el castellano de Perú, evocan a veces a los mismos clásicos en rasgos como el laísmo (*la dije*, *la musito*) o otras lecturas más recientes, en casticismos como «usté» o «parné».

Hay en el texto palabras que no encontramos en el diccionario y, entre estas, hay algunas que claramente son creadas por Churata, como aquellas que usan derivaciones no registradas en el diccionario (*hondor*, *brillor* o *rebrillor*, *torpidad*, *furencia*, *estentoroso*, *freguez*, *animalía*...), operación en la que se parece a uno de los autores modernistas o postmodernistas de los que gustaba Churata, el poeta José María Eguren. También son relativamente fáciles de entender (aunque no siempre) aquellas palabras que Churata construye

adicionando o manipulando dos palabras conocidas (*esperdigar*, *hipoasno*, *hipocientismo*, *afrodisiasmas*, *trasverberado*, *aurialba*, *aurimelo*, *sensojumentismo*, *decursar*...); en este caso, se acerca a otro tipo de lecturas, las de poetas vanguardistas como Huidobro, Girondo o Vallejo, aunque, como en ellos tres, no se trata de un juego o de una fórmula para seguir algún programa vanguardista, sino de un cuestionamiento radical del lenguaje. Encontramos además palabras en lenguas extranjeras o construidas a la manera de estas, y términos filosóficos, científicos y técnicos.

Las lenguas vernáculas: el quechua y el aymara

Pero en la incorporación de las lenguas americanas al texto radica el aporte más importante y subversivo de Churata. En efecto, Churata construye el texto con materiales lingüísticos quechuas y aymaras, en una mezcla de los dos que no es artificial, pues remite a su coexistencia en la zona del lago Titicaca, donde aún en la actualidad hay un porcentaje importante de hablantes de ambas lenguas. Según Torero (2002), el quechua se habla en Colombia, Ecuador, sierra de Perú, Bolivia y Argentina y tiene aproximadamente unos diez millones de hablantes (Torero, 2002: 54-55), mientras que el aymara, designado con mayor propiedad «aru aymara» por Torero (Torero, 2002: 119), se habla en el sureste de Perú y noroeste de Bolivia por unos dos millones de personas (Torero, 2002: 108).

Esta coexistencia entre quechua y aru aymara se daba cuando llegaron los españoles, y provenía de «la más directa e intensa coparticipación de quechua y aru en los tres grandes procesos de la civilización andina [...]: Chavín, Huari-Tiahuanaco y Tahuantinsuyo» (Torero, 2002: 51). Los españoles, empeñados en la colonización y evangelización, se dieron cuenta de la importancia de las dos en el panorama lingüístico, ya que las percibieron como una suerte de «lenguas generales» que emplearon preferentemente, sobre todo el quechua, en la evangelización (ibíd.: 25). Esta funcionalidad de las lenguas explica seguramente los estudios y diccionarios que se hicieron de ambas en la colonia (Torero, 2002: 39), si bien el privilegiar ambas lenguas no suponía salvar del todo el escollo del «extremo babelismo americano» (Torero, 2002: 25).

Algunos estudiosos supusieron que ambas lenguas podían haber tenido un origen común, pero las convergencias entre el quechua y el aymara (lo que Cerrón-Palomino llama en su obra de 1994 «quechumara» aunque Torero

—2002: 120— rechaza este término), pueden fundamentarse en la difusión de un idioma a otro, tal como vienen demostrando los lingüistas andinistas (Torero, 2002: 154), y no tanto en un vínculo genético que pudiera demostrar un parentesco, sugerido por algunos pero no probado según Torero (2004: 122, a propósito de Cerrón-Palomino, 1994). Torero (2004: 195-196) encuentra, entre otras, coincidencias entre las interjecciones correspondientes a una situación emocional y sensorial en quechua y aymara (en quechua Cusco-Collao, por ejemplo, *alalaw* —qué frío—, *añañaw* —qué lindo—...), que rescata Churata en *El pez de oro*. Churata se interroga en un momento sobre esta relación, cuando se pregunta si el idioma de los incas pudo ser el aymara, lo que correspondería a «la propuesta de Cerrón Palomino sobre el aymara como idioma cuzqueño hasta los últimos dos incas» que recogen López Austin y Millones (2008: 206).

El castellano híbrido

Si bien las lenguas indígenas no aparecen en el texto como el único ni el principal modo de comunicación, sí que se entretejen con el castellano de la obra muy claramente, en el nivel léxico en ciertos capítulos y en otros niveles de la estructura lingüística: se hace presente la oralidad de la zona en un castellano que se entrevera con estructuras sintácticas y fonéticas de las lenguas autóctonas y que se identifica con el llamado español andino, que Lienhard (2004) define a partir del de los cronistas Pachacuti y Guamán Poma. Su definición tiene en cuenta el sistema vocálico vacilante; la falta de concordancia en número y la falta de coincidencia de género entre el nombre y el artículo o adjetivo; la inclusión de vocablos quechuas; los calcos sintácticos; las interferencias del sistema temporal quechua; la omisión o error en los artículos o preposiciones, y, finalmente, la vacilación en cuanto a las normas de derivación.

Los calcos de la estructura sintáctica del quechua y aymara pueden precisarse un poco más con algunos ejemplos del quechua. Según la terminología lingüística, el quechua es una lengua sufijal y aglutinante; es, según Wölck (1987), de estructura SOV, es decir que las palabras se disponen en el orden sujeto-objeto-verbo, mientras que muchas lenguas europeas, entre ellas el castellano, se ordenan con la secuencia sujeto-verbo-objeto, es decir, SVO (Wölck, 1987: 33). De tal modo que, dice Wölck, «el quechua tiene una es-

tructura de ramificación hacia la izquierda en su sintaxis», que denomina «izquierdizante» (Wölck, 1987: 38). Si bien, en una aparente compensación, «la morfología quechua, en el sentido de la composición de palabras, se ramifica completamente hacia la derecha» y por lo tanto tiene una morfología «derechizante» (Wölck, 1987: 39). Estas lenguas colocan los complementos antes del verbo, pero «siguen un orden posposicional o sufijante» (Wölck, 1987: 38) en las palabras, con la misma función que las preposiciones en el otro tipo de lenguas.

Según Wölck, el «izquierdismo» sintáctico del quechua se proyecta sobre el castellano andino: «Psicolingüísticamente, el quechuahablante parece descargarse primero de todo lo secundario antes de pasar a la idea principal que quiere comunicar. Parece tener una estructura anticipatoria» (Wölck, 1987: 46). Así se explican construcciones del tipo: «La chochomika me lo baila sus marineras. Y se lo hace crujir su camita; y se lo come sus Sapitos Nenglos» (Churata, 2012: 673), en las que el pronombre no parece tener otra función que la de anticipar el objeto que se coloca en castellano después del verbo. Otros ejemplos de esta construcción frecuente serían: «luchando con gato nengro, al que lo habías cortado su rabo», o los que anticipan el posesivo: «¡Y era su esqueleto de la Amapolita!», «en mi delante», «y de su brazo del tarakchi ese»...

Muchas otras peculiaridades del castellano de Churata pueden explicarse a partir de las estructuras de estas lenguas. Por ejemplo, lo que él denomina «Plebeyismos» como pogre (pobre), magre (madre), también pudieran tener relación con la estructura silábica del quechua, que no incluye el esquema CCV (Cusihuamán, 2001: 52), y por ello lo deforma cuando aparece. En muchos casos, la peculiaridad obedece al contexto narrativo, como en el capítulo «Los Sapos Nengros,» en donde se relata la lucha del hijo y el padre con la muerte en un lenguaje infantil.

El lenguaje como deconstrucción y como cosmovisión

Este lenguaje híbrido tiene, en su conjunto, dos importantes funciones: en primer lugar, la experimentalidad y desarticulación que apuntan al desgarramiento de una lengua fronteriza que busca afirmarse frente al canon impuesto como la expresión de otra cosa que tantea en busca de su grito, de su trino. Y, en segundo lugar, la alusión a un sistema filosófico que se afirma como

capaz de dialogar con, y aun de sobrepasar a, otros sistemas más canónicos, Ocurre que ciertos conceptos deben, según el enunciador del texto, enunciarse en quechua o aymara para jugar con toda la complejidad de significados que se le adjudican en esa lengua.

Por ejemplo, la idea de materia-espíritu, de materia animada, la concibe a partir del concepto andino de creación, que nunca es a partir de la nada: las ideas andinas de *Pachakamak* o *Hallpakamaska* ayudan a entender que la semilla es el principio animador, el alma del hombre. Siguiendo la idea común a tantas religiones del soplo animador de los dioses, a su imagen y semejanza, en la arcilla modelada, Churata precisa, sin embargo, con la religión andina: «El filósofo atlanta fue más profundo y más serio y llamó a ese fluido: Pachakamak: lo que anima y se anima. Ninguna corporeidad antrópica»; el hombre es entonces «*Hallpakamaska*: tierra animada» (Churata, 2012: 326).

Los conceptos andinos le permiten también pensar a la vez en la permanencia de la vida y en la individuación, conceptos que explican la pertenencia del hombre individual al universo animado: la persona es, a la vez, el universo y lo individual. Pues el hombre, para Churata, es el universo, pero a partir de una unidad o «célula» que posee, como una especie de memoria genética que lo individualiza. Y, por otro lado, el subconsciente es aquello a lo que en otros momentos se llama *naya*, el alma colectiva que interactúa con el universo. Conceptos aymara como *ahayu* (alma telúrica), y *naya* —«yo», pero no el ego, sino el «alma cósmica» (Churata, 2012: 293)— dan cuenta de la pertenencia del hombre individual al universo animado. *Naya* es la conciencia del linaje y de cada uno de sus miembros, repartida en el universo y que da unidad al grupo: «Es lo mío que ya no está en mí; si bien sólo en Él está todo, el que en la sangre trabuca y deja palpitando las púrpuras de su beso. Primer latido fetal de un pueblo. Y eso, Todo por Todo» (Churata, 2012: 354). También, dice en un momento, «Ego: tú-multo» (Churata, 2012: 694), o sea, yo más los otros. Yo o subconsciente que es yo y tú a la vez: «multiconciencia; existencia de conciencias, o gérmenes vivos, que se rigen por facultades y necesidades vivenciales» (Churata, 2012: 533). Así, se acerca a la idea de subconsciente colectivo, pero a la vez la matiza, si pensamos en las palabras de Jung en «The meaning of psychology for modern man»:

> Toda conciencia tiende a la separación; pero en los sueños nos revestimos de similitud, de nuestro ser más universal, más verdadero, más eterno, que mora en la oscuridad de la noche primordial. Allí, el hombre es todavía la totalidad, y la to-

> talidad vive en él, indistinguible del resto de la naturaleza y desprovisto de todo sentido del yo (citado por Campbell, 2013: 33).

La continuidad de la tradición

Por esta fuerte semantización y poder subversivo, esta tradición de una lengua que no renuncia a su genealogía —pero que la recibe truncada— no queda en Churata y otros pocos «clásicos» del siglo xx: repetidamente, autores recientes que escriben en el siglo xxi evocan las lenguas nativas y su cultura, rompiendo así un castellano hegemónico y el *logos* que vehicula, que sería incapaz de traslucir otros sistemas y otra cosmovisión.

Estos autores no solo se atreven a entreverar quechua y castellano, y a veces inglés (Gonzales, 1998, Roncalla, 2010...), sino que usan las lenguas y referencias autóctonas en esta persecución de una tradición que se escapa pero a la que no renuncian: la ensoñación hermética y explosiva de Vladimir Herrera (2000), la búsqueda iniciática de Edgar Saavedra (2012), la palabra trizada y seca de José Córdova (2012), el reverso diglósico de Pedro Favarón (2008), la visión oracular de Boris Espezúa (2012)... Estos poetas, en sus epígrafes y en su intertextualidad, refieren a menudo su palabra extraviada a autores que inician esta tradición: Gamaliel Churata, claro está, pero también César Vallejo y José María Arguedas, por citar a los tres más importantes.

Acabamos con unas palabras de uno de ellos, Boris Espezúa:

> Implantamos la lucha contra la aterrada burbuja de la indiferencia de la historia [...]. Una noche, a hurtadillas y con erizada piel, dejamos nuestra ofrenda y nuestra plegaria, subiendo al cerro más alto y en desarropada oscuridad, conjuramos cumplir el designio del Pez de Oro: de no ahogarnos en nuestra propia lengua y hablar desde adentro, desde el vértice del universo donde se propone un nuevo inicio, una mitogénesis de un andar resurrecto, con pulpa en los pasos y ríos interiores que inoculen el firmamento (Espezúa, 2012: 131).

Referencias bibliográficas

Ajens, A. (2007). «La inversión del pez», *Proyecto Patrimonio*. Año 2007. www.letras.s5.com/aa100707.htm (consulta: 29-12-2010).

Campbell, J. (2013). *Imagen del mito*. Atalanta, Gerona.

Cerrón-Palomino, R. M. (1994). *Quechumara. Estructuras paralelas de las lenguas quechua y aymara*. Centro de Investigación y Promoción del Campesinado, La Paz.

Churata, G. (2012). *El pez de oro*. Usandizaga, H. (ed.). Cátedra, Madrid.

Córdova, J. (2012). *Animal desbocado*. Proyecto Literal-Colección Limón Partido, México DF.

Cornejo Polar, A. (1978). «El indigenismo y las literaturas heterogéneas: su doble estatuto socio-cultural», *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana* 7-8: 7-21. Lima.

Cusihuamán, A. (2001). *Diccionario quechua Cuzco-Collao*. 2ª ed. CBC. Cuzco.

Espezúa Salmón, B. (2012). *Gamaliel y el oráculo del agua*. Cascahuesos, Arequipa.

Favarón, P. (2008). *Oeste oriental*. Lustra Editores, Lima.

Gonzales, O. (1998). *Almas en pena*. El Santo Oficio, Lima.

Hernando Marsal, M. (2013). «Perspectivas trans-históricas del duelo en "El pez de oro" de Gamaliel Churata», *Congreso 2013 de la Asociación Estudios Latinoamericanos*, Washinton D. C.

Herrera, V. (2000). *Poemas incorregibles*. Tusquets, Barcelona.

Huamán, M. Á. (1994). *Fronteras de la escritura. Discurso y utopía en Churata*. Horizonte, Lima.

Lienhard, M. (2004). «La traducción del mundo andino. El español y el quechua en las literaturas del Perú andino». http://congresosdelalengua.es/rosario/ponencias/identidad/lienhard_m.htm.

López Austin, A., L. Millones (2008). *Dioses del Norte, dioses del Sur. Religiones y cosmovisión en Mesoamérica y los Andes*. IEP, Lima.

Niemeyer, K. (2004). *«Subway» de los sueños, alucinamiento, libro abierto. La novela vanguardista hispanoamericana. Iberoamericana*. Vervuert, Madrid / Fráncfort.

Roncalla, F. (2010). «Calle grande Grand Street» parte 1, Blog «Hawansuyo», http://hawansuyo.blogspot.com.

Saavedra, E. (2012). *Lengua negra de colores*. Lustra Editores, Lima.

Torero, A. (2002). *Idiomas de los Andes. Lingüística e historia*. Instituto Francés de Estudios Andinos, Lima.

Usandizaga, H. (2012) (ed.). *El pez de oro*. Por Gamaliel Churata. Cátedra, Madrid.

Vich, C. (2000). *Indigenismo de vanguardia en el Perú. Un estudio sobre el Boletín Titikaka*. Pontificia Universidad Católica del Perú, Lima.

Wölck, W. (1987). *Pequeño breviario quechua*. Instituto de Estudios Peruanos, Lima.

Una invitació a «L'estiuet de les dones», d'Olga Berggolts (1910-1975)

Helena Vidal
Universitat de Barcelona

Sebastià: en un volum dedicat a la investigació, no sembla que s'hi adigui gaire un poema. Però jo te'l vull dedicar. No és meu, jo només faig de pont. No té res a veure amb investigació. Però sí amb comunicació, en certa manera, i amb les emocions: temes que tu sempre has tractat ☺. Una poetessa russa *ens comunica* uns *sentiments* en què es poden reconèixer moltes dones. I que poden ressonar en molts homes que, com tu, han tingut sensibilitat per interessar-se i comprendre la dona. Endavant, Sebastià!

Ольга БЕРГГОЛЬЦ
Бабье лето

Есть время природы особого света,
неяркого солнца, нежнейшего зноя.
Оно называется
бабье лето
и в прелести спорит с самою весною.

Уже на лицо осторожно садится
летучая, лёгкая паутина...
Как звонко поют запоздалые птицы!
Как пышно и грозно пылают куртины!

Давно отгремели могучие ливни,
всё отдано тихой и тёмною нивой...
Всё чаще от взгляда бываю счастливой,
всё реже и горше бываю ревнивой.

О мудрость щедрейшего бабьего лета,
с отрадой тебя принимаю... И всё же,
любовь моя, где ты, аукнемся, где ты?
А рощи безмолвны, а звёзды всё строже...

Вот видишь - проходит пора звездопада,
и, кажется, время навек разлучаться...
...А я лишь теперь понимаю, как надо
любить, и жалеть, и прощать, и
прощаться.

(1956, 1960)

Olga Berggolts[1]
L'estiuet de les dones[2] (trad. d'Helena Vidal)

A la tardor hi ha un temps que té una llum de gràcia,
quan el sol és somort i l'escalfor suavíssima.
Té per nom
l'estiuet de les dones
i és tan delicat,
potser més, fins i tot, que la primavera mateixa.

Va caient sobre el rostre, delicada,
una teranyina lleugera, voladissa.
Que en són de sonores les veus dels ocells que s'atarden!
Amb quina bellesa agressiva s'enflamen les flors dels
[parterres!

Fa temps que han deixat de tronar, ja, els aiguats
[poderosos,
i tot ho han lliurat els sembrats, quiets i foscos.
En tinc prou més sovint, per sentir-me feliç, d'una sola
[mirada,
i si em sento gelosa és més poques vegades, però més
[doloroses.

Oh, saviesa del tan generós estiuet de les dones!
Et sento arribar, amb alegria... I alhora,
on ets amor meu? Vols respondre'm? On ets?
Però callen els boscos, i les estrelles s'han fet més severes...

Veus? Ja s'acaben els dies en què cauen estrelles,
i sembla que arriba el moment de separar-se per sempre...
...Ara, tot just, que començo a comprendre com cal
estimar i com complànyer,
i com perdonar, i com acomiadar-se...

(1956, 1960)

1. Olga Fiodorovna Berggolts, 1910-1975. Poetessa russo-soviètica. Famosa per haver estat la veu del poble de Leningrad, gràcies a les seves emissions a la ràdio, al llarg de tot el setge de la ciutat per part dels alemanys (setembre de 1941 - gener 1944), durant la Segona Guerra Mundial.
2. En rus és així com s'anomena l'estiuet de Sant Martí.

De nou, predicat i predicació: relacions entre «el dir» i «el que es diu». La causalitat com a acte justificatiu en la llengua espanyola

M. Rosa Vila Pujol
Universitat de Barcelona

El progrés en el coneixement de les llengües dels últims cinquanta anys —i em refereixo només a les occidentals— ha donat una passa de gegant en traslladar-se de la descripció funcional de les relacions semàntiques i sintàctiques de les unitats lingüístiques —amb l'oració com a unitat bàsica— a la descripció de les funcions comunicatives de les unitats lingüístiques en el si del context, partint de l'enunciat com a unitat bàsica. Es tracta del camí seguit des de la gramàtica funcional del sistema lingüístic per arribar a la gramàtica del sistema lingüistic o comunicatiu.

La reflexió d'aquest article gira a l'entorn d'alguna correspondència entre les regles d'un sistema lingüístic i les regles del sistema comunicatiu corresponent.

Com quasi bé sempre que es produeixen canvis metodològics en l'àmbit de l'estudi lingüístic, es podria entendre que els mètodes nous arraconen els vells. El conjunt dels marcs nous que estudien la llengua en l'àmbit de la comunicació —la Gramàtica Funcional, l'Anàlisi del Discurs, la Pragmàtica, l'Anàlisi de la Conversa, la Lingüística Textual— permeten explicar els principis que regeixen el text com a objecte d'estudi, amb l'enunciat com a unitat bàsica, caracteritzada per ser una unitat intencional, comunicativa completa i contextualitzada en un acte específic de parla (Van Dijk, 1977 i 1978; Fant, 1984; Bernárdez, 1987; Beugrande-Dressler, 1991); alhora que es deixen de considerar els coneixements vells sobre l'oració del marc funcional, relegant-los a un àmbit independent del discurs, com si els sistemes gramatical i comunicatiu fossin sistemes que no estableixen punts de contacte.

Probablement, és des de la incorporació d'aquesta lingüística a l'ensenyament —tant de secundària com a la universitat— que podria semblar que la

caracterització gramatical dels sistemes lingüístics establerta durant el segle xx quedava interrompuda; com altres vegades en la història del coneixement lingüístic, guanyava l'assumpció dels nous pressuposats, els comunicatius, els quals subratllen la situació d'interacció entre uns locutors reals en un context sociocultural específic, i a través d'un canal concret. Semblava com si les relacions entre unitats, seqüències i l'establiment de jerarquies entre els enunciats i les seves unitats perdessin valor. Possiblement és la necessitat de fragmentació de l'objecte d'estudi en l'aprenentatge la que fa que es redueixi l'abast d'una explicació global.

En els estudis lingüístics innovadors, mai, però, no s'incorre en el parany d'oblidar les arrels del coneixement (López Martínez,1994: 63-79; Fuentes Rodríguez, 1999 i 2007; Fuentes i Alcaide, 2007). Malgrat tot, encara són massa els estudiosos que sovint emfasitzen aquesta mirada única en les seves anàlisis. Caldrà temps i estudis que permetin relligar aquest doble vessant d'estudi de les llengües. La nostra hipòtesi en aquest article és que la connexió entre la gramàtica del sistema d'una llengua concreta i la del sistema comunicatiu és una línia contínua que es pot recórrer en la doble direcció, des del sistema comunicatiu al lingüístic i a la inversa, i és així com cal fer-ho en l'ensenyament, sobretot en l'universitari. Potser sí que en les primeres etapes de l'aprenentatge, una llengua explicada com a objecte s'entén millor que explicada com a sistema que s'activa en l'acte comunicatiu. La presentació de la llengua en la comunicació esdevé més fàcil en la perspectiva de l'explicació del comportament humà. Ja hi haurà temps per intentar una visió amb una anàlisi conjunta, recalcant les relacions de solidaritat, de complementarietat o de selecció entre ambdós sistemes bàsics.

En aquest article, aquestes reflexions giren a l'entorn de les estructures causals de l'espanyol, estructures que han estat objecte de moltes explicacions des de fa segles. Cal recordar, en aquest sentit, l'anàlisi intel·ligent de les causals duta a terme per A. Bello en la seva *Gramàtica*, en l'edició del 1872.[1] Com assenyala López Martínez (1994: 363), les oracions causals presenten sempre un problema classificatori, i les classificacions no coincideixen entre els autors en la mesura que, de vegades, es focalitzen criteris formals, d'altres, funcionals, i, en altres casos, semàntics o discursius. Voldria aquí fer una mirada que abasti del tot el fenomen de la relació de causalitat, fonamen-

1. Cito per l'edició de R. Trujillo (1988).

tant-lo en la necessitat i voluntat dels parlants de justificar actes de parla. La pregunta que ha portat a la present reflexió sobre la causalitat en llengua espanyola és la de si l'emissor percep clarament les diferències entre les causals que distingeixen els gramàtics, o si la presència de l'expressió de relacions causals que aporten els interlocutors al seu discurs respon a la necessitat d'eficiència en l'acte comunicatiu. En els raonaments d'aquest article proposaré alguns exemples, i ho exemplificaré en castellà, perquè la llengua espanyola és l'objecte d'anàlisi en l'àrea de recerca de Filologia hispànica a la qual estic adscrita.[2]

1. Les relacions causals

En la descripció de les estructures causals, Lapesa (2000 [1978]), l'historiador de la llengua espanyola més reconegut, feia esment i detallava minuciosament dos tipus de subordinació causal,[3] tot repassant i insistint en les opinions d'un conjunt de prestigiosos gramàtics que ja havien descrit molts trets distintius (sintàctics, semàntics, funcionals, entonatius, informatius): d'una banda, les causals en les quals s'enuncia la relació entre una acció comunicativa, expressada a través d'una estructura predicativa, i un altre esdeveniment, conceptualitzat com la circumstància, raó, factor, intenció, mòbil, en definitiva, la «causa» en la qual s'origina aquell acte comunicatiu; i, de l'altra, les estructures en les quals l'emissor, mitjançant una expressió formal causal, fa referència en una primera predicació al que considera com a conseqüència d'un motiu o causa del sentit que codifica en una segona proposició. Se les ha anomenat, simplificant, causals de l'enunciació i de l'enunciat (Marcos Marín, 1974), respectivament. En totes les caracteritzacions de les oracions causals sembla que l'únic tret coincident en la perspectiva comunicativa és que, essent ambdues enunciats, cadascuna està constituïda per dos pols predicatius de la unitat oracional que es constitueixen en arguments, encara que de diferent naturalesa: les causals reals, del que es diu; les de l'enunciació, de l'acte de dir; el que es posa de relleu sempre és el paral·lelisme formal (l'ar-

2. Els exemples procedeixen del corpus de llengua real (*CREA*) o d'exemples de textos gramaticals.

3. Cito l'article per Lapesa (2000: 896-927), l'obra recopilatòria de lliçons i estudis de R. Lapesa editada per R. Cano Aguilar i M. T. Echinique Elizondo.

ticulació en dos predicats, el mode verbal de la clàusula perfilada amb una conjunció, l'ordre en molts casos i, àdhuc, en alguns casos, la conjunció introductòria del pol subordinat).

En una altra ocasió, ja vam donar compte en una anàlisi de caire diacrònic (Vila i Garachana, 2006) que el concepte relacional de la causalitat en les llengües constitueix una de les operacions cognitives bàsiques de l'ésser humà, en permetre fonamentar les opinions o explicar el perquè dels fets del món que ens envolta. I és en aquest sentit que en les llengües del món es donen relacions entre l'acte discursiu de la justificació i la manifestació de la relació semàntica «causal». Aquestes coincidències no estan caracteritzades formalment d'una manera específica. Sembla clar que la causalitat és una relació universal que el parlant estableix pel seu coneixement del món i de la cultura on viu. Amb la relació semàntica i l'orientació argumentativa unidireccional dels dos pols predicatius constitutius d'una relació causal n'hi ha prou.

2. La causa real

La lingüística considera d'ordre natural la relació semàntica argumentativa entre causa i conseqüència, com a resultat de l'experiència i del coneixement científic dels parlants. Un emissor empra l'estructura de la causal real quan, en referir una acció o esdeveniment, vol incrementar la informació expressant la rellevància de la causa d'aquesta acció o esdeveniment.[4] En espanyol, la causa succeeix, va al darrere del nucli predicatiu, en el mateix ordre lineal que quan l'increment de contingut d'un altre complement té un significat distint del de la causa; o sigui, després, a la dreta del nucli verbal. Els principis funcionals —les funcions informatives— que fonamenten l'ordre oracional dels complements en el si del predicat oracional justifiquen abastament l'ordre habitual d'aparició de les causes anomenades reals en la segona posició. Pel que fa a l'entonació, també l'expressió de la predicació en què l'emissor formula una causa real és continuació de la corba melòdica que s'ha iniciat al principi del predicat; formen un sol grup tonal. Semànticament, la predicació causal és una unitat predicativa que restringeix l'abast semàntic,

4. Per a la caracterització de les causals, vegeu F. Marcos (1980), E. Ridruejo (1981), L. Santos (1982), A. Narbona (1990, vol 2: 39-53), S. García (1996), C. Galán (1999).

la intensió del nucli del predicat del primer pol, junt amb els altres complements. Informativament, la causa sempre ocupa una posició remàtica, amb rellevància informativa.

En la llengua espanyola, l'oració causal real que integra la relació causa-conseqüència més prototípica és la introduïda per la conjunció *porque*, l'única de les conjuncions de l'espanyol que permet tant l'expressió de causes reals com de justificacions. En castellà no hi ha una altra conjunció que introdueixi l'argument que encapsula una causa real. Les gramàtiques esmenten altres unitats conjuntives complexes (*gracias a que*, *por culpa de que*),[5] que s'han gramaticalitzat i han adquirit algun valor modal, de tipus valoratiu.

(1) «Hay un abuso de los formadores de precio *gracias a que* hay más dinero.» Así se refirió el diputado de la provincia de Buenos Aires [...] Fernando Navarro explicó en la entrevista radial que «me parece bien que nos comprometamos todos con el tema de regulación de precios, porque hay un abuso de los formadores de precios».

La notícia d'una agència de notícies argentina resumia en el títol una relació de causalitat real justificadora del contingut de tot l'article; el periodista redueix en el títol, amb un únic enunciat oracional, els enunciats que conformen un acte discursiu que reprodueix la veu de l'emissor real. A l'interior de l'article, la relació de causalitat és expressada com a justificació.

(2) Tuvimos el accidente *por culpa de que* no revisaste los frenos [exemple de Galán (1999: 3.616)].

3. La causa de l'enunciació

És cert que, en la conversa, el parlant, que realitza molts i diferents tipus d'actes comunicatius, utilitza un nombre limitat de funcions, encara que ben diversificades formalment. La funció justificativa, el que aquí anomenem justificació, n'és una. Entenem per justificació l'explicació curosament formulada del perquè d'un acte comunicatiu (Levinson 1989: 322). La justificació està present en totes les llengües, encara que no hi hagi correspondències

5. Cf. en A. Narbona (1990, vol 2: 49-53) l'anàlisi dels marcadors de relació causal.

formals entre elles. No tenen ni la mateixa extensió en l'ús ni la mateixa formalització. En la llengua espanyola, la funció comunicativa de la justificació es correspon amb estructures molt diverses: estructures amb dos pols juxtaposats, estructures causals, finals, condicionals, concessives i consecutives,[6]

(3) —¿Por qué me llamaste?
—*Para que vinieras conmigo al cine* [exemple de Galán (1999: 3.600)]

(4) —*Si tienes menos de cinco* no puedes pasar de curso [exemple de Montolío (1999: 3.718)].

i té un alt rendiment funcional precisament en una de les formes més properes a les causals reals, la introduïda per la mateixa conjunció *porque*, la més representativa de les causals reals.

En el present article, l'anàlisi de l'expressió del concepte de la justificació queda reduïda a l'àmbit de les formalitzacions causals per tal de poder establir relacions entre aquestes estructures discursives i les causals reals.

En les causals de l'enunciació, l'emissor no pretén constituir l'argument justificatiu en la informació més rellevant de l'enunciat. En canvi, sí que té la intenció d'afegir una explicació o bé del que acaba de dir, o bé del com ho ha dit —tant pel que fa a la forma com pel que fa el contingut—, o bé de la mateixa intenció o motivació per la qual ho ha dit, o del que implica el que ha dit, etc. La justificació en el pol causal és l'expressió d'una funció comunicativa que acompleix les màximes de la conversa i, sobretot, les condicions de sinceritat (Levinson 1989: 234), en la mesura que el parlant reforça les seves creences, sentiments, sensacions, intencions per cada acció representada a l'emissió; també, de vegades, contribueix a reforçar estratègies de cortesia. És així com s'acompleix el principi que diu que tots els enunciats, a més de servir per a l'expressió de predicats, serveixen per a l'execució d'accions comunicatives (Strawsson, 1964; Schiffer, 1972; Levinson, 1989).

Les estructures causals de l'enunciació, també anomenades «lògiques», no es comporten per si mateixes com les estructures causals reals, ni sintàcticament, ni funcionalment, ni informativament, ni discursivament.

6. Cf., en Bosque-Demonte (1999), com C. Galán (1999: 3599-3600) repassa l'àmbit semàntic de la causalitat.

Pel que fa al contingut, el predicat del pol justificatiu d'una causal de l'enunciació no requereix contenir una causa real de l'altre pol; àdhuc pot contenir-ne la conseqüència.

(5a) *Ha llovido, porque el suelo está mojado* [exemple de Marcos (1979: 251)].

Aquest exemple el repeteixen i comenten altres gramàtics (Lapesa, 2000: 905). És evident que la predicació «*el suelo está mojado*» no pot ser la causa de «*Ha llovido*»; n'és la conseqüència. Lapesa (2000: 905) també aporta l'enunciat següent:

(5b) El suelo está mojado, *porque ha llovido*,

que formula com a causal de l'enunciació, en la qual la rellevància de la causa i la justificació coincideixen en el mateix enunciat predicatiu.

Pel que fa l'ordre seqüencial entre els dos pols, no hi ha un ordre únic. D'una banda, l'anteposició de l'oració causal justificativa pot ocupar el primer pol d'un enunciat causal. D'aquesta manera, el pol causal que inclou la justificació es transforma en el marc discursiu de l'enunciat; d'aquí arranca la interpretació del segon pol. És així com la disposició sintàctica d'aquestes causals és paral·lela a la de la distribució informativa. De totes maneres, com que en espanyol la distribució de l'anteposició d'una causal no té un rendiment funcional gaire alt, cal assenyalar la seva clara funció cohesiva respecte del discurs previ. Només la causal introduïda per la conjunció *como* abunda en la llengua de la conversa. D'altres, totes introduïdes per construccions fixes complexes (*dado que*, *visto que*, *puesto que*, *ya que*), que normalment també formen part del segon pol, s'integren en registres més formals de la llengua, per tal de poder formar bons raonaments en exposicions, narracions i descripcions.[7] Així, doncs, el primer pol d'una causal que s'inicia amb una justificació es constitueix en tema informatiu —pressuposant el coneixement del parlant—, el qual fa de nexe amb el discurs previ o amb la situació comunicativa donada.

7. Ja s'ha assenyalat la relació de l'ús dels marcadors de causalitat i els tipus de discurs (Vila-Garachana, 2006).

(6) —*Ya que hemos terminado*, ¿por qué no nos marchamos? [exemple de Galán (1999: 3.619)].

La predicació «*hemos terminado*» constitueix la justificació de la invitació posposada en la pregunta que s'inclou en el segon argument. I és justificatiu en la mesura que funciona com el lligam entre la situació comunicativa i el discurs, atès que els interlocutors comparteixen aquesta informació.

D'altra banda, i amb molta més freqüència, la justificació segueix el primer pol, el qual conté la informació nova que l'emissor vol justificar en tant que acte de parla.

(7a) Vámonos/Propongo que nos vayamos, *puesto que no hay más que discutir* [exemple de Galán (1999: 3.619)].

(7b) [...] esta escala no es lineal por la presencia del potenciómetro. Este potenciómetro se utiliza para ajustar la corriente que pasa por el galvanómetro, *dado que esta varía al ir agotándose la pila* (CREA, novembre del 2013).

És obvi que l'ús argumentatiu de les oracions causals va més enllà de calcar a través de la descripció lingüística la successió de fets que es donen en el món. Les oracions causals de l'enunciació serveixen, normalment, per donar suport a una opinió expressada prèviament, en el cas de l'anteposició, o per donar fe de l'asserció d'uns fets, si la justificació es posposa:

(8) *Como no tengo ganas de bromas*, no continúes (Lapesa, 2000: 907).

(9) ¿Dónde está el enemigo? ¿Donde están los ... periodistas? Hosti, tú, Alfonso, que has de apretado el otro botoncito. Calla, hombre. Tú verás, con una seguridad como esta aquí no hay periodista que se cuele. Esto es el templo de la discreción, te lo digo yo, Ramón. Como el Ramón diga que sí, yo aquí me forro. *Con los secretos de la quinta de Buitre me forro, porque seguro que el Butanito me hace corresponsala* (CREA, novembre del 2013).

En resum, tenint en compte les funcions informatives i discursives, és evident que les justificacions no tenen alta rellevància informativa —encara que sí poden contenir alguna informació nova—, perquè la seva funció és regular el flux del discurs i contribuir a l'eficiència de les seves regles.

4. La relació entre les causals reals i les causals de l'enunciació

La falta de relació entre les causals reals i les causals de l'enunciació cal atribuir-la al fet que la descripció d'ambdues classes s'ha fet des del marc oracional i no des del discursiu, malgrat que en les segones s'ha tingut en compte la voluntat justificadora de l'emissor en definir-les semànticament. El lingüista ha establert les marques que les diferencien.

En les que presenten la conjunció *porque*, les diferències reconegudes entre els dos tipus són les següents:

1. En les causals reals, la primera predicació funciona com a tema informatiu. En les de l'enunciació, el primer pol constitueix un enunciat per si mateix i aporta informació rellevant.
2. En les causals reals, el pol primer és una asserció, la causa de la qual es codifica posteriorment. En les de l'enunciació, el primer pol constitueix un enunciat predicatiu que pot mostrar qualsevol tipus de modalitat oracional (assertiva, interrogativa o exhortativa, dubitativa o desiderativa), que, segons la intencionalitat de l'emissor, necessita justificar.
3. En les causals reals, des de l'inici del primer pol arranca una corba tonal que es tanca al final del segon pol. En les de l'enunciació, cada pol configura una corba tonal independent, i aquestes se succeeixen.

Des d'una anàlisi discursiva, d'aquestes característiques diferenciadores es pot despendre que les causals reals no constitueixen en elles mateixes enunciats independents respecte del context lingüístic o de la situació de parla. Tota la unitat configurada en els dos pols d'una causal real és part d'un enunciat superior en el qual té la funció de raonament justificatiu.

(11) Las situaciones más ordinarias son muy variadas. [Los individuos pueden presentar diferentes fenotipos de un carácter *solo porque tienen genes diferentes*, *solo porque se han desarrollado o viven en distintos ambientes*, *o por ambas causas a la vez*] (CREA, novembre del 2013).

De l'extens text especialitzat de Biologia, el fragment aportat per l'oració causal, inclosa entre claudàtors, justifica l'asseveració formulada en el primer

enunciat, «*Las situaciones más ordinarias son muy variadas*». La causa (dues causes alternatives), amb informació no coneguda, marcada en cursiva, és contingut justificatiu de l'asserció manifesta en el discurs previ i en la primera part de la causal, en la qual es repeteix «la variació fenotípica dels individus». Atès que el pol que conté la causa real incorpora informació nova, aquestes estructures causals són molt freqüents en els textos científics.

És necessari fer una anàlisi en la perspectiva de l'Anàlisi del Discurs i de la Teoria de l'Argumentació per poder veure que les causals reals constitueixen un subgrup de les causals de l'enunciació. Es podria dir que en les causals reals s'ha configurat l'estructura més formalitzada de l'acció comunicativa que justifica accions comunicatives prèvies —de qualsevol tipus, àdhuc no lingüístiques—, que el parlant representa o implica en la predicació primera de l'estructura; tota la relació de causalitat esdevé justificació del discurs previ i la causa es converteix en el segment rellevant de l'acte justificatiu: causalitat i justificació coincideixen i emfasitzen la causa.

En canvi, en les enunciatives, l'acte comunicatiu de la justificació no incideix en la totalitat de l'estructura, sinó en el segon pol que manté total independència, tant sintàctica com semàntica, com també fonètica. Aquesta falta de solidaritat entre la unitat justificada i la justificativa permet que en el si de la primera seqüència, la justificada, l'estructura sigui diferent de l'estructura oracional —i es pot manifestar per qualsevol tipus d'enunciat que impliqui predicacions, des d'un sintagma molt simple a un conjunt d'enunciats.

5. Conclusions

A partir d'anàlisis com la que hem proposat aquí per a les oracions causals, es pot concloure que l'estructura lingüística que descriu la gramàtica de l'oració adquireix el seu fonament en l'anàlisi descriptiva que estableix que el discurs del qual aquelles formen part és la unitat on té lloc l'acte de justificació. I, també, es poden extreure conclusions relatives a les estructures comunicatives d'una llengua, en poder preveure, relacionar i descriure les formes i les funcions lingüístiques en les quals aquelles es materialitzen.

En castellà, la predicació d'una causal real, d'obligada localització a la dreta del predicat principal, configura l'estructura prototípica d'una oració amb dos pols, en els quals diposita la relació entre una conseqüència i una causa. L'oració bipolar d'una causal real es converteix en el model d'una acció

comunicativa: l'acte de justificació. El parlant fa coincidir la causa d'una conseqüència per justificar l'acte d'enunciació previ o implicat. L'exposició de la conseqüència a l'esquerra de la relació causal li serveix com a nexe discursiu; la conseqüència és la part de l'enunciat mitjançant la qual l'emissor lliga el discurs previ amb l'actual. I, amb l'expressió de la causa en segona posició, s'aporta la informació nova o rellevant. L'oració bipolar causal real és l'estructura prototípica d'un acte de justificació de l'enunciació en la mesura que el parlant es justifica respecte de la situació comunicativa en curs. És tota la relació entre una causa i la seva conseqüència la que esdevé justificació del parlant.

En les causals de l'enunciació, la justificació queda reduïda a l'àmbit del segon pol, en el qual l'emissor configura una acció lingüística. És per això que les dues estructures predicatives que formen una causal de l'enunciació no s'integren en una sola línia d'entonació, com passa en les causals reals. El seu origen en l'acte de la conversa resulta menys lligat, més truncat; tot i que l'ús lingüístic ha estès aquesta estructura en altres tipus d'actes de discurs més formals.

El fet de la possible dislocació a l'esquerra de les causals de l'enunciació es deu a la seva capacitat per regular el flux discursiu. L'argument justificatiu que inicia l'oració és l'element de cohesió entre el context i el segon pol argumentatiu de la causal enunciativa. És així com les causals anteposades serveixen com a nexe cohesiu en el text, sigui o no conversacional.

Potser cal pensar que, com ja han dit d'altres, la maquinària sintàctica de les llengües naturals pot explicar-se fent referència a les accions discursives especialitzades, per a la realització de les quals semblen estar preparades moltes estructures sintàctiques específiques de cada llengua.

Aquesta petita contribució a la reflexió sobre els actes comunicatius no hauria estat possible sense el magisteri que va exercir l'amic Sebastià Serrano en el meu període de formació universitària, que avui recordo amb nostàlgia i amb alegria, a la vegada.

Referències bibliogràfiques

Beaugrande, R. A., W. U. Dressler (1991). *Introducción a la lingüística del texto*. Ariel, Barcelona.

Bello, A. (1988 [1847]), *Gramática de la lengua castellana destinada al uso de los americanos*, Santiago de Chile; amb notes de Rufino José Cuervo (estudi i edició de Ramón Trujillo), vol. 2. Arco, Madrid.

Bernárdez, E. (ed.) (1987). *Lingüística del texto*. Arco, Madrid.

Bosque, I., V. Demonte (1999). *Gramática descriptiva de la lengua española*, vol. 3. Espasa, Madrid.

Fant, L. (1984). *Estructura informativa en español: estudio sintáctico y entonativo*. Almqvist and Wiksell International, Uppsala.

Fuentes Rodríguez, C. (1999). *La organización informativa del texto*. Arco, Madrid.

Fuentes Rodríguez, C. (2007). *Sintaxis del enunciado: los complementos periféricos*. Arco, Madrid.

Fuentes Rodríguez, C., E. Alcaide Lara (2007). *La argumentación lingüística y sus medios de expresión*. Arco, Madrid.

Galán, C. (1999). «La subordinación causal y final». A: Bosque, I., V. Demonte (1999). *Gramática descriptiva de la lengua española*, vol. 3. Espasa, Madrid, pàg. 3599-3621.

García S. (1996). *Las expresiones causales y finales*. Arco, Madrid.

Lapesa, R. (2000 [1978]). «Sobre dos tipos de subordinación causal». A: Cano Aguilar, R., M. T. Echinique Elizondo (eds.). *Estudios de morfosintaxis histórica del español*. Gredos, Madrid, pàg. 896-927 [publicat originalment a *Estudios ofrecidos a Emilio Alarcos Llorach*, III. Universidad de Oviedo, Oviedo, pàg. 173-205].

Levinson, S. C. (1989 [1983]). *Pragmática*. Teide, Barcelona.

López Martínez, Á. (1994). *Gramática del español I. La oración compuesta*. Arco, Madrid.

López Martínez, Á. (1996). *Gramática del español II. La oración simple*. Arco, Madrid.

López Martínez, Á. (1999). «Relaciones paratácticas e hipotácticas». A: Bosque, I., V. Demonte (1999). *Gramática descriptiva de la lengua española*, vol. 3. Espasa, Madrid. pàg. 3509-3547.

Marcos Marín, F. (1974). *Aproximación a la gramática española*. Cincel, Madrid.

Marcos Marín, F. (1979). «A propósito de las oraciones causales. Observaciones críticas», *Cuadernos de Filología. Stvdia de Lingüística Hispánica* II(1): 163-171.

Marcos Marín, F. (1980). *Curso de gramática española*. Cincel, Madrid.

Montolío, E. (1999). «Las construcciones condicionales». A: Bosque, I., V. Demonte (1999). *Gramática descriptiva de la lengua española*, vol. 3. Espasa, Madrid, pàg. 3643- 3730.

Narbona Jiménez, A. (1989-1990). *Las subordinadas adverbiales impropias en español*, vol. 2. Ágora, Màlaga, Madrid, pàg. 3643-3730.

Real Academia Española (2008). *CREA* (*Corpus de Referencia del Español Actual*), 1975-2004, 3.2.

Ridruejo, (1981). «*COMO* + subjuntivo con sentido causal». A: *Logos semantikos. Stvdia Linguistica in hom. E. Coseriu*, vol. 4. Gredos / W. de Gruyter, Madrid / Berlín / Nova York, pàg. 315-326.

Santos Ríos, L. (1982). «Reflexiones sobre la expresión de la causa en español», *Stvdia Philologica Salmanticensis* 6: 231-277.

Strawsson P. F. (1964). *Introduction to Logical Theory*. Methuen, Londres.

Schiffer S. (1972). *Meaning*. Oxford Univ. Press, Nova York.

Van Dijk (1977). *Texto y contexto. Semántica y pragmática del discurso*. Cátedra, Madrid.

Van Dijk (1978). *Estructuras y funciones del discurso*. Siglo XXI, Madrid.

Vila, M. R., M. Garachana (2006): «Formación de los valores discursivos de *porque*». A: *Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, vol. 2. Universidad Complutense de Madrid / Arco Libros / Asociación de Historia de la Lengua Española, Madrid, pàg. 1215-1226.

Epíleg setmanal

Joaquim M. Puyal

Dilluns: Facultat

Proposo començar amb una visió zenital d'aquell espai. Bullia el Pati de Lletres, aquell matí. Hi havia un gran enrenou perquè havien despenjat un pasquí immens, fet amb paper d'embalar, des del primer pis. O potser era per un bust que havien llançat des de la finestra del Paranimf, no n'estic segur. Dotzenes de cartells anunciaven la pròxima assemblea. De tot això, ja fa molt de temps. Molt. Però crec que servo un record clar d'aquell espai. Va ser l'escenari de mil coses viscudes amb la força, el desconcert i les il·lusions de la joventut. Sí, ja sé que allà sempre hi ha estudiants joves. Però aquells joves eren diferents dels que hi ha ara. La memòria visual m'ho diu i jo no em posaré a discutir amb mi mateix. Ho érem. Aleshores érem també un ramat desconcertat, però —i no és mèrit nostre— teníem referències clares. O més fàcils, potser. I això ens ajudava a fer camí cap a l'horitzó de la utopia. És clar que no és per dir això, que escric aquestes ratlles. No, no ho és. Per tant, tornem a aquell matí. Era un dia clar i lluminós. Colletes improvisades la feien petar. El bidell havia entrat a l'aula 11 per dir allò de «Doctor, la hora», però la classe d'en Bastardas era buida. Una companya de comuns havia trobat una bona rima per adaptar el *I shall not be moved* i frisava per compartir-la amb aquell noi del ciclostil que tenia un punt. Tenia un punt i, potser, també, dues o tres històries. Algú havia entrat a l'aula on feia la classe en Veny, per «informar», mentre un parell de monges sortien de la biblioteca, havent trobat les cites per al treball del *Mio Cid* que ens havia encarregat en Vilanova. Cadascú feia la seva, llevat d'aquell home ja gran que, a l'entrada dels lavabos de la Facultat, s'havia fet un fart d'enllustrar sabates, durant anys. Ara allí ja no tenia feina. És clar, des de finals dels seixanta, ningú no s'enlluentava les sabates, ni portava corbata. No estava ben vist i, a més, els estudiants ni duien sabates de pell ni un duro a la butxaca. L'enllustrador, avorrit a la porta del

bar, mirava indiferent com jo, dempeus, em cruspia un entrepà d'anxoves que-era-tan-bo-que-no-n'he-menjat-mai-més-cap-com-aquell i que m'havia servit un cambrer que s'assemblava al Cassen i que reia igual que ell. El bar era ple, totes les taules estaven ocupades i hi havia molt de soroll. Al meu costat l'Emma i en Santiago em feien adonar que jo no sabia res de diacronia. Jo no sabia res de diacronia, ni de res. Una mica més enllà del taulell del bar, en Valero reia al costat d'una estudiant voluntariosa. La nit abans ell i jo havíem anat junts al Price, després de menjar-nos un estofat d'aquells que preparava la senyora Margot de l'Esterri. Jo havia transmès, per EAJ-1, un combat extraordinari d'en Robinson García que, si no recordo malament, havia obtingut un permís especial per sortir de la Model i pujar al ring. A mi m'agradava parlar per ràdio tant com l'entrepà d'anxoves o com aquella estudiant de la Garrotxa, moreneta i presumida, que m'apartava la mirava quan ens creuàvem, sempre tibada, amb aquell punt de digna indiferència que l'únic que aconseguia era que augmentés el meu interès. En Santiago va pagar l'esmorzar, com sempre. «Amigo Joaquín, vayámonos ya, no sea cosa que lleguemos tarde al experimento revolucionario», va fer, tot apagant la cigarreta. Mentre jo agafava la carpeta dels apunts, vaig veure que l'Emma, sempre polida i puntual, ja anava escales amunt. L'experiment revolucionari consistia a assistir per primer cop a les nostres vides a una classe de Lingüística Matemàtica.

Dimarts: Repàs

Pla d'Urgell. Bellvís. Anys quaranta. Cereals, farratge i fruiters. I pols. Família senzilla. Infantesa difícil però no infeliç. Nen precoç. La mort del pare. Salut delicada. La mare i el germà. Cap de colleta dels nens del veïnat. Aquella escola del poble. Escapades per nedar al canal. Beca per a estudis. Alumne excepcional. Postes de sol, moixaines i problemes de matemàtiques. La pilota, sempre la pilota. I les matemàtiques, sempre les matemàtiques. Exàmens de batxillerat a la capital. Cotxes de línia circulant per carreteres sense asfaltar. La Festa Major. L'institut de Lleida. La tristor a l'hora de canviar el poble per la ciutat. Barcelona. Descobrir els tramvies, perdre's entre la gentada i passejar per la Rambla. La Universitat. Matemàtiques i filologia. Alumne singular, expedient brillant. La llicenciatura. El primer contracte com a professor universitari. Una sortida i una mirada. La mirada d'una dona atractiva:

l'esguard inoblidable d'aquella xica valenciana. Física i química amb la Maite. Es van casar aquell mateix desembre.

Dimecres: Classe

Més d'una vegada vaig sentir dir al meu director de tesi que l'esport i la ciència són les dues manifestacions culturals més importants del segle xx. Val a dir que ell, tota la vida, ha sigut un gran aficionat als esports. Quan ha estat als centres universitaris de Yale o Harvard o Berkeley o Buffalo, que tenen grans esportistes, s'ha quedat sorprès de comprovar que no tenen Departaments de Teoria de l'Esport. Només a Buffalo, va trobar-hi un modest programa de sociologia de l'esport i la seva perplexitat esdevingué incredulitat en saber que, segons Norbert Elias, l'any 1962, la London School of Economics va rebutjar una tesi que estudiava l'esport, per considerar que es tractava d'un assumpte menor. Potser això va encoratjar el meu preceptor, que té una visió holística de les coses, a escriure una novel·la on donava als esportistes noms de matemàtics reals, com un tribut a la unitat entre el cos i la ment. És probable que aquest no sigui el lloc més indicat per dir-ho i és segur que jo no faré, ara, una gran contribució al tema, però vull declarar que, durant anys, una de les meves lectures preferides va ser el *Dicen...*, un diari d'informació esportiva. Gràcies a aquesta publicació vaig saber que, l'any 1968, el saltador estatunidenc Dick Fosbury va proclamar-se campió olímpic fent servir una nova tècnica de salt d'alçada, però que mai no va poder superar l'extraordinària marca històrica del rus Valeri Brumel, que, amb 2,28 m, va ser recordista mundial des de 1963 fins a 1971, quan el nord-americà Pat Matzdorf va apujar el llistó fins a 2,29 m. Tot i aquests registres magnífics, cap dels tres atletes no va gosar mai saltar el mur que, tradicionalment, havia separat les ciències i les humanitats en l'àmbit del coneixement. Per a l'autor d'*Elogi de la passió pura*, en canvi, aquest mur no representava cap problema. Per a ell no hi havia cap mena de separació perquè, com a estudiant, s'havia avesat a anar del Pati de Lletres al de Ciències a la recerca de coneixement. D'ell, novel·lista i assagista, se'n parlava a la Facultat pel fet de ser un professor de lingüística que, a més de semàntica general, explicava lògica i l'aplicava a la construcció de llenguatges. Sovint incorporava a les classes la teoria de la ciència, convençut que la comunicació ha fet més que cap altre espai epistemològic per aproximar aquells territoris estancs. Les seves explicacions arribaven

a l'ànima dels seus alumnes, la majoria dels quals, atrapats per la teoria de l'argumentació i de la deducció natural, esdevenien immediatament seguidors entusiastes d'aquell preceptor jove que, amb maneres suaus —fins i tot dolces—, tenia la gosadia d'introduir, aquí, allò que, a fora, estava transformant la manera de fer investigació i de transmetre coneixement, gràcies a la innovació metodològica. La nostra encara era la Facultat de la paraula escrita, és a dir, ens interessava la morfologia, la sintaxi... Ens feien estudiar molta gramàtica, però gairebé no ens fixàvem ni en la conducta verbal ni en la producció de discursos. Abordar des d'una perspectiva logicomatemàtica les claus de la paraula en funcionament era, aleshores i aquí, una innovació. La visió historicista planava sobre els estudis convencionals, encara inspirats en uns plans més propis de començament del segle passat que del pensament modern que representaven els nous interessos i les estratègies recents. Aquell jove professor, esperonat per trobar el vincle entre el món de la teoria de l'argumentació i els fets relacionats amb el llenguatge, sovint reivindicava a les seves classes que a la Facultat de Medicina s'hi constituís un Departament de Llenguatge. Estava convençut que, també per als lingüistes, el gran objectiu de treball havia de ser el cervell. ¿Com explicar, sense un coneixement suficient del cervell, l'acte de la conversa i els mecanismes pels quals s'estableix el trànsit de les paraules des de la memòria profunda fins al primer pla? ¿Oi que no pot ser? Quan els estudiants d'aquella classe més aviat reduïda —ocupàvem només les primeres fileres de l'aula 13— escoltàvem preguntes com aquesta, ens sentíem immediatament torbats. Passava sovint. I s'iniciava el procés: estímul, curiositat, cerca i, finalment, comprensió. Aquell professor sempre ens sorprenia dient-nos coses que no estàvem acostumats a sentir. O que no havíem escoltat mai. «Si *p* aleshores *q*, i tenim *p*, doncs *q*». De vegades, quan en Marsà estava de bon humor i l'acompanyàvem a buscar el 1500 a l'aparcament de la Universitat, en Santiago li feia preguntes divertides, per extravagants, sobre la *p* i la *q*. Per la seva manera de plantejar-ho, tots fèiem gatzara. I en Santiago, educat, innocent i culte com era, mentre ell també reia i tossia, deixava al descobert una filera de dents. Tots admiràvem d'en Marsà l'agudesa i la capacitat discursiva, tan atractiva i tan temible. L'exhibia a classe o, de manera més informal i desinhibida, quan feia tertúlia amb la colleta. El nostre jove professor també l'admirava. Però ell no va ser mai temut. Atractiu, sí. I molt. I no solament per a les seves alumnes. «¿T'interessaria fer un treballet que plantegés el tema de la comunicació genètica, que podríem dir que és la primera transmissió d'informació?», va dir-me un

dia. No sabia com posar-m'hi, però ell sempre m'ha fet sentir capaç d'aconseguir qualsevol cosa. I, en acabar el curs, em va posar la millor nota de la meva carrera i va fer que en Badia em contractés de PNN, a-mi-que-no-sabia-res-de-diacronia, perquè volia algú que expliqués matemàtiques als lingüistes. I, així, vaig fer classes, com també en van fer l'Emma i en Santiago, que sí que sabien gramàtica històrica, a persones que ara són professors de la Facultat de Filologia. I vaig conèixer la Toni, que ha estat l'ànima d'aquest llibre que ara tens a les mans. I vaig descobrir la importància de tenir un mestre a la Universitat. Però aleshores jo no sabia que tindria el privilegi de continuar gaudint del seu mestratge, i també de la seva amistat, cada cop que em calgués, durant tota la meva vida. Ep!, que es diu de pressa. Tota la meva vida. Per això, ara, amb els pas dels anys, només em queda l'agraïment. Un bon professor et dóna la comprensió del coneixement. Un mestre et commou l'esperit.

Dijous: Lectura

L'Ajuntament de Barcelona va publicar, l'any 1991, un diàleg entre nosaltres dos. Ara l'he tornat a llegir. En acabar de fer-ho, m'he tret un pes de sobre. Alleujat, comprovo que un quart de segle més tard no m'he d'avergonyir d'allò que vaig dir aleshores. Allí, ja reconeixia públicament el mestratge del meu preceptor i atribuïa a la seva discreció i prudència naturals que no tingués més influència en els cercles del poder. Pensava —i continuo pensant— que l'opinió de gent com ell hauria de ser tinguda en compte per aquells que manen. En general, la veu d'un professor universitari hauria de ser més escoltada a la societat. (La comunitat acadèmica esteu massa tancats en el vostre món i massa atrapats pels vostres rituals. També és cert que, des de fora, se us reclou al territori del coneixement i de la recerca, i que no hi ha interès d'incorporar-vos també a l'àmbit del debat sobre els assumptes generals. Aquest debat, en canvi, s'articula amb veus generalment menys autoritzades. Jo, ben amicalment, us invito a modificar aquesta situació. Crec que és possible, però cal determinació i un pèl d'audàcia.) El 26 d'abril de 1994 vaig dedicar un programa de televisió, en *prime time*, al meu mestre a la Universitat. Va tenir un gran ressò popular, els espectadors s'ho van passar d'allò més bé i ell va començar a ser un personatge conegut per la gent gràcies a l'aparador mediàtic.

> Em fa la impressió que persones com tu, que conreen valors com la sensibilitat, la intel·ligència, l'honradesa, que no tenen l'ambició com a objectiu, que mantenen la coherència individual sobre uns principis, que els agrada reflexionar tot passejant pel jardí de la Universitat..., que aquestes persones no marquen pautes de comportament en la societat d'avui, no orienten les inversions del capital públic, no tenen tribunes socials des de les quals puguin expressar-se i incidir en les modes i els costums. En canvi, cada vegada més ens dominen els especuladors audaços, els negociants sense escrúpols i els ambiciosos per damunt de qualsevol altra consideració. Les persones com tu no encapçalen la promoció d'iniciatives. Fa temps que ho penso, això.

Aquesta citació és d'aquell llibret, de fa gairebé un quart de segle. Ara podria afegir-hi més lamentacions. Milers d'alumnes seus, de lectors seus, de deutors seus, em donarien la raó. El nostre país i la nostra cultura —que ell va aprendre a estimar sent un noi al poble— estan en deute amb el nostre mestre. I no estic gens segur que ni el país, ni la gent de la cultura, ni nosaltres tinguem cap intenció de passar comptes. A ell, per descomptat, no li passarà mai pel cap demanar que ho fem. N'estic segur perquè el seu captenir és sempre d'una gran circumspecció i sensatesa. Fins i tot, modèstia. Jo no li he sentit mai, en quaranta anys, un retret cap a ningú. Mai. Però moltes vegades escoltant-lo, llegint-lo, observant-lo, m'han vingut al cap les paraules del poeta, cansat de la covarda i salvatge terra, de la llei i la saviesa del nostre àrid poble, de gent que no és ni neta ni noble ni desvetllada. Ell mai no m'ha dit res de tot això. Ni ho dirà. Són coses meves. Com si, ara, dic que es quedarà aquí fins a la mort. Són coses que no sé. El que sí que sé, del cert, és que ell també s'estima aquesta nostra dissortada terra... encara que el seu dolor no arribi a ser desesperat.

Divendres: Conversa

Em vaig assabentar que havien mort Carrero a cal barber. Les barberies sempre m'han semblat un espai especial. A la ciutat, n'hi havia de grans, on també netejaven sabates i feien la manicura. Als barris i als pobles eren petites. Algunes, minúscules. Sovint, hi havia qui, sense haver de requerir cap servei, hi anava a passar l'estona. M'agradaven, aquests establiments. «¿Futbol o toros?», preguntava l'home, mentre et posava aquella mena de llençol impe-

cablement blanc sota el coll. Aleshores començava a ensabonar-te una galta i hi afegia: «¿A favor o en contra?». Doncs, au! No li calien més respostes per fer-la petar. Les barberies d'abans, amb aquell permanent so de ràdio de fons, eren espais molt aptes per desenvolupar processos interessants de relació interpersonal. Ara no n'hi ha tantes, de barberies, però els salons d'estètica fan una funció semblant. Per valorar-ho adequadament, hi ha un aspecte que, potser, caldria considerar. El tacte, la pell. L'altre et toca i això, vulgues que no, te l'atansa i fa que s'escurci la distància entre tots dos. És com un pas de puça cap a la intimitat. És clar que això pot passar també amb altres professionals, sense haver de tenir, necessàriament, contacte físic. Penso en alguns cambrers i en gairebé totes les cambreres. Quantes confessions personals no s'han fet aprofitant la proximitat ocasional d'un desconegut! O d'algú que, en un primer moment, no és del tot conegut. Imaginem un exemple. Un alumne perruquer és dipositari del tresor de les confidències d'un professor que admira. L'alumne perruquer, que és un home intel·ligent, té un nom castís però, quan fa d'estilista, es fa dir d'una manera que tingui més encís. Més *charme*. El seu és un cas singular. Ha evolucionat de les arts vulgars cap a les arts liberals. Talla cabells, sí, però, atès allò que sap, i vist tant com raona, també el podem considerar un intel·lectual. El professor client és un home bo, intel·ligent i gens envejós. No s'avorreix mai. Té més força a l'ànima que al cos i un posat inalterablement serè que acompanya sovint amb un suau somrís de placidesa. Això no vol dir que, de vegades, no amolli una rampellada d'energia per consolidar la contundència d'una idea si, posem per cas, creu que l'ha de defensar. El compromís amb algunes coses és innegociable, ja se sap. Però, en general, és un home calmós i pacient. Segurament és algú que no té grans amics. ¿Grans amics? ¿Gent d'aquella amb qui parles de sentiments i no de futbol o de política? No, jo diria més aviat que no. Això sí, fa l'efecte de ser algú que està en pau amb ell mateix. No és poca cosa, a fe de Déu! De vegades, mirant-me'l i observant el seu capteniment, m'ha semblat que ja li va bé estar sol. Com si l'aïllament el fes sentir més lliure. És més fàcil quedar amb tu mateix que segons amb qui, és veritat, però el fet no deixa de cridar l'atenció, sabut com és que estem parlant d'algú l'expertesa del qual, en l'àmbit de la comunicació, hom reconeix unànimement. ¿És una contradicció ser un teòric prestigiós de la teoria de la comunicació i, en canvi, tenir poca tendència a relacionar-se socialment? Mentre rumio la resposta i penso que moltes vegades fa mandra haver de fer un paper socialment correcte, em sembla escoltar la veu d'en Blecua que em contesta: «Para lo

que hay que oír...». Té raó. Cal vigilar on i amb qui inverteixes les hores de la teva vida. El professor client és, doncs, més aviat solitari. I també és un lluitador. Un lluitador solitari, vaja. Però és un lluitador que, de vegades, com passa al Barça, no té esperit «assassí» quan ha de competir. No em desagrada aquesta comparació. Ell, que és tant del Barça, és també com el Barça. Tècnicament molt bo però incapaç d'etzibar una puntada a l'adversari. I això no pot ser. No descobreixo res de nou si dic que un catedràtic com cal ha de tenir un punt de mala llet. Una persona afable no pot ser un bon catedràtic. Això, ho sap tothom! Però, en aquest cas, no hi ha res a fer, ser un «assassí» o no ser-ho és una cosa que depèn de l'ADN, segons els periodistes d'esports. A l'home, per altra banda, ja li va bé aquell punt de conformitat que comporta l'acceptació de les coses banals. I potser d'alguna no tan banal. A mi, em sembla lògic que li faci mandra entrar en segons quines guerres, ben habituals en canvi per a la majoria de la gent. Ell ha trobat l'equilibri entre la racionalitat i l'emotivitat, i això no pot dir-ho tothom al meu barri. Però ¿hi ha algú que pugui dir, positivament, que sap com és ell? No n'estic segur. L'alumne barber, ai-no-perruquer, li està escalant la part dels parietals. El professor client té molt de cabell i convé buidar-lo un pensament. Parlen, entre pauses més aviat llargues, de coses molt interessants. Però les seves converses són un secret. I els secrets no es diuen.

Dissabte: Família

Ara, l'Òscar té deu anys i ja no viu a Madrid. Els seus pares, per raons de feina, s'han traslladat a Hong Kong i aviat, amb en Max i en Sam, tornaran a Alemanya. L'Òscar és un lector extraordinari que pot arribar a llegir al voltant de cent llibres a l'any! Quan li han donat algun premi per reconèixer i encoratjar l'avidesa lectora, el noi ha declarat amb orgull que el seu avi és escriptor. Els avis són persones valuoses. L'avi escriu i l'àvia Maite fa classes de llengua i literatura. Es van casar, sembla que va ser després d'una mirada, ja fa anys, a València. D'aquell casament, a més de l'Anna, la mare dels tres nois, va venir una altra nena, la tieta Laia, que ha promogut l'organització solidària Barcelona Actua. El que encara no saben ni l'Òscar ni els seus germans és que, quan els seus pares es van casar, es va produir un fet singular. És habitual que, a l'inici de la cerimònia de contreure matrimoni, tal com marca el protocol, la núvia vagi de bracet amb el seu pare i tots dos caminin, amb

certa solemnitat, fins a l'altar. Però, aquell migdia, pare i filla estaven molt impressionats i l'afectació emocional els debilitava el control escènic. Per arribar a la cripta de la Sagrada Família, on era l'altar, calia baixar unes escales que ja es veia que s'havien de fer llarguíssimes i, com que havien abillat la núvia amb aquell vestit que feia que fos tan difícil caminar, tots dos, per mirar d'assegurar el pas, van decidir, gairebé sense dir-s'ho, que s'agafarien ben fort pel braç. Tot i aquestes providències, l'èxit del desplaçament no semblava prou assegurat. Aleshores, per alleugerir la tensió del moment, l'avi va tenir una idea. Mentre anaven baixant els esglaons, parlaria a la seva filla del segon principi de la termodinàmica. Pensat i fet. És l'única vegada que el ritual del casament ha començat amb l'afirmació que la quantitat d'entropia de l'univers tendeix a incrementar-se amb el pas del temps. L'Òscar no sap encara totes aquestes coses. El que sí que sap és que quan la família torni a Alemanya serà més fàcil veure els avis. I això fa estar tothom content perquè s'ho passen bé junts. A l'Òscar i als seus germans els agrada que l'avi escriptor els expliqui contes i aventures per agafar el son. De vegades, s'hi passen fins a una hora, perquè la imaginació del narrador, per a complaença dels nens, enriqueix constantment les peripècies dels protagonistes que cada nit —oh, sorpresa!— són diferents. L'avi és un relator de contes heterodox que se salta aquell principi clàssic del gènere que consisteix a explicar-ho tot ben igual un dia rere l'altre i a acceptar, pacient, el control d'exactitud de la mainada que, davant la més mínima desviació, alerta i corregeix: «Que no, que no és així...». En el seu cas és diferent. Una sorpresa constant, com a conseqüència d'una gran turbulència argumental generada per un caos extremadament creatiu. I, és clar, el final de la vetllada acabaria sent del tot imprevisible si no fos per l'àvia Maite, que intervé per posar-hi una mica de seny. L'àvia és qui sempre hi posa seny. I a l'avi li sembla bé perquè l'àvia és qui toca de peus a terra. L'avi, en canvi, de vegades tendeix a levitar. Sense ella, intel·ligent, comprensiva i amb dots executives, ell avui tampoc no seria qui és. L'un i l'altra s'han ajudat tota la vida. Ara, també. Estimar-se és això. Savi és l'home que gaudeix del camí cap a la vellesa. I afortunat si ho fa envoltat d'amor.

Diumenge: Cine

«M'han dit que el teu amic es jubila.» (Em miro aquella persona tractant d'endevinar de qui em parla.) «Li prepareu un llibre, ¿oi?» (Ah!, parla d'en

Sebastià.) «¿I què farà ara, jubilat? Podríeu tornar tots dos a la tele... Ves, si no, ¿què ha de fer ell, si ara es jubila?» (La gent, ¿per què em fa a mi preguntes d'aquestes?) «Res, no diguis res. Per ràdio sembles una cosa, però en persona ets ben mussol.»

Fa mitja volta i se'n va donant-nos l'esquena. La càmera comença a enfilar-se i inicia, lentament, un *zoom out*. Àudio entra, en *fadding in* suau, alguna cosa de Mahler. Arribem a un pla general picat. Quedarà fix alguns segons. Quan la frase musical ho permeti fondrem a negre.

És bona. Gràcies a tothom.

COL·LECCIÓ
HOMENATGES
44

Universitat de Barcelona
Publicacions i Edicions